

ФАЛСАФА ва ҲУҚУҚ

Ижтимоий-сиёсий, маънавий-маърифий, фалсафий-ҳуқуқий журнал
2025/3 (№33)

Қудратли халқимизга таяниб, ақл-заковатимиз, билим ва тажрибамизни ишга солиб, ислоҳотларимиз суръати ва самарасини янада оширамиз, ҳеч қачон сусайтирмаймиз. Қанчалик қийин ва машаққатли бўлмасин, танлаган йўлимиздан ортга қайтмаймиз.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев

Таҳрир ҳайъати:

М.Н.Абдуллаева -
ф.ф.д., профессор

Б.Т.Тўйчиев –
ф.ф.д., профессор

Ж.С.Рамагов –
ф.ф.д., профессор

В.Р. Топилдиев -
ю.ф.д., профессор

Г.Т.Маҳмудова -
ф.ф.д., профессор

Қ.Н.Назаров –
ф.ф.д., профессор

И.Саифназаров -
ф.ф.д., профессор

Ў.М.Абилов –
ф.ф.д., профессор

А.Ў.Ўтамуродов -
ф.ф.н., профессор

Ў.Ғ.Тилавов -
ф.ф.д., DSc

Бош муҳаррир:

А.Г.Муминов –
с.ф.д., профессор

Бош муҳаррир

ўринбосари:

Х.В.Соқиев

фалсафа доктори, PhD

М у а с с и с: Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий
Университети

Таҳририят манзили: 100095 Тошкент шаҳар,
Университет кўч., 4.

www.phljournal.nuu.uz

E-mail: falsafavahuquq-jurnal@nuu.uz

ISSN 2181-7294

Босишга 25.12.2025 да берилди

Бичими 60x84 Offset қоғози. “Times”
гарнитураси. Хажми 30 б.т. Нашриёт ҳисоб
табоғи 30 б.т. Адади 100 нусха.

Журнални нашрга тайёрловчилар
Қ.Назаров, А.Муминов, Х.Соқиев

Google
Scholar

CYBERLENINKA

МУНДАРИЖА:

Saifnazarov I.	<i>Sun 'iy intellekt va axloq</i>	3
Ўтамуродов А.	<i>Узлуксиз таълим тизимида янги парадигмал ўзгаришлар</i>	7
Абдухакимов М.Т.	<i>Ерга доир ҳуқуқбузарликларни олдини олишда прокурор назоратини такомиллаштириши</i>	11
Tolipov A.A.	<i>Voyaga yetmaganlar orasida huquqbuzarlikning sotsiologik tahlili</i>	15
Умурзақов Ж.Қ.	<i>Кибержисноятчилик тушунчаси, унинг ижтимоий хавфлилиги</i>	19
Muxammadiev A.	<i>Shaxsiy huquq va erkinliklarni muhofaza qilishga oid fuqarolik huquqi tamoyillari</i>	23
To'xtaev H.P.	<i>Mamlakatimizning tarixiy-ijtimoiy tadrijiyligi va aksiologiya qonunlariga ta'sir ko'rsatadigan omillar murakkabligi</i>	27
Xolmirzaev X.N.	<i>Sun 'iy intellekt texnologiyalarining madaniy merosni raqamlashtirishdagi innovasion ahamiyati</i>	31
Қурбонова Ф.О.	<i>Ёшлар тарихий онгини шакллантиришда ватанпарварликнинг аҳамияти</i>	36
Yekubova M.I.	<i>Kommunikativ reallik tushunchasining falsafiy talqini: klassik, noklassik va zamonaviy yondashuvlar</i>	40
Кутпиддинов Х.М.	<i>Правовое обеспечение вопроса климатического планирования в Узбекистане</i>	44
Сатторова Д.Ғ	<i>Жамият тараққиётида ижтимоий идеал ва реаллик нисбати</i>	50
Тошев С.М.	<i>Глобаллашув давридаги зоявий-мафкуравий таҳдидларга қарши иммунитетни шакллантиришда интеллектуал салоҳиятнинг ўрни</i>	54
Умарова Р.Ш.	<i>Берунийнинг макон ва замон ҳақидаги субстанционал концепциянинг синергетик фалсафий таҳлили</i>	58
Xudoyqulov Yo. A.	<i>Harbiy-nazariy bilimlarning ontologik va gnoseologik jihatlari</i>	63
G'anieva Ch.G'.	<i>Sharq uyg'onish davrida ilm-fanning yuksalishi va Markaziy Osiyo mutafakkirlarining qarashlari</i>	69
Abdullaeva Z.N.	<i>Globalashuv jarayonlarida inson va ishonch omili: falsafiy tahlil</i>	73
Mirsolieva N.	<i>"Ikigai" -hayotning ma'nosini va qivonchini topishning</i>	77

	<i>уаронча usuli</i>	
Mamadjonova M.Q.	<i>Ilmiy ijodda sinergetik tafakkurning o'rne</i>	81
Усманов О.	<i>Жамоатчилик назоратининг назарий, методологик асослари</i>	84
Xudoybergenova P.T.	<i>Globalashuvning jamiyat tarakkiyotiga ta'siri</i>	89
Холбоева Г.	<i>Сунъий интеллект ва миллий қадриятлар</i>	93
Esanov F.D.	<i>Milliy qadriyatlar va zamonaviylikning uyg'unlashuvida jadidchilik ta'limotining ahamiyati</i>	97
Narziev F.Q.	<i>Oilaning ijtimoiy-madaniy shakllanishi: etnik qadriyatlar va etnosotsiologik tahlil</i>	101
Норчаев Д.О.	<i>Ўзбек халқи оилавий қадриятларининг миграция жараёнидаги фалсафий масалалари</i>	105
Mirzavaliyev J.A.	<i>Davlat boshqaruvida meritokratiya tizimining ahamiyati va O'zbekistonda amaliyotga joriy qilish mexanizmlari</i>	109
Norboev J.A.	<i>O'zbekistonda uchinchi renessans poydevorini qurish jarayonida Ibn al-Arabiy g'oyalarinining o'rne va ahamiyati</i>	114
Barnoeva G.R.	<i>Ayollar migratsiyasida nikoh migratsiyasining o'rne: muammo va tendensiyalar</i>	118
Yarbaev X.X.	<i>Qonuniylik va adolatlilik dialektikasi (falsafiy-huquqiy tahlil)</i>	123
Nazarov M.	<i>Ekologik-axloqiy tamoyillarning milliy va umumbashariy jihatlari</i>	127

SUN'IY INTELLEKT VA AXLOQ

Saifnazarov I. -
TDIU professori

Hozirgi davrda texnologik taraqqiyot tobora jadal sur'atlarda rivojlanmoqda, ayniqsa sun'iy intellekt (SI) sohasidagi yutuqlar butun dunyo e'tiborini tortmoqda. SI tizimlari tibbiyot, ta'lim, transport, sanoat, hatto huquq va harbiy sohalarda keng qo'llanilmoqda. Bu o'zgarishlar insoniyat hayot tarzini o'zgartiribgina qolmay, balki axloqiy, huquqiy va ijtimoiy masalalarni ham kun tartibiga olib chiqmoqda[1].

Sun'iy intellektning qaror qabul qilishdagi mustaqilligi, inson hayotiga bevosita ta'sir ko'rsatishi, ma'lumotlarni qayta ishlashi va tahlil qilishi axloqiy yondashuvni qayta ko'rib chiqishni talab etadi. Masalan, bir SI tizimi noto'g'ri qaror qabul qilsa, buning oqibatlari uchun kim javobgar bo'ladi? Axloqiy tamoyillar asosida sun'iy intellektni qanday boshqarish mumkin?

Mazkur maqolada sun'iy intellektning axloqiy jihatlari, ya'ni adolat, inson huquqlari, mas'uliyat, xolislik va shaffoflik tamoyillari doirasida qanday muammolar yuzaga kelishi hamda ularni hal qilish yo'llari tahlil qilinadi. Mavzu zamonaviy texnologiyalar bilan bog'liq axloqiy mezonlarni shakllantirish zaruriyatini ko'rsatadi va ilmiy-nazariy yondashuv asosida muhokama qilinadi[2].

Mavzuga oid adabiyotlarni o'rganish davomida sun'iy intellektning axloqiy jihatlari keng ko'lamda talqin etilayotgani kuzatildi. G'arb olimlari sun'iy intellektni boshqarish, etik me'yorlarni shakllantirish, algoritmlarning adolatliligi va inson huquqlari bilan mosligini ta'minlash masalalariga alohida e'tibor qaratmoqda. Mahalliy va mintaqaviy mualliflar esa SI bilan bog'liq jarayonlarning huquqiy va ijtimoiy oqibatlarini yoritishga harakat qilmoqda.

Axloqiy masalalarni chuqur tahlil qilishda tanqidiy tahlil metodidan foydalanildi. Ushbu metod yordamida mavjud ilmiy manbalardagi qarama-qarshi fikrlar tahlil qilinib, ularning muayyan holatlarga qanday ta'siri borligi baholandi. Komparativ tahlil orqali turli mamlakatlardagi yondashuvlar o'zaro solishtirildi. Shu orqali axloqiy mezonlar universalmi yoki madaniy kontekstlarga bog'liqmi degan savolga javob izlandi[3].

Kreativ yondashuv sifatida, tadqiqotda real hayotiy ssenariylar asosida amaliy modellashtirish ishlari amalga oshirildi. Masalan, tibbiy diagnostika bilan shug'ullanuvchi SI tizimi noto'g'ri xulosa bergan holatdagi axloqiy va huquqiy oqibatlar muhokama qilindi. Shuningdek, interaktiv savol-javob texnologiyalaridan foydalangan holda o'quvchilarning SI va axloq mavzusidagi fikrlariga asoslangan ijtimoiy so'rov o'tkazildi.

Amaliy yondashuvlardan biri sifatida, sun'iy intellekt ishlab chiquvchilar uchun etik muammolar bo'yicha muqobil qarorlar qabul qilishni o'rgatadigan mini-case'lar ishlab chiqildi. Har bir ssenariyda axloqiy muammo, qarorlar, ularning ijobiy va salbiy oqibatlari ko'rsatilgan.

Tadqiqot davomida sun'iy intellekt tizimlariga axloqiy mezonlarni kiritish bo'yicha ilg'or tajribalarni o'rganishga alohida e'tibor qaratildi[4]. Bu jarayonda tizimlar qanday qilib "axloqiy qarorlar" qabul qilishi, mas'uliyatni qanday belgilash va ularni inson qadriyatlarini bilan muvofiqlashtirish masalalari o'rganildi.

Sun'iy intellekt va axloqiy masalalar: amaliy misollar jadvali:

(Amaliy holat)	Axloqiy muammo	Yechim (Etik yondashuv)	Natijasi (Kutilgan foyda)
1. SI orqali ishga yollash tizimi Kompaniyada SI dasturi rezyumelarni tahlil qilib, nomzodlarni tanlaydi.	Algoritm irqiy yoki jinsiy tarafkashlikka yo'l qo'yadi.	Algoritmga axloqiy filtrlovchi modul qo'shiladi; dizaynda diversitet mezonlari kiritiladi.	Adolatli tanlov, ishonchli yollash jarayoni, ijtimoiy tenglikni ta'minlash.
2. Tibbiyotda SI diagnostika dasturi SI bemorga noto'g'ri tashxis qo'yadi.	Hayotiy muhim xato uchun kim mas'ul? Tizimmi yoki	Gibrid yondashuv: SI tavsiya beradi, lekin yakuniy qaror inson shifokorga qoladi.	Inson nazorati ostida SIDan xavfsiz foydalanish, xavf kamayadi.

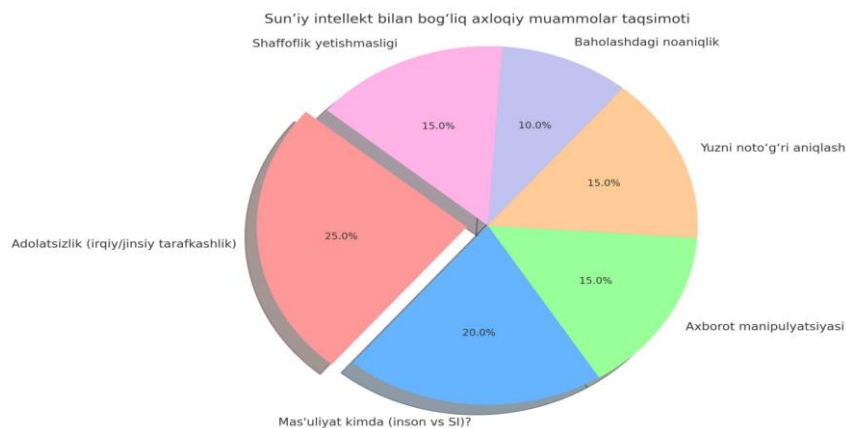
(Amaliy holat)	Axloqiy muammo	Yechim (Etik yondashuv)	Natijasi (Kutilgan foyda)
	shifokormi?		
3. Avtonom avtomobil (o'z-o'zini boshqaruvchi mashina) Mashina avariyaning oldini olish uchun kimnidir urishi kerak.	“Etik dilemma”: yo'lovchimi, piyodami? Qaysi biri tanlansin?	Etik protokollar ishlab chiqiladi: xavfni minimallashtiruvchi algoritmlar asosida avtomatik qaror qabul qilish.	Qarorlar aniq va shaffof bo'ladi, oldindan bilish mumkin bo'lgan axloqiy chora-tadbirlar yaratiladi.
4. SI tomonidan yangiliklar yozilishi Algoritmlar clickbait sarlavhalar va noto'g'ri ma'lumotlar yaratadi.	Axloqiy yolg'on yoki manipulyatsiya.	Fakt-checking tizimi integratsiya qilinadi; etik jurnalistika tamoyillari asosida filtrlash.	Ommaviy axborot vositalarida ishonchlik ortadi, yolg'on xabarlar kamayadi.
5. SI orqali yuzni aniqlash tizimi Tizim ayrim irqiy guruhlarni noto'g'ri aniqlaydi.	Biometrik adolatsizlik va diskriminatsiya.	Keng ma'lumotlar bazasi va universal standartlarga asoslangan mashg'ulot beriladi.	Har bir foydalanuvchi uchun teng imkoniyatlar yaratiladi, tizim adolatli bo'ladi.
6. Ta'limda SI baholash tizimi O'quvchilarning ishlari avtomatik baholanadi.	SI kontekstni tushunmasligi mumkin, nohaq baholanish xavfi bor.	Inson + SI yondashuvi: avval SI tahlil qiladi, so'ngra o'qituvchi tasdiqlaydi.	Baholash ob'ektiv va tezkor bo'ladi, o'qituvchi ishi yengillashadi.
7. SI bilan ishlovchi ijtimoiy robot Keksalar yoki bolalar bilan muloqot qiladi.	Hissiy yolg'on, odamlar robotni inson deb o'ylashi mumkin.	Robotga ochiq ogohlantirish va etik chegaralar kiritiladi.	Odamlar robotni to'g'ri tushunadi, hissiy aloqalar noto'g'ri yo'nalmaydi.

Yuqorida o'rganilgan holatlar asosida olib borilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, sun'iy intellektdan foydalanishda eng katta axloqiy muammo — **irodani adolatli taqsimlay olmaslik**, ya'ni **irqiy yoki jinsiy tarfakashlik** holatlari hisoblanadi (25%). Algoritmlarning ma'lumotlar bazasiga tayanib ishlashi, u yerda mavjud bo'lgan tarixiy yoki ijtimoiy tarfakashliklarni takrorlashiga olib keladi. Bu esa ijtimoiy tengsizlikni mustahkamlab qo'yadi.

Shuningdek, **qaror qabul qilishdagi mas'uliyat kimga yuklatilishi** masalasi (20%) ham dolzarb muammo sifatida qayd etildi. SI mustaqil qaror qabul qilgan holatlarda insonning o'zi nazoratdan chetda qoladi va huquqiy-huquqbuzarlik javobgarligi noaniq bo'lib qoladi[5].

Axborot manipulyatsiyasi (15%) va **yuzni noto'g'ri aniqlash** (15%) kabi holatlar jamiyatda ishonch inqiroziga olib kelishi mumkin. Ayniqsa, ommaviy axborot vositalarida SI yordamida yaratilgan yolg'on yoki bo'rttirilgan yangiliklar, shuningdek yuzni noto'g'ri tanib olish orqali aybsiz insonlarga nisbatan salbiy munosabat shakllanishi xavf tug'diradi.

Baholashdagi noaniqliklar (10%) ta'lim sohasida o'quvchilar huquqlarining buzilishiga olib kelishi mumkin, ayniqsa SI kontekstni to'liq tushunmay, noto'g'ri baholar qo'ygan hollarda.

Shaffoflik yetishmasligi (15%) esa umumiy muammolarni yanada murakkablashtiradi. SI tizimlarining qanday qaror qabul qilayotgani tushunarsiz bo'lsa, foydalanuvchi ishonchi pasayadi va etik xavflar kuchayadi[6].

Xulosa sifatida, sun'iy intellektni jamiyat hayotiga keng joriy etishda nafaqat texnik, balki **axloqiy va ijtimoiy me'yorlarni hisobga olish**, ayniqsa **inson qadriyatlarini algoritmlarga singdirish** muhim ahamiyat kasb etadi. Har bir SI tizimi yaratishda etik mas'uliyat asosiy ustuvorliklardan biri bo'lishi zarur.

Zamonaviy texnologiyalar, xususan, sun'iy intellekt hayotimizning deyarli barcha sohalariga chuqur kirib bormoqda. U tibbiyotdan tortib ta'lim, sud-huquq, transport va axborot sohasigacha o'z o'rnini topdi. Biroq bu taraqqiyot ortidan murakkab axloqiy savollar tug'ilmoqda. Tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, SI tizimlarining mustaqil qarorlar qabul qilishi, tarafkashlikni takrorlashi, inson huquqlariga xavf tug'dirishi kabi holatlar axloqiy me'yorlarning qayta ko'rib chiqilishini talab qilmoqda.

Sun'iy intellektning eng katta xavfi — bu uning texnik imkoniyatlaridan ko'ra, insoniy qadriyatlarni chetlab o'tishi va ijtimoiy tizimlarga begona yondashuvi bilan bog'liq. Axloqiy yondashuvlar, mas'uliyat taqsimoti, shaffoflik, adolat va inson huquqlari — SI bilan ishlashda asosiy tamoyillardan biri bo'lishi zarur. Shunday ekan, SI faqat aql bilan emas, balki axloq bilan ham yo'naltirilishi kerak.

Etik standartlarni ishlab chiqish va sun'iy intellekt tizimlariga integratsiya qilish zarur. Har bir algoritm ishlab chiqilish bosqichidanoq axloqiy nazorat ostida bo'lishi kerak.

Axloqiy savodxonlikni oshirish texnologiya ishlab chiquvchilari, foydalanuvchilar va jamiyat a'zolari uchun muhim hisoblanadi. SI bilan bog'liq muammolarni tushunish va baholash uchun ijtimoiy ong shakllanishi zarur.

Inson nazorati saqlanishi shart. SI tizimlari qarorlar qabul qilsa-da, inson oxirgi nazoratga ega bo'lishi kerak. Bu mas'uliyatning aniq belgilanishi va xatolar oqibatini boshqarishga yordam beradi.

Xalqaro hamkorlik va huquqiy muvofiqlik sun'iy intellektni axloqiy me'yorlarga asoslangan holda rivojlantirishda muhim omil bo'ladi.

Turli mamlakatlar tajribasi o'rganilib, universal qoidalar ishlab chiqilishi lozim.

Tajriba asosida o'rgatish metodlarini rivojlantirish kerak. Real ssenariylar asosidagi etik treninglar, ta'limiy platformalarda sun'iy intellekt va axloq bo'yicha interaktiv mashg'ulotlar tashkil etilishi foydali bo'ladi.

Axborot shaffofligini ta'minlash orqali foydalanuvchi SI qanday ishlayotganini, qanday ma'lumotlarga asoslanib qaror qabul qilayotganini tushunishi kerak[7].

Xullas, sun'iy intellekt hali hayotimizni to'liq egallasidanoq uning atrofida turli bahs va munozaralar, tortishuvlar yuzaga kelgan edi. Yorqin umidlar bilan birga turli xavotirlar o'rtaga tashlanganiga qaramasdan sun'iy intellekt XXI asrning strategik resursiga aylanib ulgurdi. U iqtisodiyot, sog'liqni saqlash, ta'lim, boshqaruv, axborot kommunikatsiyalari, xavfsizlik kabi sohalarining asosiy transformatsiya omillaridan biri sifatida namoyon bo'lmoqda.

Shu bois sun'iy intellekt sohasida yetakchilikni qo'lga kiritish uchun fundamental ilmiy tadqiqotlar, kadrlar tayyorlash, raqamli infratuzilma yaratish va xalqaro hamkorlikni kuchaytirishga katta e'tibor qaratish bugungi kunning dolzarb yunalishiga aylandi.

ADABIYOTLAR:

1. O'zbekistonda milliy sun'iy intellekt etikasi kengashi – maqola sun'iy intellekt tushunchasi, tarixi va etikasi haqida, 2025 yil nashri ilmiyanjumanlar.uz+12inlibrary.uz+12mpost.io+12.
2. Ta'limda sun'iy intellekt imkoniyatlari – o'quv jarayonida SI'ning ijobiy va salbiy jihatlari, adaptiv testlar, virtual o'qituvchilarning afzalliklari haqida tahlil, 2025 yil (3 hafta oldin) inlibrary.uz.
3. Nurmurodov Zafarjon – “O'zbekiston Respublikasida sun'iy intellekt texnologiyalarini qo'llash sari qadamlar” – ilmiy konferensiyada taqdim etilgan maqola, 2024 yil noyabri ilmiyanjumanlar.uz.
4. “Sun'iy intellektning davlat boshqaruvi funksiyalariga ta'siri”: ilmiyanjumanlar.uz+12sciencebox.uz+12undp.org+12.
5. Innovator jurnali, 2024 yil 2-son: “Sun'iy intellekt” faoliyatiga bag'ishlangan maqolalar to'plami pubhtml5.com.

6. O'zbekistonning raqamli iqtisodiyoti, 2025 yil may – SI strategiyasi, axloqiy tamoyillar va me'yoriy bazani shakllantirish bo'yicha tavsiyalar berilgan hisobot undp.org+1lex.uz+1.
7. PQ-358 qarori (14.10.2024): Sun'iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirish strategiyasi – O'zbekiston Respublikasining normativ-huquqiy hujjati bo'lib, unda etikasi bo'yicha chora-tadbirlar ko'zda tutilgan ilmiyanjumanlar.uz+12lex.uz+12undp.org+12.
8. Муминов А.Г. Ахборотлашган жамиятга ўтишнинг айрим жиҳатлари. Журнал: Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари, Махсус сон, 2023, 55-59 бетлар

REZYUME:

Ushbu maqolada sun'iy intellektning rivojlanishi bilan bog'liq axloqiy muammolar yoritilgan. Sun'iy intellekt inson hayotining turli jabhalariga chuqur kirib bormoqda, bu esa yangi axloqiy yondashuvlarni talab qilmoqda. Maqolada axloqiy tamoyillar, inson huquqlari, adolat, mas'uliyat va shaffoflik kabi muhim tushunchalar tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, axloq, etik tamoyillar, mas'uliyat, shaffoflik, inson huquqlari.

RESUME:

This article highlights the ethical issues related to the development of artificial intelligence. As AI penetrates various aspects of human life, it requires new moral perspectives. The paper analyzes essential ethical concepts such as moral principles, human rights, justice, responsibility, and transparency.

Keywords: artificial intelligence, ethics, moral principles, responsibility, transparency, human rights.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье рассматриваются этические проблемы, связанные с развитием искусственного интеллекта. Искусственный интеллект глубоко проникает в различные сферы человеческой жизни, что требует новых моральных подходов. В статье анализируются важные этические категории, такие как моральные принципы, права человека, справедливость, ответственность и прозрачность.

Ключевые слова: искусственный интеллект, этика, моральные принципы, ответственность, прозрачность, права человека.

УЗЛУКСИЗ ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА ЯНГИ ПАРАДИГМАЛ ЎЗГАРИШЛАР

Ўтамурадов А. –
ЎЗМУ профессори,

“Янги Ўзбекистонда энг муҳим соҳа – таълим, энг ҳурматли инсонлар – ўқитувчи ва мураббийлардир!”[1] Давлатимиз раҳбари 2025-йил 15-сентябр Ўқитувчи ва мураббийлар куни муносабати билан тантанали тадбирдан йиғилишдаги нутқида сўнгги саккиз йилда мамлакатимиз иқтисодиёти 2 карра ўсгани, ялпи ички маҳсулот ҳажми йил якунигача 130 миллиард долларга етишини қайд этиб, таълим ва иқтисодий ривожланишнинг бевосита боғлиқлигига эътиборни қаратди Ушбу иқтисодий замин асосида ўтган саккиз йилда таълим ва илм-фан соҳасига харажатлар 6 карра оширилиб, 378 триллион сўм маблағ ажратилган. Президентимиз таълим сифатини ошириш, устоз ва мураббийларнинг меҳнат ва яшаш шароитини яхшилаш ислохотларнинг энг устувор йўналиши бўлиб қолишини таъкидлади. “Энг катта бойлик бу - ақл-заковат ва илм, энг катта мерос бу - яхши тарбия, энг катта кашшоқлик бу - билимсизликдир”. [2]

Сўнгги йилларда Янги Ўзбекистонда Президент Шавкат Мирзиёев раҳбарлигида таълим соҳасида амалга оширилаётган ислохотлар, энг аввало, унинг ташкилий тузилмасини замонавийлаштиришга қаратилган. Янги агентлик ва муассасалар ташкил этилди, мактабгача таълим вазирлиги, юқори малакали кадрлар тайёрлашга ихтисослашган университетлар, педагог кадрлар малакасини ошириш марказлари шулар жумласидандир. Бундан ташқари, давлат мактаблари билан бир қаторда хусусий таълим муассасаларини ривожлантиришга кенг йўл очилди. “Янги Ўзбекистон – мактаб остонасидан бошланади”, деган эзгу ғоя асосида бу соҳада катта ишлар амалга оширилмоқда. Сўнгги йилларда юзлаб замонавий мактаблар барпо этилди. Президент мактаблари, ижод мактаблари ҳаётимизга кириб келди, ихтисослаштирилган мактаблар тармоғи кенгайтирилди. Янги дарсликлар ва ўқув қўлланмалари яратилди. Таълим соҳасини бошқаришда марказлашган вертикал тузилмалар ўрнига, ҳудудий ва маҳаллий ташаббусларни қўллаб-қувватловчи, манзилли ёндашувга асосланган тизим шакллантирилмоқда. Бундай ташкилий ўзгаришлар, энг аввало, таълим сифатини ошириш ва барча қатлам аҳолисига етук таълим хизматларини тақдим этиш мақсадини кўзлайди.

Янги Ўзбекистонда таълимнинг сифат ва мазмун жиҳатдан ўзгаришлари — фақат назарий билим бериш эмас, балки амалий кўникма ва компетенциялар шакллантиришга йўналтирилди, яъни, таълим жараёни шахснинг ақлий, ижтимоий ва касбий ривожига хизмат қилиши лозим. Шунингдек, умумий ўрта таълим тизимида «Таълим учун қулай муҳит» дастурини амалга ошириш белгиланди Бу мақсадда таълим дастурлари қайта кўриб чиқилди, янги ўқув стандартлари ва дарсликлар жорий этилди. Масалан, фанлараро боғлиқлик, ижодий фикрлаш, ахборот технологиялари билан ишлаш, танқидий таҳлил қилиш каби замонавий кўникмалар таълим мазмунининг марказига чиқди. Мактаблар ва ОТМларда интерактив ва инновацион ўқитиш методларини жорий этиш, СТЕМ таълими, рақамли платформалардан фойдаланиш каби ташаббуслар таълим сифатини янги босқичга олиб чиқмоқда. Бундай ёндашув ёшларни нафақат билимли, балки мустақил фикрловчи, замонавий талабларга мос инсон сифатида тарбиялашни назарда тутди.

Таълим-тарбия тизимидаги ислохотлар фақат академик йўналиш билан чекланиб қолмай, ёш авлодни маънавий-ахлоқий жиҳатдан камол топтиришга ҳам қаратилган. Президент таъкидлаганидек, "Бирорта ҳам ислохот инсон тарбиясисиз самара бермайди." Шу боис мактаб ва оила ҳамкорлиги, таълим муассасаларида маънавият соатлари, "Янги Ўзбекистон тарбияси" концепцияси, миллий кадриятларга асосланган тарбия тизими жорий этилмоқда. Бу орқали ватанпарварлик, масъулият, меҳнатсеварлик, катталарга ҳурмат, китобхонлик, интернет маданияти каби фазилатлар ёш авлод онгига сингдирилмоқда. Тарбиянинг фалсафий мазмуни ўзгариб, у маънавият ва жамият олдигаги бурчни англаш,

ўзлигини топиш билан боғлиқ жараёнга айланмоқда. Бундай ёндашув, шубҳасиз, Янги Ўзбекистонни бунёд этувчи етук ва маърифатли авлодни шакллантиришга хизмат қилади.

Янги Ўзбекистон тушунчаси нафақат сиёсий ва иқтисодий ислохотларни, балки маънавий-маърифий юксалишни ҳам англатади. Бу жараёнда таълим тизими бошқа соҳаларга қараганда кўпроқ аҳамият касб этади. Чунки жамиятнинг тараққиёти, инсон капитали сифати ва миллий ўзлгимизни асраш бевосита таълимга боғлиқ. Илгари таълим маълум даражада стандартлашган, марказлашган ва догматик ёндашув асосида ташкил этилган бўлса, янги парадигмада инсон шахсини марказга қўйиш ғояси устувор. Инсонни фақат билимга эмас, балки мустақил фикрлаш, ижодий ёндашиш ва танқидий таҳлил қилиш қобилиятига эга шахс сифатида тарбиялаш мақсад қилинади. Янги парадигма маънавий эркинлик, ақлий мустақиллик ва жамиятнинг фаол аъзоси бўлган инсон тимсолини яратади. Бу эса таълим тизимининг фалсафий асосларига жиддий қайта назар ташлашни талаб этади. Шу маънода, Янги Ўзбекистон таълими фақат билим бериш эмас, балки шахсни шакллантириш мактабига айланмоқда. Фалсафий нуқтаи назардан қаралганда, бу антропоцентризм – инсон марказида бўлган ёндашув демакдир. Ҳозирги ислохотлар айнан шу ғоя атрофида шаклланмоқда.

Янги Ўзбекистон таълим сиёсати инсон капиталига сармоя сифатида ёндашмоқда. Инсон капиталини ривожлантириш дегани, фақат билим бериш эмас, балки инсоннинг ақлий, ахлоқий ва ижтимоий салоҳиятини тўлиқ ривожлантиришдир. Бунинг учун таълим тизими фақат назарий билим бериш билан чекланмасдан, ҳаётга мос, замонавий компетенцияларни шакллантириши лозим. Шахснинг интеллектуал ривожи фақат дарслар ёки китоблар билан эмас, балки атроф-муҳит, ижтимоий муҳокамалар, тажриба ва мулоҳазалар билан бойийди. Янги таълим парадигмаси ўқитувчи ва ўқувчининг тенг мулоқоти, фаол иштирок этиши, савол бериш ва фикр билдиришга асосланган. Бундай муҳитда инсон ўз салоҳиятини англайди ва камолот сари интилади. Инсон капитали фалсафий нуқтаи назардан ижтимоий фаол шахсни шакллантириш воситаси ҳисобланади. Таълим бу ҳолда фақат восита эмас, балки мақсадга айланади. Чунки маърифатли инсон ўзгаришлар ташаббускори бўлади.

Янги Ўзбекистонда таълим фақат академик билимларга эмас, балки ахлоқ ва маънавиятга асосланиши лозимлиги таъкидланмоқда. Фалсафий жиҳатдан қаралганда, маънавият – инсоннинг ички дунёси, ўзини англаш, муҳитдаги ўрнини билиш каби қадриятларни қамраб олади. Бундай ёндашувда таълим фақат ўқитиш эмас, балки инсонни маънавий тарбиялаш, ахлоқий позициясини шакллантириш воситасига айланади. Маънавий билимларсиз илм инсониятга фойда эмас, зарар келтириши мумкин. Шунинг учун, Янги Ўзбекистон таълимида ахлоқий тарбия ва умуминсоний қадриятлар алоҳида аҳамиятга эга. Бу фалсафий нуқтаи назардан, таълимни инсонийлаштириш деб аталади. Инсонни инсонийликка тарбиялаш – ҳар қандай таълим тизимининг асосий вазифаси бўлиши керак. Бу маънода, маънавият ва илм уйғунлиги таълимнинг янги қиёфасини белгилаб беради. Қадимдан “илм маънавият билан безанмаса, қуроқ ғояга айланади” деган гап бекорга айтилмаган.

Замонавий дунёда таълимни инновацияларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Янги Ўзбекистонда таълим соҳасига рақамли технологияларни жорий этиш орқали замон билан ҳамқадам тизим яратишга интилинапти. Барча йўналишларда инновацион фаолиятни кенг жорий этиш, илмий тадқиқотларни ва инновацион ташаббусларни қўллаб-қувватлаш

Фалсафий нуқтаи назардан, технология – инсон тафаккурининг маҳсули, унинг ҳаётни енгиллаштиришга қаратилган воситасидир. Аммо технологиянинг ўзи ахлоқсиз, маънавиятсиз бўлса, унинг самараси инсон ривожига қарши йўналиши мумкин. Шу сабабли, инновация ва маърифат уйғунлиги Янги Ўзбекистон таълимининг фалсафий асосларидан бирига айланмоқда. Ўқитишда сунъий интеллект, виртуал лабораториялар, онлайн курслар, платформа ва иловалардан фойдаланиш билим сифатини ошириш билан бирга, ўқувчининг мустақил таълим олиш қобилиятини ҳам ривожлантиради. Бу эса янги типдаги шахс – мустақил, масъул ва фаол инсонни вужудга келтиради. Фалсафий тил билан айтганда,

технология инсонни эмас, инсон технологияни бошқариши керак. Таълим шу тарзда фақат билим бериш эмас, балки технология билан таништириш, ундан тўғри фойдаланиш маданиятини шакллантиради.

Янги таълим парадигмасида танқидий фикрлаш асосий компетенциялардан бири сифатида кўрилмоқда. Танқидий фикрлаш – бу маълумотни кўр-кўрона қабул қилмаслик, таҳлил қилиш, савол бериш, далил сўраш ва хулоса чиқариш қобилиятидир. Бу қобилият инсоннинг шахсий позициясини шакллантиради ва уни манқуртликдан, ғоявий қарамликдан асрайди. Фалсафий жиҳатдан, танқидий фикрлаш – инсоннинг озодлиги тимсолидир. Янги Ўзбекистонда таълим фақат маълумот узатиш эмас, балки шубҳа қилиш ва янги билим яратиш жараёни сифатида қаралапти. Бундай ёндашув ўқувчини пассив қабул қилувчи эмас, балки фаол фикрловчига айлантиради. Оқибатда, жамиятда янги авлод – эркин фикрлайдиган, масъулиятни ҳис қиладиган ва янгиликка интиладиган шахслар вужудга келади. Бу парадигма фақат таълимга эмас, балки кенг маънода фалсафий-маънавий юксалишга олиб келади. Янги Ўзбекистон таълимида барчага тенг имконият яратиш масаласи муҳим ўрин тутади. Ижтимоий адолат фалсафий нуқтаи назардан, инсонлар ўртасидаги тенглик, эҳтиёжларга қараб ресурслар тақсимооти ва таълимга кириш имкониятини англатади. Ҳар бир бола қайси ҳудудда туғилганидан, қайси ижтимоий табақага мансублигидан қатъий назар, сифатли таълим олиш ҳуқуқига эга бўлиши лозим. Бу эса таълим тизимида ҳудудий тенгсизликни камайтириш, имконияти чекланганларга шароит яратиш орқали амалга оширилади. Умуман, республика бўйича 10 минг 130 та мактабни ислоҳ қилиш 6 миллиондан зиёд ўқувчи, 500 мингдан ортиқ муаллим, умуман, жамиятимизнинг барча қатламлари, ҳар бир оиланинг келажаги билан чамбарчас боғлиқ. Кейинги йилларда мактаб даврида ўқувчиларни қобилиятига қараб касб ёки олий таълимга йўналтириш учун 9- ва 11-синф ўқувчилари учун ягона давлат имтиҳонлари жорий қилинади. Шу орқали 400 мингга яқин 9-синф битирувчилари техникумларга қамраб олинади. Ўқишни мактабда давом еттириб, олийгоҳга кириш истагида бўлган ёшларга фанлар танлов асосида чуқурлаштириб ўтилади.

Янги Ўзбекистон таълим парадигмасида миллий ўзликни асраб-авайлаш ва унинг асосида глобал дунёга интеграциялашишга алоҳида эътибор берилмоқда. Бу фалсафий жиҳатдан миллатнинг маданий, маънавий ва тарихий меросини келажак авлодга етказиш деганидир. Таълим фақат универсал билимлар эмас, балки миллий ғоя, миллий қадрият ва миллий ифтихорни ҳам тарғиб қилиши шарт. Болалар ва ёшлар ўз миллатининг тарихи, адабиёти, санъати, урф-одатлари билан чуқур таниш бўлиши лозим. Миллий ўзликни англаган инсон ўзлигини йўқотмайди, ташқи таъсирлардан ҳимояланган бўлади. Янги Ўзбекистон таълимида бу ғоя мактаб дарсликларидан тортиб, тарбиявий ишларнинг мазмунигача ўз ифодасини топмоқда. Бироқ бу жабҳада миллатчилик эмас, балки миллий ифтихор ва очиқ мулоқот маданиятига асосланган ёндашув муҳимдир. Таълим глобаллашув жараёнида инсонни ўзини йўқотмасликка ўргатиши керак. Миллий ва умуминсоний қадриятлар уйғунлиги — Янги Ўзбекистон таълим фалсафасининг юраги ҳисобланади.

Янги таълим парадигмасида ўқитувчи шахсияти, унинг дунёқараши, маданияти ва инсоний фазилатлари марказий ўринга чиқмоқда. Чунки ўқитувчи нафақат билим берувчи, балки руҳий етакчи, маданий намуна, маънавий тарбиячи сифатида фаолият юритади. Фалсафий нуқтаи назардан, ўқитувчи — ҳаёт маъносини англаувчи йўлбошчига айланади. У фақат фанни эмас, балки ҳаётга муносабатни ҳам ўргатади. Янги Ўзбекистон таълимида педагоглар нафақат билимга эга бўлиши, балки доимий равишда ўз устида ишлаши, ахлоқан етук бўлиши талаб этилади. Чунки тарбия ва таълим устознинг шахсий намунаси орқали самара беради. Агар ўқитувчида масъулият, меҳр, вафо, ҳурмат ва салоҳият бўлмаса, таълим жараёни юракдан юракка ўтмайди. Ўқитувчилар малакаси ҳам табақалашган ҳолда оширилади. Яъни, малака оширишдан олдин ўқитувчининг билими “диагностикадан ўтказилади” ва натижасига кўра индивидуал касбий ривожланиш йўналишлари белгиланади. Паст натижа олганлар бўйича ўзи ўқиган олийгоҳга рекламация юборилади. Яъни, бу педагогик олийгоҳлар фаолиятига учун ҳам баҳо бўлади. Шу сабабли, Янги Ўзбекистон

таълими ўқитувчини жамиятнинг энг олий шахси сифатида кадрлайди. Бу ёндашув таълимда фақат билим эмас, инсонийлик устувор эканини кўрсатади.

Янги Ўзбекистон таълим фалсафасининг муҳим тамойилларидан бири — "умрбод таълим" концепциясидир. Бу — инсон ҳаёти давомида доимий ўрганиши, ўз устида ишлаши, ўзгаришларга мослашиши кераклигини англатади. Замон тез ўзгармоқда, янги касблар пайдо бўлмоқда, дунёқарашлар кенгаймоқда — бу жараёнда фақат болалиқда олинган таълим етарли бўлмайди. Фалсафий нуқтаи назардан, таълим бу ҳаётнинг мазмуни, инсоннинг комиллик сари ҳаракати ҳисобланади. Янги Ўзбекистонда "умрбод таълим" ғояси орқали ёшларгина эмас, балки катталар ҳам таълим жараёнига жалб этилмоқда. Онлайн платформалар, қайта тайёрлаш курслари, малака ошириш марказлари бу мақсадга хизмат қилмоқда. Бундай ёндашув жамиятда интеллектуал фаолликни оширади, шахснинг ижтимоий ролини мустаҳкамлайди. Таълим фақат мактаб ёки университет билан чекланмаслиги керак, у бутун ҳаёт давомида инсон билан бирга юриш керак. Бу — Янги Ўзбекистонда шаклланаётган интеллектуал жамият асосидир.

Янги Ўзбекистон таълим парадигмаси ўтмишимизнинг миллий, тарихий, кадриятларимизга ғоявий меросининг давомидир. Бу таълим шакли ҳар бир инсонни жамиятда фаол ўрин эгаллашга, Ватанга хизмат қилишга, адолат, эзгулик ва ҳақиқат сари интилишга чорлайди. Фалсафий нуқтаи назардан, Янги Ўзбекистон таълими — инсонни маънавий олийликка етаклайдиган йўлдир. Таълим инсониятнинг қалбини нурга тўлдирадиган, бутун жамиятни тараққий этишига замин яратадиган кучдир. Бу парадигмада таълимни фақат иқтисодий ривожланиш воситаси сифатида эмас, балки маънавий улуғликка олиб боровчи куч сифатида кўрамиз. Янги Ўзбекистон таълими — эркин фикрлайдиган, юртини севувчи, дунёқараши кенг, ахлоқан юксак инсонни тарбиялашни мақсад қилади. Шу боис, бу жараёнда ҳар бир педагог, ҳар бир ота-она, ҳар бир фуқаро ўз ҳиссасини қўшиши зарур. Зеро, маърифат — жамиятни уйғотувчи, миллатни улуғловчи, давлатни мустаҳкамловчи қудратдир.

АДАБИЁТЛАР:

1. Президент Шавкат Мирзиёев раислигида 2025 йил 15-сентябр мактаб таълими тизимидаги ислохотлар самарадорлигини янада ошириш бўйича устувор вазифалар муҳокамаси юзасидан ўтказилган видеоселектор йиғилишидан // <https://president.uz/uz/liss/view/8127>
2. Президент Шавкат Мирзиёев раислигида 2025 йил 28 август куни мактабларда таълим сифатини ошириш, ўқувчи ўрнини кўпайтириш ва ўқитувчиларни қўллаб-қувватлашга қаратилган устувор вазифалар юзасидан видеоселектор йиғилишидан <https://president.uz/uz/liss/view/6622>
3. Мирзиёев Ш. "Янги Ўзбекистон стратегияси". – Тошкент, "Ўзбекистон" 2021.
4. Турдикулов О.Т., Муминов А.Г. Развитие филиалов зарубежных вузов в Узбекистане при Президенте Ш.М. Мирзиёеве // Вестник Томского государственного университета. История. 2025. № 95. С. 130–139. doi: 10.17223/19988613/95/17

РЕЗЮМЕ:

Ушбу мақолада Янги Ўзбекистон шароитида таълим тизимида амалга оширилаётган ислохотлар фалсафий нуқтаи назардан таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Янги Ўзбекистон, таълим парадигмаси, инсон капитали, маърифат, танқидий фикрлаш, инновация, миллий кадриятлар, таълим ислохоти, компетенция, маънавий тарбия.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье с философской точки зрения анализируются реформы, реализуемые в системе образования в контексте развития Нового Узбекистана.

Ключевые слова: Новый Узбекистан, образовательная парадигма, человеческий капитал, просвещение, критическое мышление, инновации, национальные ценности, образовательная реформа, компетентность, духовное воспитание.

RESUME:

This article analyzes the reforms being implemented in the education system in the context of New Uzbekistan.

Keywords: New Uzbekistan, educational paradigm, human capital, enlightenment, critical thinking, innovation, national values, educational reform, competence, spiritual education

ЕРГА ДОИР ҲУҚУҚБУЗАРЛИКЛАРНИ ОЛДИНИ ОЛИШДА ПРОКУРОР НАЗОРАТИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Абдуҳакимов М.Т. –

Анджсон вилоят прокурори

адлия катта маслаҳатчиси

Бугунги кунда ердан оқилона фойдаланиш, уни муҳофаза қилиш энг долзарб масалалардан саналади. Бу борадаги прокурор назоратининг амалдаги аҳамияти давлат ер кадастрини юритиш соҳасида прокурор назоратининг мавжудлиги бир қатор муаммоларнинг олдини олишга хизмат қилади.

Ерга оид муносабатларда давлат ер кадастрини юритиш ва уни ҳисобини олиб бориш, бу бора прокурор назоратини амалга оширишнинг ўзига хос мураккабликлари мавжуд ва бу борада бир қатор илмий тадқиқот ишларида назарий ва амалий жиҳатдан ўрганишлар олиб борилган.

Бу борадаги тадқиқотларга кўра айтиш мумкинки, давлат ер кадастрини юритишда прокурор назоратини амалга оширишда бир қатор муаммолар мавжуд. Бундай ҳолатларни миллий қонунчилигимиз ва амалиёт уйғунлигида кўриб чиқамиз. Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йил 22 июндаги 389-сон қарорнинг биринчи иловаси билан тасдиқланган “Давлат ер кадастрини юритиш тартиби тўғрисида”ги Низомнинг биринчи бандига мувофиқ давлат ер кадастри ерларни ҳисобга олиш, ер участкаларига бўлган ҳуқуқлар кафолатлигини таъминлаш, ернинг табиий хоссаларини, ердан фойдаланишни ҳар томонлама ўрганиш ва баҳолаш мақсадида юритилади. Мазкур низомнинг учинчи бандига мувофиқ Ўзбекистон Республикасининг ер фонди давлат ер кадастри объекти ҳисобланади.

Шунингдек, ушбу низомнинг олтинчи бандида давлат ер кадастрининг таркибий қисмлари сифатижа ер участкаларига эгалик қилиш, улардан фойдаланиш, уларга бўлган мулк ёки ижара ҳуқуқларини давлат рўйхатидан ўтказиш тўғрисидаги маълумотларни, шунингдек, сервитутларни ва ушбу ҳуқуқларга доир бошқа чеклашларни ҳисобга олиш, ер миқдорини ҳисобга олиш, ер сифатини ҳисобга олиш (тупроқ бонитетини аниқлаш), ерни қиймат жиҳатидан баҳолаш белгиланган. Шунингдек, қуйидагилар давлат ер кадастрининг мазмунини ташкил этади, ер участкаларига бўлган ҳуқуқларни давлат рўйхатидан ўтказиш, ер участкаларини электрон ҳисобга олиш, ерни қиймат жиҳатидан баҳолаш, ер кадастри маълумотларини тизимлаштириш, сақлаш, янгилаш ва манфаатдор шахсларга белгиланган тартибда тақдим этиш.

Юқорида келтирилган қарорининг 3-илоvasи билан тасдиқланган Низомнинг 5-бандига асосан Кадастр йиғмажилдини тайёрлаш ва унинг натижаси бўйича кадастр паспортини олиш учун юридик ва жисмоний шахслар ёки уларнинг ишончли вакиллари ўз хоҳишига кўра, Давлат кадастрлари палатасининг туман (шаҳар) филиалларига давлат хизматлари марказлари ёки Ягона интерактив давлат хизматлари портали орқали ариза билан мурожаат қилади ва мурожаатига қонунчилик ҳужжатларида назарда тутилган кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқларни тасдиқловчи ҳужжатларни илова қилади.

Низомнинг 51-бандига мувофиқ кадастр муҳандиси томонидан кўчмас мулк объектини кадастр ҳисобига олиш ва кадастр йиғма жилдини шакллантириш натижасида кўчмас мулк объекти бўйича электрон шаклда кадастр паспорти расмийлаштирилади.

Ўзбекистон Республикасининг 2022 йил 28 ноябрдаги “Кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқларни давлат рўйхатидан ўтказиш тўғрисида”ги 803-сонли Қонунинг 40-моддасига асосан кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқни давлат рўйхатидан ўтказиш учун тақдим этилган аризани ва ҳуқуқни белгиловчи ҳужжатларни қабул қилиб, кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқни давлат рўйхатидан ўтказиш учун тақдим этилган ҳужжатларнинг ушбу Қонун талабларига мувофиқлигини аниқлайди, кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқни давлат рўйхатидан ўтказишга ёки давлат рўйхатидан ўтказишни рад этади деб белгилаб қўйилган.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 16 июндаги “Қишлоқ хўжалигида ер ва сув ресурсларидан самарали фойдаланиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги [11] ПФ-5742-сонли Фармонининг 5-қисмида суғориладиган қишлоқ хўжалиги ерлари махсус муҳофазага олиниб, ушбу ерларни қишлоқ хўжалигидан бошқа мақсадларга, шу жумладан саноат ва фуқаролик объектлари қурилиши учун ажратилишига йўл қўйилмаслиги, Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори билан ажратиладиган ерлар бундан мустасно эканлиги кўрсатилган.

Бирок, ўтказилган ўрганиш ва таҳлиллар қишлоқ хўжалиги экин ер майдонларига қурилган ноқонуний бино-иншоотларни юқоридаги қонун ҳужжатларига зид равишда давлат рўйхатидан ўтказилиб келинаётганлиги аниқланди.

Хусусан, Ўзбекистон Республикасининг 2021 йил 2 апрелдаги “Дехқон хўжалиги тўғрисида”ги 680-сонли Қонунининг 9-моддасига мувофиқ дехқон хўжалигини юритиш учун берилган ер участкасида бинолар ва иншоотларни, шу жумладан ер ости иншоотларини қуриш тақиқланиши, бундан энгил конструкцияли иссиқхоналарни ва бошқа иморатларни, шунингдек суғориш иншоотларини қуриш мустасно эканлиги белгиланган бўлиб, дехқон хўжаликлари ер майдонларига мазкур норма асосида энгил конструкцияли иссиқхона иншоотлари қурилиб, белгиланган тартибда давлат рўйхатидан ўтказилган.

Шу билан бирга, иссиқхона учун ажратилган суғориладиган ер участкаларида қурилган оғир конструкцияли бино-иншоотларга нисбатан қурилиш ва уй-жой коммунал хўжалиги бош бошқармасининг ҳудудий бўлимлари томонидан рухсатномалар берилиб, Давлат кадастрлари палатаси томонидан мазкур мулкларга бўлган ҳуқуқлар нотурар бино-иншоот сифатида давлат рўйхатидан ўтказилган.

Айтиб ўтиш лозимки, бунга қонунчиликдаги қуйидаги мавжуд бўшлиқлар сабаб ва омил бўлган.

Жумладан, Ўзбекистон Республикасининг 2022 йил 28 ноябрдаги “Кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқларни давлат рўйхатидан ўтказиш тўғрисида”ги 803-сонли Қонунида қишлоқ хўжалигига мўлжалланган, қишлоқ хўжалиги мақсадлари учун ажратиб берилган ерларда қурилган оғир конструкцияли бино-иншоотларни давлат рўйхатидан ўтказишни рад этиш, Вазирлар Маҳкамасининг 20.04.2022 йилдаги 200-сонли қарорининг 2-иловасининг 19-бандида қишлоқ хўжалиги экин ер майдонларига қурилган оғир конструкцияли бино-иншоотларга рухсатнома беришни рад этилиши, 22.06.2021 йилдаги 389-сонли қарорининг 3-иловаси билан тасдиқланган “Кўчмас мулк объектларига кадастр йиғма жилдини тайёрлаш тартиби тўғрисида”ги Низомда эса қишлоқ хўжалиги мақсадлари учун ажратиб берилган ерларда қурилган оғир конструкцияли бино-иншоотларга кадастр йиғма жилдини шакллантириш алоҳида таъқиқланмаган.

Натижадан, вилоят қурилиш ва уй-жой коммунал хўжалиги бош бошқармасининг ҳудудий бўлимлари томонидан ўтган даврда жами 38 та ҳолатда 3,82 гектар иссиқхона қуриш ва дехқон хўжаликлари сифатида фойдаланиш учун ажратилган қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган экин ер майдонларига қурилган оғир конструкцияли бино-иншоотларга нисбатан объектни қайта ихтисослаштириш ва реконструкция қилишга рухсатномалар берилган ва мазкур қишлоқ хўжалиги экин ер майдонларининг ер фонди тоифаси асосиз равишда ўзгариб, қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқарилганлиги натижасида давлат ва жамият манфаатларига жуда кўп миқдорда зарар етказилган.

Ваҳоланки, Ер кодексининг 9-моддасида суғориладиган ерларни қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлар тоифасидан ер фондининг бошқа тоифасига ёки суғорилмайдиган ерлар тоифасига ўтказиш Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарорига мувофиқ амалга оширилиши белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 21.02.2022 йилдаги “Ер участкаларидан фойдаланишда давлат назорати самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-138-сонли Қарори ижросини асосий эътиборни қишлоқ хўжалиги экин ер майдонларининг давлат рўйхатидан ўтказилиши, мазкур ер участкаларига нисбатан ноқонуний кадастр ҳужжатлари расмийлаштириш ҳолатлари ва унга имкон берувчи

қонунчиликдаги ҳамда давлат кадастр тизимидаги камчиликларга қаратган ҳолда ўрганилганида ер участкаларини талон - торож қилинишининг аввал учрамаган усуллари кашф қилиниб, қонунчилик ва кадастр идорасининг мавжуд тизимидаги тафовутлардан устамонлик билан фойдаланган ҳолда, кадастр идораси ходимлари ва фуқаролар томонидан айрим коррупцион омиллар туфайли, экин ер майдонларига ноқонуний кадастр ҳужжатлари расмийлаштирилиб, талон-торож қилинаётганлиги маълум бўлди.

Таҳлиллар шуни кўрсатдики, кадастр ходимлари ва фуқаролар томонидан аввалдан режалаштирилган уч босқичдан иборат бўлган “Махсус схема” орқали экин ер майдонларининг талон-торож қилиниб ҳамда ноқонуний кадастр ҳужжатлари расмийлаштириб келинмоқда.

Биринчи босқич, фуқаролар томонидан Давлат хизматлари маркази орқали аввалдан белгиланган тартибда ер ажратилиб, уй-жой қурилган ер участкасига тегишли бўлган ҳуқуқни белгиловчи ҳужжатни илова қилган ҳолда ўзбошимчалик билан эгаллаб олинган ер участкасидаги янгидан қурилган уй-жойга нисбатан кадастр ҳужжати расмийлаштирилишини сўраб мурожаат қилинмоқда.

Ушбу мурожаат туман (шаҳар) филиали кадастр муҳандисига келиб тушганидан сўнг, муҳандис мурожаатда кўрсатилган манзилга бориб, мазкур ер майдони қишлоқ хўжалиги тоифасидаги ер эканлигини билган ҳолда фуқаро билан ўзаро тил бириктириб, аризасида кўрсатилган ер майдони чегараларини (координатаси) белгилаш вақтида аҳоли пункти жойлашган бошқа жойни белгилаб тизимга юклайди, гўёки объектнинг параметрлари бўйича ўлчов ишларини амалга ошириб, аҳоли пунктида жойлашган ер участкаси сифатида кадастр паспортини шакллантиради.

Иккинчи босқичда, туман (шаҳар) филиали топограф (ДКЯТ) мутахассиси ҳам “Махсус схема”нинг бир қисми сифатида кадастр муҳандиси томонидан кўрсатилган нотўғри координата бўйича аслида қишлоқ хўжалиги экин ер майдони бўлган жойга нисбатан кадастр чизмасини чизиб, манзил (кадастр рақами) яратиб беради.

Учинчи босқичда эса, вилоятда жами 355.967 гектар қишлоқ хўжалигига мўлжалланган экин ер майдонларининг контурлар чегараси ва рақами ҳамда координаталари “УЗКАД” (кадастр ва кўчмас мулкларни рўйхатдан ўтказиш интеграцион ахборот тизими) электрон дастурига киритилмаганлиги кадастр муҳандислари учун амалдаги қонунларни четлаб ўтиш имконини бермоқда.

Хусусан, ер ҳисобини юритиш бўйича мутахассислар томонидан туман (шаҳар) филиали топографи томонидан кадастр чизмасини чизиб, манзил (кадастр рақами) яратиб берилган кўчмас мулк жойлашган манзил ер фонди тоифасига кўра аҳоли пункти сифатида кўрсатилиб, филиал бош муҳандиси томонидан кадастр ҳужжати расмийлаштириш билан боғлиқ барча (умумий) жараён яқунланиб, давлат рўйхатидан ўтказиб берилади.

Қишлоқ хўжалигига мўлжалланган экин ер майдонларининг контур чегаралари ва рақами ҳамда координаталари “УЗКАД” электрон дастурига киритилмаганлигини кадастр идораси ходимлари билганлиги сабабли, мазкур ҳолатлардан ўз ғаразли мақсадларида фойдаланиб келишмоқда.

Маълумот учун: “УЗКАД” электрон дастурида кадастр ҳужжати расмийлаштирилган ер участкасининг координатаси аввалдан белгиланган бўлса, кейинчалик ушбу жойга янги (устма-уст) кадастр ҳужжати расмийлаштиришнинг имкони мавжуд эмас.

Мазкур схемалар оқибатида, аслида қишлоқ хўжалиги экин ер майдони бошқа ҳуқуқни белгиловчи ҳужжат билан уй-жой сифатида давлат рўйхатидан ўтказилиб, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2023 йил 31 майдаги “Қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ва ўрмон фонди ерларининг ер фонди тоифаларини ўзгартириш масалаларини кўриб чиқиш бўйича ҳукумат комиссияси тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида”ги 222-сонли қарори талаблари кўпол равишда бузилиб, ер фонди тоифаси асосиз ўзгариб кетишига олиб келмоқда.

Юқоридагиларга кўра, бизнингча мавжуд муаммо ва камчиликларни бартараф этиш мақсадида Ўзбекистон Республикасининг 2022 йил 28 ноябрдаги “Кўчмас мулкка бўлган

ҳуқуқларни давлат рўйхатидан ўтказиш тўғрисида”ги 803-сонли Қонунининг 44-моддасига кўшимча сифатида: “Ҳуқуқни белгиловчи ҳужжатларида қишлоқ хўжалигига мўлжалланган, қишлоқ хўжалиги мақсадлари учун ажратиб берилган ерларда қурилган оғир конструкцияли бино ва иншоотларга, шунингдек белгиланган тартибда ер фонди тоифаси ўзгарган ҳолатлар бундан мустасно” – деб;

- Вазирлар Маҳкамасининг 2022 йил 20 апрелдаги 200-сонли қарорининг 2-иловаси билан тасдиқланган “Бино ва иншоотларнинг ихтисослашишини ўзгартириш, қайта қуриш, реконструкция қилиш ҳамда ўз ҳудудида кўшимча бино ва иншоотларни қуришни лойиҳалаштиришга рухсатнома бериш бўйича давлат хизматлари кўрсатишнинг Маъмурий регламенти”нинг 19-бандига кўшимча сифатида: “Ҳуқуқни белгиловчи ҳужжатларида қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ҳамда қишлоқ хўжалиги мақсадлари учун ажратиб берилган ерларга қурилган оғир конструкцияли бино ва иншоотларга, шунингдек белгиланган тартибда ер фонди тоифаси ўзгарган ҳолатлар бундан мустасно” – деб;

- Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йил 22 июндаги 389-сонли қарорининг 3-иловаси билан тасдиқланган “Кўчмас мулк объектларига кадастр йиғмажилдини тайёрлаш тартиби тўғрисида”ги Низомнинг 11-бандига кўшимча сифатида: “Қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш мақсадлари учун ажратиб берилган ер майдонларидан бошқа мақсадларда фойдаланиш учун қилинган мурожаатлар, шунингдек белгиланган тартибда ер фонди тоифаси ўзгарган ҳолатлар бундан мустасно” ҳамда 23-бандига кўшимча сифатида: “Қишлоқ хўжалиги мақсадлари учун ажратиб берилган ерларда қурилган оғир конструкцияли бино-иншоотларга кадастр йиғмажилдини шакллантириш тақиқланади, шунингдек белгиланган тартибда ер фонди тоифаси ўзгарган ҳолатлар бундан мустасно” – деб, кўшимчалар киритиш лозим бўлади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2001 й., 9-10-сон, 168-модда; 02.12.2024 й., 03/24/1008/0988-сон; 29.01.2025 й., 03/25/1022/0083-сон; 15.08.2025 й., 03/25/1081/0738-сон. <https://www.lex.uz/acs/106197>
2. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 22.06.2021 й., 09/21/389/0587-сон; 19.10.2022 й., 09/22/610/0938-сон; 24.08.2023 й., 09/23/411/0649-сон; 16.09.2023 й., 09/23/470/0707-сон; 02.10.2024 й., 09/24/614/0768-сон; 28.05.2025 й., 09/25/330/0473-сон. <https://lex.uz/docs/5467210>
3. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 31.05.2023 й., 09/23/222/0304-сон; 22.04.2024 й., 09/24/223/0292-сон; 22.08.2024 й., 09/24/497/0641-сон; 11.01.2025 й., 09/25/4/0021-сон

РЕЗЮМЕ:

Мазкур илмий-амалий мақола ер ажратиш ва ерга бўлган ҳуқуқларни рўйхатдан ўтказишдаги ҳуқуқбузарликларни олдини олишда прокурор назорати такомиллаштириш масалаларига бағишланган.

Калит сўзлар: Ер, кадастр, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик, табиий ресурслар, умуммиллий бойлик, хусусий мулк, протест, қарор, тақдимнома, ариза, огоҳлантирув, прокурор назорати.

РЕЗЮМЕ:

Данная статья посвящена вопросам совершенствования прокурорского надзора в сфере предупреждения правонарушений при выделении земли и регистрации прав на нее.

Ключевые слова: Земля, кадастр, недра, вода, растительность, природные ресурсы, общенациональное достояние, частная собственность, протест, решение, представление, заявление, предупреждение, прокурорский надзор.

RESUME:

This scientific and practical article is dedicated to the issues of improving prosecutorial supervision in the field of preventing offenses during land allocation and registration of rights to it.

Keywords: Land, cadastre, subsoil, water, vegetation, natural resources, national heritage, private property, protest, decision, submission, application, warning, prosecutorial supervision

**VOYAGA YETMAGANLAR ORASIDA HUQUQBUZARLIKNING
SOTSIOLOGIK TAHLILI****Tolipov A.A. -***O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti
kafedra boshlig'i, sotsiologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent*

O'zbekistonda voyaga yetmaganlar orasida huquqbuzarlikning hozirgi holati va uning ijtimoiy ildizlari murakkab sotsiologik tuzilma bilan bog'liq bo'lib, bu hodisani yakkama-yakka shaxsiy xatti-harakatlar sifatida emas, balki jamiyatdagi tizimli muammolarning natijasi sifatida tahlil qilish lozim. Huquqbuzarlik yoshlar orasida nafaqat yuridik me'yorlarni buzish, balki ijtimoiy ishonchsizlik, qadriyatlar inqirozi, va beqarorlik belgisi sifatida ham namoyon bo'lmoqda.

Ijtimoiy tuzilma doirasida aholi tarkibida yoshlar salmog'ining yuqoriligi, ayniqsa mehnatga layoqatli yoshlarning ish bilan band bo'lmasligi, ularning bo'sh va nazoratsiz qolishiga olib kelmoqda. Bu holat, ayniqsa urbanizatsiya kuchaygan sharoitda, yoshlar orasida ijtimoiy moslashuv qiyinlashuvi va radikal qarorlar qabul qilish xavfini oshiradi.

Oila institutining barqarorligi esa bu jarayonda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Ota-onalarning xorijda bo'lishi, ajralishlar, oilaviy nizolar, nazoratning sustligi yoki bolalarga befarqlik – bularning barchasi voyaga yetmaganlarda ijtimoiy me'yor va huquqiy qadriyatlarni shakllantirishga to'sqinlik qiladi. O'zbek jamiyatida oila tarbiyasi qadimdan asosiy sotsializatsiya vositasi hisoblangan bo'lsa-da, bugungi kunda kuzatilayotgan strukturaviy zaifliklar huquqbuzarlik xavfini oshirayotgan omillardan biridir.

Maktab ijtimoiy institut sifatida, yoshlarning huquqiy ongini shakllantirish, tartib-intizom va qonuniy me'yorlarga bo'lgan munosabatini rivojlantirishda yetakchi rol o'ynashi lozim. Biroq, o'quv jarayonidagi intizomsizlik, ta'lim berishdagi beryoqlamalik, o'qituvchilarning yetarlicha huquqiy savodxon bo'lmasligi yoki darsdan tashqari tarbiyaviy faoliyatning yetishmasligi maktabning bu boradagi salohiyatini pasaytirmoqda. Maktabdagi nizolar, adolatsiz baholash, yoki o'qituvchilarning befarqligi yoshlarning ijtimoiy adolatga nisbatan ishonchini zaiflashtiradi. Shuningdek, ba'zi holatlarda darsdan qochish, maktab hududida sodir etiladigan kichik huquqbuzarliklar ham aslida yanada chuqur ijtimoiy ajralish belgilaridir.

Jamiyatdagi umumiy qonunlarga munosabat ham o'ta muhim omildir. Agar qonunlar jamiyatda izchil, adolatli va hamma uchun barobar amal qilayotgan tizim sifatida namoyon bo'lmasa, yosh avlod bu qonunlarga faqat tashqi majburiyat deb qaraydi. Bu esa qonunni buzishni axloqiy muammo sifatida emas, shunchaki vaziyatga mos strategiya sifatida qabul qilishga olib keladi. Ijtimoiy adolat va qonun ustuvorligi prinsiplarining hayotda amalda ko'zga ko'rinmasligi yoshlar orasida huquqiy ong va ishonchni pasaytiradi. Shuning uchun jamiyatning yetakchi institutlaridagi qonuniylik, ochiqlik va ishonchlilik darajasi yoshlarning qonunga munosabatini bevosita belgilaydi.

Turmush tarzidagi o'zgarishlar – axborot oqimining cheksizligi, internet va ijtimoiy tarmoqlardagi nojo'ya ta'sirlar, yoshlar orasida iste'molchilik qadriyatlarining kuchayishi – huquqiy ong shakllanishini buzayotgan muhim omillardan biridir. Bo'sh vaqtni mazmunli tashkil etishdagi sustlik, sport, madaniyat va ijodkorlik sohalarining cheklanganligi, yoshlar orasida giyohvandlik, zo'ravonlik, guruhbozlik va tajovuzkorlikka moyillikni kuchaytiradi. Bunday sharoitda huquqbuzarlik nafaqat shaxsiy tanlov, balki muqobil ijtimoiy ro'l izlash yo'li sifatida namoyon bo'lmoqda.

Huquqbuzarliklar turli shakllarda – maktabdan qochish, jamoat joylarida odob qoidalarini buzish, o'g'irlik yoki guruhli bezoriliklar orqali ifodalanadi. Bu holatlar oddiy huquqiy me'yorlarning buzilishi emas, balki jamiyatda ishtirok etish, eshitalish va ko'rinish istagining ijtimoiy shaklidir. Huquqbuzarlik orqali e'tibor jalb qilish, kuch yoki jasorat ko'rsatish, yoki norozilik bildirish yoshlar ongida ijtimoiy vosita sifatida qaralishi mumkin.

Umuman olganda, O'zbekistonda voyaga yetmaganlar orasidagi huquqbuzarliklar ijtimoiy muhit, oilaviy barqarorlik, ta'lim tizimi, turmush tarzi va ijtimoiy ishonchning kompleks o'zaro ta'siri sifatida shakllanmoqda. Bu hodisa faqat jazolash yo'li bilan emas, balki ijtimoiy

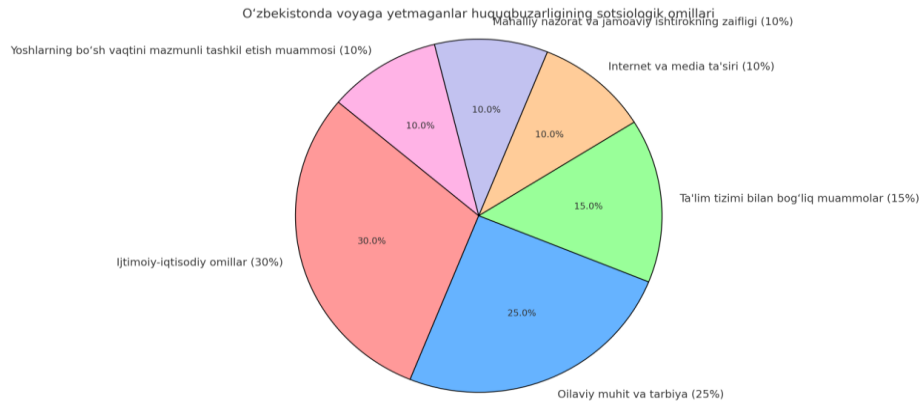
institutlarning uyg'un va tizimli islohoti orqali tartibga solinishi mumkin. Har bir bola uchun ijtimoiy adolat, qonuniylik, axloqiy barqarorlik va ijtimoiy e'tibor kafolatlangan taqdirda, huquqbuzarlik nafaqat kamayadi, balki uning ijtimoiy ildizlari bartaraf etiladi. Shu bois, voyaga yetmaganlar jinoyatchiligi masalasiga yondashishda jamiyatdagi barcha qatlamlar ishtirokida chuqur va strategik ijtimoiy harakatlar zarur.

O'zbekistonda voyaga yetmaganlar tomonidan sodir etilayotgan huquqbuzarliklar nafaqat huquqiy va kriminologik, balki sotsiologik hodisa sifatida ham o'ta dolzarb ijtimoiy muammolar sirasiga kiradi. Bu hodisaning chuqur sabablari va shakllanish mexanizmlari, uni keltirib chiqaruvchi omillar tizimi murakkab va ko'p qirrali bo'lib, ijtimoiy tuzilma, institutlar va turmush tarzining evolyusiyasi bilan uzviy bog'liqdir. Aynan shunday holatlarning tizimli tahlili zamonaviy sotsiologiyaning asosiy tadqiqot ob'ekti bo'lib, bu jarayonda ilmiy maktablar, ijtimoiy stratifikatsiya nazariyalari va normativ deviantologik yondashuvlar muhim nazariy poydevor vazifasini o'taydi. Avvalo, O'zbekistondagi ijtimoiy tuzilma o'zgarishlarining yangi bosqichi, ya'ni o'tish davridagi transformatsion ijtimoiy qatlamlanish, voyaga yetmaganlar ijtimoiylashuvi muhitining o'zgaruvchanligini ko'rsatadi. Bu muhitda qashshoqlik, ishsizlik, ta'limdagi uzilishlar, oilaviy parokandalik va migrasion oqimlar yetakchi determinantlar sifatida ajralib chiqmoqda.[1] Masalan, oilaning ijtimoiy nazorat instituti sifatidagi funksiyasi zaiflashgani bois, yoshlar bo'shliqqa tushib qolmoqda, ular uchun submadaniy jamoalar va informal guruhlar ijtimoiy orientirga aylanyapti.

Profilaktika jarayonida maktab, mahalla, din, OAV kabi ijtimoiy institutlarning real salohiyatini sotsiologik tekshirish natijalari, ularning ko'p hollarda faqat tashkiliy-huquqiy darajada faoliyat olib borayotganini, biroq ijtimoiy-madaniy tasirchanlik darajasi pastligini ko'rsatadi.[2] Ijtimoiy institutlararo kooperatsiyaning zaifligi, ularning vazifalarida takrorlanishlar va resurslarning noto'g'ri taqsimlanishi, voyaga yetmaganlar jinoyatchiligini samarali oldini olish imkoniyatini cheklab qo'ymoqda. Statistik ma'lumotlarga tayansak, 2022–2024 yillarda voyaga yetmaganlar tomonidan sodir etilgan huquqbuzarliklarning asosiy qismi o'g'irlik, bezorilik, jamoat tartibini buzish, jismoniy shaxsga nisbatan tajovuz kabi ijtimoiy xavfli xatti-harakatlardan iborat bo'lib, ularning ko'p qismini takroriy jinoyatlar tashkil qilmoqda.[3] Bu esa jazo emas, balki sotsiologik reabilitatsiya va ijtimoiy moslashtirish institutlarining yetarlicha samarali emasligini ko'rsatadi.

Yoshlar jinoyatchiligi ayni vaqtda jamiyatdagi o'zaro ishonch, ijtimoiy barqarorlik va huquqiy madaniyatning real holatini ko'rsatuvchi indikator sifatida maydonga chiqmoqda. Ijtimoiy institutlarning faoliyat samaradorligini oshirish, ularni sotsiomadaniy resurslar bilan ta'minlash, voyaga yetmaganlarning ijtimoiy adaptatsiyasiga qaratilgan ijtimoiy dasturlarni kuchaytirish orqali bu tendensiyalarni ijobiy yo'nalishga o'zgartirish mumkin. O'zbekiston jamiyatida voyaga yetmaganlar tomonidan sodir etilayotgan huquqbuzarliklarning zamonaviy holati, ularning dinamikasi hamda ijtimoiy rivojlanish jarayonidagi tendensiyalari masalasi nafaqat huquqni muhofaza qiluvchi organlar, balki sotsiologiya fanining fundamental tahlil maydoniga ham bevosita taalluqlidir. Ushbu hodisaning sotsiologik ildizlarini tahlil etishda ijtimoiy tuzilma, ijtimoiy institutlar va turmush tarzi sotsiologiyasi nuqtai nazaridan integratsiyalashgan, murakkab va ko'p qatlamli yondashuv zarur bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasida 2024-yilda qayd etilgan 132 000 dan ortiq jinoyatning 5,6 foizi voyaga yetmaganlar tomonidan sodir etilgani — statistik ko'rsatkich bo'lishi bilan birga, ijtimoiy tizimdagi aniq muvozanatsizlik va transformatsiyalarni ifodalovchi sotsiologik indikator hamdir. Huquqbuzarlikni faqat jinoyat sifatida emas, balki strukturaviy ijtimoiy hodisa sifatida tahlil qilish talab etiladi. Bu nuqtada R. Mertonning anomiya nazariyasidan ilhomlangan holda jinoyatchilikni ijtimoiy institutlar tomonidan belgilangan maqsadlar va ularga erishish vositalari o'rtasidagi ziddiyat natijasi sifatida ko'rish mumkin. O'zbekistonda ayrim yoshlar uchun qonuniy yo'llar orqali ijtimoiy muvaffaqiyatga erishish imkoniyatlarining cheklanganligi ularni deviant xatti-harakatlarga yo'naltiradi.

Yuqoridagi dumaloq (aylana) diagramma O'zbekistonda voyaga yetmaganlar orasida huquqbuzarlikning sotsiologik omillarini foizlik ifodada tasvirlaydi. U quyidagi asosiy yo'nalishlarni aks ettiradi:

Ijtimoiy-iqtisodiy omillar (30%) – Bu guruhga ishsizlik, kambag'allik, hududlararo tengsizliklar, ijtimoiy stratifikatsiya va yoshlar uchun iqtisodiy imkoniyatlarning cheklanganligi kiradi. Ushbu omillar ijtimoiy beqarorlikni kuchaytiradi va voyaga yetmaganlarni jinoyatga yo'l qo'yishga moyil qiladi.

Oilaviy muhit va tarbiya (25%) – Oilaviy nizolar, ota-onaning migrasiyasi, nazoratsizlik, zo'ravonlik, ajrashuvlar va mehr-oqibat yetishmasligi voyaga yetmaganlarning normativ xatti-harakatdan chekinishiga olib keladi.

Ta'lim tizimi bilan bog'liq muammolar (15%) – Maktabdagi muvaffaqiyatsizlik, pedagogik befarqlik, maktabda nazoratning sustligi va ta'limning ijtimoiy moslashuvchanlikdan yiroqligi bu jarayonga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Internet va media ta'siri (10%) – Virtual makon orqali yetib boradigan zo'ravonlik, g'ayriijtimoiy g'oyalar, ekstremistik kontent, shuningdek, media orqali jinoyatni legitimlashtiruvchi stereotiplar yoshlar ongiga bevosita ta'sir qiladi.

Mahalliy nazorat va jamoaviy ishtirokning zaifligi (10%) – Mahalla, maktab va jamoaviy institutlar o'rtasidagi hamkorlikning sustligi, profilaktik ishlarning yuzaki bo'lishi jinoyatchilikka qarshi immunitetning pasayishiga sabab bo'ladi.

Bo'sh vaqtni mazmunli tashkil etishdagi muammolar (10%) – Sport, madaniy, intellektual to'garaklar, yoshlar markazlari va dam olish infratuzilmasining yetishmasligi salbiy ijtimoiylashuvni kuchaytiradi.

Diagrammada ifodalangan omillar bir-biri bilan murakkab o'zaro aloqada bo'lib, voyaga yetmaganlar jinoyatchiligining sotsiologik ildizlarini ko'rsatadi. Bu omillarni bartaraf etish uchun tizimli, multidisiplinar va institutlararo integratsiyalashgan profilaktika choralari zarur. Diagramma voyaga yetmaganlar orasida huquqbuzarlikning zamonaviy dinamikasini anglash va samarali choralarni ishlab chiqishda nazariy-amaliy asos bo'lib xizmat qiladi.

Xulosalar: 1. O'zbekistonda voyaga yetmaganlar orasida huquqbuzarliklarning hozirgi holati, dinamikasi va tendensiyalarining sotsiologik tahlili ushbu ijtimoiy hodisaning murakkab va ko'p omilli xarakterga ega ekanligini ko'rsatadi. Mavjud empirik ma'lumotlar va tahliliy kuzatuvlar asosida aniqlanishicha, voyaga yetmaganlar tomonidan sodir etilayotgan huquqbuzarliklar sonida nisbiy pasayish kuzatilayotgan bo'lsa-da, ularning sifati va strukturaviy tarkibida jiddiy o'zgarishlar ro'y bermoqda. Ayniqsa, jinoyatlarning yoshartirilishi, ularning guruh shaklida sodir etilishi, shuningdek, psixologik va axloqiy jihatdan yetilmagan shaxslarning huquqiy ong darajasining pastligi ushbu muammoning chuqurlashuviga olib kelmoqda.

2. Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, voyaga yetmaganlar orasida huquqbuzarliklarning asosiy omillari sifatida ijtimoiy nazorat institutlarining – avvalo oila, ta'lim muassasalari va mahalla – o'z funksiyalarini yetarli darajada amalga oshira olmayotgani, shuningdek, yoshlar orasida bo'sh vaqtni mazmunli tashkil etishning sustligi, informatsion xavfsizlikning ta'minlanmaganligi va ijtimoiy tengsizlikning kuchayib borayotganligi ajralib turadi. Ayniqsa, texnologik rivojlanishning

salbiy oqibatlari, jumladan, yoshlar ongiga yot g'oyalar va zo'ravonlikni targ'ib qiluvchi axborotlarning erkin kirib kelishi ularda deviant xulq-atvor shakllanishiga zamin yaratmoqda. Ushbu holatlarning dinamikasi va rivojlanish tendensiyalari huquqbuzarliklarning faqat individuallik emas, balki ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy omillar bilan uzviy bog'liqligini anglatadi.

3. Shu bois, voyaga yetmaganlar jinoyatchiligi bilan samarali kurashish uchun kompleks, tizimli va uzoq muddatli ijtimoiy strategiyalar ishlab chiqilishi, profilaktik ishlar zamonaviy yondashuvlar asosida qayta ko'rib chiqilishi, yoshlar bilan ishlovchi mutaxassislar malakasining oshirilishi, shuningdek, jamiyatdagi huquqiy madaniyat darajasining yuksaltirilishi zarur. Sotsiologik yondashuv asosida olib borilgan ushbu tahlil voyaga yetmaganlar jinoyatchiligini nafaqat huquqiy, balki chuqur ijtimoiy muammo sifatida baholash zarurligini, uning oldini olishda esa davlat, jamiyat va oilaning o'zaro hamkorlikdagi, tizimli faoliyati asosiy omil bo'lib xizmat qilishini asoslab beradi.

ADABIYOTLAR:

1. Burxonov E. *So'zda fikr*. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2023. – 589 b. – B. 589.
2. Yoqubova G'. *Mahallada ijtimoiy hamkorlik nazariyasi*. – T.: O'zbekiston IIV Akademiyasi, 2023. – 172 b. – B. 87–88.
3. Ganiev F., O'zoqboev S. *Voyaga yetmaganlar tomonidan sodir qilinadigan jinoyat ishlarini yuritish // Yevraziyskiy jurnal texnologiy i innovasiy*. – 2023. – T. 1. – №12. – B. 131–134.
4. Rahimova G.R. *Huquqbuzarliklar profilaktikasi – ustuvor yo'nalishlar // sentral Asian Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies*. – 2024. – T.1, №16. – B. 47.
5. Axunov D.U., G'aniev F.T., Ganieva G.I. *Huquqbuzarliklar profilaktikasi: jinoyatchilikka qarshi kurashish va oldini olishning ustuvor yo'nalishlari // Central Asian Journal*. – 2024. – Vol. 1(16). – B. 103–104.

REZYUME:

Mazkur maqolada O'zbekistonda voyaga yetmaganlar orasida huquqbuzarlikning hozirgi holati, dinamikasi va tendensiyalarining sotsiologik tahlili haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar. O'zbekiston, voyaga yetmaganlar, huquqbuzarlik, huquqbuzarlik dinamikasi, huquqbuzarlik tendensiyalari, sotsiologik tahlil, maktab.

РЕЗИОМЕ:

В данной статье рассматривается социологический анализ современного состояния, динамики и тенденций правонарушений среди несовершеннолетних в Узбекистане.

Ключевые слова. Узбекистан, несовершеннолетние, правонарушения, динамика правонарушений, тенденции правонарушений, социологический анализ, школа.

RESUME:

This article provides a sociological analysis of the current state, dynamics, and trends of juvenile delinquency in Uzbekistan.

Keywords. Uzbekistan, juveniles, delinquency, dynamics of delinquency, trends of delinquency, sociological analysis, school.

КИБЕРЖИНОЯТЧИЛИК ТУШУНЧАСИ, УНИНГ ИЖТИМОЙ ХАВФЛИЛИГИ

Умурзаков Ж.Қ. -

Андижон вилояти Олтинкўл тумани прокурори

Бугунги кунда жиноятчилик ҳақида сўз кетганида кўпроқ кибержиноятчилик атамаси ишлатилади. Кибержиноятчилик ўзи нима, нима учун ушбу жиноятчилик жуда тез кўпаймоқда.

Замонавий дунёда кибержиноятчилик барқарор жиний бизнес шаклига айланиб, улкан даромад келтирмоқда ҳамда давлатлар иқтисодиёти, хавфсизлиги ва технологик ривожланишига катта зарар етказмоқда.

Ташкилотлар рақамлаштириш ва ахборот-коммуникация технологияларига тобора кўпроқ таянаётгани сари, кибержиноятчилик қурбонига айланиш эҳтимоли муттасил ортиб бормоқда.

Айниқса, ушбу тенденция COVID-19 пандемияси даврида яққол намоён бўлди. Оммавий равишда масофавий ишлашга ўтиш кибержиноятчиликнинг мисли кўрилмаган даражада ўсиши учун қулай шароит яратди ва бу давлатлар, бизнес ҳамда алоҳида фуқаролар фаолиятида жиний тажовузларга учраш хавфини каррасига ошишига олиб келди.

Мамлакатимизда ҳам кибержиноятчилик сони жуда тез ўсиб бормоқда. Маълумотларга кўра Ўзбекистонда сўнгги беш йил ичида кибержиноятлар сони кескин ошгани кузатилмоқда. Ички ишлар вазирлиги маълумотларига кўра, 2019–2024 йиллар давомида мамлакатда кибержиноятлар сони 68 баробарга ошган. Агар 2019 йилда ахборот технологияларидан фойдаланган ҳолда содир этилган 18 турдаги 863 та жиноят рўйхатга олинган бўлса, 2024 йилда бу кўрсаткич 62 турдаги 58 800 та жиноятга етган[1].

Айниқса, 2023–2024 йилларда кибержиноятлар сони кескин ошгани кузатилган: 2024 йилда рўйхатга олинган кибержиноятлар сони 2023 йилга нисбатан 9,1 баробарга ошган. Умумий жиноятчилик таркибида кибержиноятларнинг улуши 2023 йилда 6,2% ташкил этган бўлса, 2024 йилда бу кўрсаткич 44,4% етган.[1] Бу эса деярли ҳар иккинчи жиноят ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланган ҳолда содир этилмоқда, деган хулосага олиб келади.

Ушбу мисли кўрилмаган ўсиш бир нечта омиллар билан изоҳланади: бир томондан — рақамлаштириш жараёнларининг жадал суръатда кечаётгани (жумладан, 2023 йилга келиб Ўзбекистон аҳолисининг интернет қамрови 86% етган); иккинчи томондан эса — аҳоли ўртасида кибер саводхонлик ва шахсий маълумотларни ҳимоя қилиш маданияти етарли даражада шаклланмагани. Шу каби омиллардан фирибгарлар ва кибержиноятчилар самарали фойдаланмоқда.

Маълумотларга кўра, кибержиноятларнинг асосий қисмини (98%) банк карталари билан боғлиқ жиноятлар (киберўғрилиқ ва киберфирибгарлик) ташкил этмоқда.

Кибержиноятлар асосан қуйидаги усулларда содир этилмоқда:

- 60% зарарли ҳаволалар ва дастурлар юбориш орқали банк картаси ёки мобил қурилма бошқарувини қўлга киритиш йўли билан;

- 16% турли алдовлар билан банк картаси ҳамда мобил иловалардаги аккаунтлар бошқарувини тасдиқловчи СМС кодни қўлга киритиш йўли билан;

- 4% шахс номига онлайн кредит расмийлаштириш орқали;

- 11% онлайн савдо платформаларидаги фирибгарликлар орқали;

- 9% турли усулдаги фирибгарлик схемалари орқали фуқароларнинг пул маблағларини жалб қилиш тарзида содир этилмоқда.[2]

Экспертларнинг ҳисоб-китобларига кўра, мазкур жиноятлар натижасида фуқароларнинг 1 триллион 909 миллиард сўмдан ортиқ маблағи талон-тарож қилинган.

Кибержиноятчилик - бу ахборот-коммуникация технологияларидан (АКТ) фойдаланиб, ҳуқуққа хилоф хатти-ҳаракатларни содир этиш билан боғлиқ, янги ва жадал ривожланаётган ҳодисадир.

Кибержиноятчиликнинг пайдо бўлиши дастлабки компьютер технологиялари ва маълумот алмашиш тармоқларининг ривожланиши билан бевосита боғлиқ. Тадқиқотчилар кибержиноятчиликнинг пайдо бўлишини икки асосий босқичга ажратадилар: компьютергача бўлган давр ва тармоқ даври. Биринчи босқич – электрон-ҳисоблаш машиналари (ЭХМ) ихтиро қилинган даврдан 1990-йиллар бошигача бўлиб, глобал тармоқлар йўқлиги туфайли компьютердан фойдаланишдаги алоҳида суиистеъмол ҳолатлари билан тавсифланади. Иккинчи босқич 1990-йилдан бошланиб, глобал Интернет тармоғининг жадал ривожланиши билан боғлиқ.

2001 йилда Европа Кенгашининг кибержиноятчилик тўғрисидаги конвенцияси (Будапешт конвенцияси) қабул қилинди. У ахборот технологиялари соҳасидаги жиноий ҳаракатларни умумий стандартларни белгилаган биринчи халқаро шартнома ҳисобланади. 2024 йилда эса БМТнинг кибержиноятчиликка қарши курашишга қаратилган тарихий Конвенцияси қабул қилинган.

Таъкидлаш жоизки, ҳозирги кунга келиб «кибержиноят» тушунчасининг ягона таърифи ҳали шаклланмаган. «Кибержиноят», «компьютер жинояти» ва «ахборот технологиялари соҳасидаги жиноят» атамалари кўпинча синоним сифатида ишлатилади, бироқ улар ўртасида фарқлар мавжуд.[3]

Кўпчилик мамлакатларнинг амалдаги қонунчилигида ушбу тушунча тўғридан-тўғри мустаҳкамланмаган бўлиб, улар фақат ушбу соҳадаги жиноят таркиблари рўйхати орқали белгиланади. Айрим олимлар кибержиноятнинг юридик таърифини умуман ортиқча деб ҳисоблаб, жиноят кодексида тегишли қилмишларни санаб ўтишни ўзи етарли, деб ҳисоблайдилар.[4] Бундай ёндашув ушбу турдаги жиноятчиликнинг динамик хусусияти ва доимий равишда янги шаклларнинг пайдо бўлиши билан изоҳланади, бу эса унинг тўлиқ ва универсал таърифини ишлаб чиқишни қийинлаштиради.

БМТ экспертлари фикрига кўра, «кибержиноятчилик» атамаси «компьютер тизими ёки тармоғи ёрдамида, шу тизим ёки тармоқ доирасида ёхуд уларга қарши содир этилиши мумкин бўлган ҳар қандай жиноятни» ўз ичига олади.[5] Ушбу ёндашув электрон муҳитда ёки ахборот-коммуникация технологияларидан (АКТ) фойдаланган ҳолда содир этилган деярли ҳар қандай ноқонуний қилмишни кибержиноят сифатида баҳолаш мумкинлигини англатади.

Фикримизча, кибержиноят деганда ахборот технологиялари ёрдамида ёки ахборот маконида содир этилган ҳар қандай жиноят тушунилади. Бунда ахборот технологиялари деганда техник воситалар (шахсий компьютерлар, ноутбуклар, смартфонлар), шунингдек ахборотнинг ўзи ва унинг ташувчилари назарда тутилади. Ахборот макони сифатида эса ахборот-телекоммуникация тармоқлари (масалан, Интернет), компьютер локал тармоқлари ва ҳ.к. тушунилади.

Жиноят содир этиш жойининг ўзига хослиги махсус воситалардан (ахборот технологиялари) фойдаланиш зарурати билан белгиланади, бу эса кибержиноятнинг асосий белгиси ҳисобланади.

Шунга мувофиқ, кибержиноятларни 2 асосий турга ажратиш мумкин:
Ахборот технологияларидан фойдаланиб содир этиладиган жиноятлар;
кибермаконда содир этиладиган жиноятлар.

Ўз навбатида, кибермаконда содир этиладиган жиноятлар умуман “классик” жиноят таркибини такрорлайди, аммо махсус воситалар орқали амалга оширилади (масалан, интернет орқали савдо-сотикда фирибгарлик). Бундай жиноий тажовузлар объекти деярли ҳар нарса бўлиши мумкин: пул маблағлари, ахборот, қурол, наркотик моддалар ва ҳ.к.

Умуман олганда ҳам ҳуқуқий, ҳам техник жиҳатдан кибержиноятлар компьютер жиноятларидан кенгроқ тушунча ҳисобланиб, у кибермуҳитда содир этилади.

Кибержиноятчиликнинг моҳияти компьютер ва компьютер тармоқлари яратадиган, жиноий фаолият учун мутлақо янги муҳит - кибермакон имкониятлари билан белгиланади.

“Кибермакон” атамаси америкалик математик Норберт Винер 1948 йилда таклиф этган “кибернетика” илмий терминдан келиб чиққан. Кибермакон “компьютер тармоғи

томонидан яратилган, бир қатор тақсимланган иловалар ва уларнинг фойдаланувчиларига эга виртуал макон” сифатида таърифланади.

Кибермаконда содир этиладиган жиноятлар иқтисодий фаолиятда илк компьютер тармоқлари тарқала бошлаши билан бир вақтда юзага келган. Бунда, кибержиноятларнинг ривожланишини тўртта асосий босқичини ажратиш мумкин:

биринчи босқич: интернетнинг яратилиши ва амалга оширилиши. Интернет тармоғининг шаклланиш тарихи ўтган асрнинг 60-йилларига тўғри келади. 1962 йилда техника фанлари доктори, профессор Жон Ликлайдер “Галактик Нетворк” (Галактик тармоқ) номли компьютер тармоғи концепциясини эълон қилди. У яқин келажакда бутун дунёдаги барча компьютер тизимларини боғлайдиган глобал тармоқ яратилиши ва унга ҳар бир инсон уланиши мумкин бўлишини тахмин қилган. Биринчи интернет-жиноятчи сифатида эса Жон Дрейпер тан олинади, у телефон тармоқларини бузиб, алоқа хизматлари учун тўловдан қочган;

иккинчи босқич: хакерлар субмаданиятининг пайдо бўлиши ва ривожланиши. 1980-йилларнинг охирида хакерлар субмаданияти – юқори малакали ИТ-мутахассислар, ЭҲМ ишлаш жараёнининг ноёб жиҳатларини яхши билладиган одамлар гуруҳи юзага келди. ИТ-хакерлар икки турга бўлинади: “Вҳите ҳат” (оқ қалпоқли) ва “Бласк ҳат” (қора қалпоқли).

“Бласк ҳат” – кибержиноятчилар:

“Вҳите ҳат” – ахборот хавфсизлиги бўйича мутахассислар ёки ИТ тизимларини қонуни бузмасдан тадқиқ қилувчилар.

Дастлабки кибержиноятлардан бири – ўзини “гуруҳ-414” деб атаган вояга етмаганлар томонидан амалга оширилган ПК (компьютер) бузиш ҳолатидир. Бу воқеага жавобан Интернет хавфсизлигини тадқиқ қилиш маркази – СЕРТ ташкил этилди;

учинчи босқич: Ахборот технологияларининг “классик” жиноятлар содир этиш усуллари интеграция қилиниши. 1990-йилларда йирик фирмалар, банклар ва биржаларнинг ахборот тизимларига киберхужумлар уюштирган хакер гуруҳлари шакллана бошлади. 1994 йилда бир гуруҳ хакерлар дунёдаги 9 мамлакат банки мижозлари ҳисобларидан жами 10 млн 700 минг 952 АҚШ доллари миқдорида пул ўтказишга уринган. Бироқ улар фақатгина 400 минг доллар ўғирлашга муваффақ бўлишган, чунки уларнинг фаолияти тўхтатиб қолинган;

тўртинчи босқич: Халқаро даражадаги кибержиноятчилик. Ушбу босқич ўтган аср охирида бошланди ва кибертерроризмнинг юзага келиши билан тавсифланади. Биринчи кибертерроризм акти АҚШнинг Аризона штатидаги сув омбори плотинасидаги ахборот тизимини 12 ёшли бола томонидан бузилиши ҳисобланади. Агар у плотинадаги барча сув чиқариладиган дарвозаларни очганида умумий аҳолиси 1 млн.дан ортиқ аҳоли яшайдиган бир нечта шаҳарларни сув босган бўлар эди.

Ўзбекистон Республикасининг “Киберхавфсизлик тўғрисида”ги Қонунида кибермаконга “ахборот технологиялари ёрдамида яратилган виртуал муҳит”, деб таъриф берилган. Ушбу Қонуннинг 3-моддаси учинчи хатбошисида эса, “кибержиноятчилик - ахборотни эгаллаш, уни ўзгартириш, йўқ қилиш ёки ахборот тизимлари ва ресурсларини ишдан чиқариш мақсадида кибермаконда дастурий таъминот ва техник воситалардан фойдаланилган ҳолда амалга ошириладиган жиноятлар йиғиндиси” деб таъриф берилган.

Халқаро ҳужжатлар ушбу тушунчани жиний қилмишлар рўйхати орқали тавсифлайди. Европа Кенгашининг Будапешт конвенциясида (2001) «кибержиноят» атамасига тўғридан-тўғри таъриф берилмаган, бироқ ушбу тоифага кирувчи қилмишлар гуруҳлари белгиланган. Улар қуйидагилардан иборат: компьютер маълумотлари ва тизимларининг махфийлиги, яхлитлиги ва мавжудлигига қарши жиноятлар (шу жумладан, ноқонуний кириш, қўлга киритиш, тизимга ноқонуний аралаштириш, шунингдек зарарли дастурий воситалардан фойдаланиш), компьютер воситаларидан фойдаланиш билан боғлиқ ҳуқуқбузарликлар (компьютер технологияларидан фойдаланган ҳолда содир этилган сохталаштириш ва фирибгарлик), маълумотлар мазмуни билан боғлиқ ҳуқуқбузарликлар (болалар порнографияси билан боғлиқ ҳуқуқбузарликлар), шунингдек интеллектуал мулкка қарши жиноятлар (муаллифлик ҳуқуқларни бузиш) қиради.

2024 йилда қабул қилинган БМТнинг кибержиноятчиликка қарши янги Конвенцияси ҳам кенг қўламли қилмишларни қамраб олади. Улар қаторига ноқонуний кириш, ахборот-коммуникация тизимига таъсир ўтказиш, ахборот-коммуникация тизимидан фойдаланган ҳолда талон-тарош қилиш ёки фирибгарлик, ахборот-коммуникация тизимидан фойдаланган ҳолда сохтакорлик, шахс розиликсиз интим тасвирларни тарқатиш ва бошқалар қиради.

Кибержиноятларнинг ижтимоий хавфлилиги қуйидаги учта омил билан белгиланади: маълум бир ҳудуд, чегара билан чекланмаганлик (кибермакон бутун дунёни қамраб олган), шахсларнинг чекланмаган доираси ва ахборотнинг тарқалиш тезлиги.

Ҳозирги вақтда кибержиноятларга қарши курашишнинг долзарблиги ва ижтимоий хавфлилиги юқори даражада эканлиги барчага маълум. Шу билан биргаликда, ушбу жиноятлар юқори даражада латентлик билан ажралиб туради, шунингдек, уларни тергов қилишда жумладан, жиноятчиларни топиш ва етказилган зарарни қоплашда ҳам жиддий муаммолар мавжуд.

Кибержиноятлар интернет, тармоқ тузилмалари ёки ахборот технологиялари мавжуд бўлган исталган жойда содир этилиши мумкинлиги, сабабдан мазкур турдаги жиноятчиликка қарши курашда самарали ҳалқаро ҳамкорлик муҳим аҳамият касб этади.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда, кибержиноят – бу компьютер технологияси ёки ахборот тизимидан фойдаланган ҳолда кибермаконда содир этилган, қонунчилик билан тақиқланган ва жазога сабаб бўладиган хатти- ҳаракатлардир, деган муаллифлик таърифи илгари сурилади.

АДАБИЁТЛАР:

1. <https://yuz.uz/ru/news/v-uzbekistane-chislo-kiberprestupleniy-za-poslednie-pyat-let-vroslo-v-68-raz>
2. <https://yuz.uz/news/ozbekistonda-5-yilda-kiberjinoyatlar-bilan-19-trln-somdan-ortiq-pul-talon-toroj-qilingan>
3. Бурмистрова Ю.В. СООТНОШЕНИЕ ПОНЯТИЙ «КИБЕРПРЕСТУПЛЕНИЕ», «КОМПЬЮТЕРНОЕ ПРЕСТУПЛЕНИЕ» И «ПРЕСТУПЛЕНИЕ В СФЕРЕ КОМПЬЮТЕРНОЙ ИНФОРМАЦИИ» // Научные высказывания. 2023. №23 (47). С. 22-25. УРЛ: https://nvjournal.ru/article/SOOTNOSHENIE_PONJATIJ_KIBERPRESTUPLENIE_KOMPJUTERNOE_PRESTUPLЕНИЕ_I_PRESTUPLЕНИЕ_V_SFERE_KOMPJUTERNOJ_INFORMATSIИ
4. Федорович В.Ю. Что такое «киберпреступление»? //Вестник Московского университета МВД России. 2020. № 3. С. 15-17.
5. Доклад X Конгресса ООН по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями // Десятый Конгресс ООН по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями.

РЕЗЮМЕ:

Ушбу мақолада “кибер жиноят” тушунчаси ва унинг ижтимоий хавфи очиб берилган. Шунингдек, кибержиноят жиноий бизнес ва унинг ижтимоий муносабатларга таъсири ва тартибга солувчи таъсири сифатида қаралади.

Калит сўзлар: кибержиноят, жиноий бизнес, қонун устуворлиги, ҳуқуқни муҳофаза қилиш.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье раскрывается понятие «киберпреступление» и его социальная опасность. Также киберпреступление рассматривается его влияние, и регулирующее воздействие на социальные отношения.

Ключевые слова: киберпреступление, преступный бизнес, верховенство закона, правоохранительные органы.

RESUME:

This article reveals the concept of "cybercrime" and is social danger. Also, cybercrime is considered as a criminal business and is influence and regulatory impact on social relations.

Key words: cybercrime, criminal business, rule of law, law enforcement.

SHAXSIY HUQUQ VA ERKINLIK LARNI MUHOFAZA QILISHGA OID FUQAROLIK HUQUQI TAMOYILLARI**Muxammadiev A. -***O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti
professori, yu.f.d., professor.*

Shaxsiy huquq va erkinliklar inson huquq va erkinliklarining uzviy tarkibiy qismi hisoblanadi. Shaxsiy huquq va erkinliklarning amalga oshirilishini qo'llab quvvatlash, ularni doimiy rivojlantirib, mazmunan kengaytirib borish huquqiy himoya tizimini yaratish va takomillashtirish kafolatlarini mustahkamlash va muhofaza qilish davlat va jamiyat oldida turgan muhim vazifadir. Shaxsiy huquq va erkinliklar insonning shaxs sifatida shakllanishida uning yuksak ma'naviyatli, chuqur bilimli, har tomonlama barkamol inson bo'lib shakllanishida muhim omil bo'lib hisoblanadi. Shu ma'noda olganda, insonning ichki salohiyatini ro'yobga chiqarish, o'zini o'zi rivojlantirish va kamol toptirishni ta'minlovchi imkoniyatlar majmui sifatida tushunish lozim.[2]

Ma'lumki, fuqarolik huquqida mulk va mulkiy huquqlar asosiy o'rinda tursa-da, u bilan birga shaxsiy-nomulkiy huquqlar ham fuqarolik huquqining predmeti hisoblanadi. Fuqarolik qonun hujjatlarida shaxsiy huquqlarni himoya qilishga qaratilgan bir qator qoidalar mavjud va ular barcha fuqarolik qonun hujjatlari mazmunida o'z ifodasini topgan.

Shaxsiy huquqlar deyilganda, avvalo, insonning o'zidan begonalashtirilishi mumkin bo'lmagan va faqatgina jismoniy shaxslargagina tegishli bo'lgan huquqlar nazarda tutiladi. Ayrim holatlarda yuridik shaxslar ham ba'zi shaxsiy nomulkiy huquqlarga ega hisoblanadi. Lekin barcha holatlarda ham yuridik shaxslarga tegishli bunday "shaxsiy huquqlar" mulk bilan bevosita bog'liq bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 31-moddasiga muvofiq, har bir inson shaxsiy hayotining daxlsizligi, shaxsiy va oilaviy sirga ega bo'lish, o'z sha'ni va qadr-qimmatini himoya qilish huquqiga ega.[1] Bunday himoya esa, bevosita fuqarolik qonun hujjatlarida o'z ifodasini topgan. FKning 100-moddasiga muvofiq, fuqaro o'zining sha'ni, qadr-qimmatini yoki ishchanlik obro'siga putur yetkazuvchi ma'lumotlar yuzasidan, basharti bunday ma'lumotlarni tarqatgan shaxs ularning haqiqatga to'g'ri kelishini isbotlay olmasa, sud yo'li bilan raddiya talab qilishga haqli.

Manfaatdor shaxslarning talabiga ko'ra, fuqaroning sha'ni va qadr-qimmatini uning vafotidan keyin ham himoya qilishga yo'l qo'yiladi. Basharti, fuqaroning sha'ni, qadr-qimmatini yoki ishchanlik obro'siga putur yetkazuvchi ma'lumotlar ommaviy axborot vositalarida tarqatilgan bo'lsa, ayni shu ommaviy axborot vositalarida raddiya berilishi lozim. Agarda, bunday ma'lumotlar tashkilotdan olingan hujjatda uchrasa, bunday hujjat almashtirilishi yoki chaqirib olinishi kerak. Boshqa hollarda raddiya berish tartibi sud tomonidan belgilanadi.

Fuqaro ommaviy axborot vositalarida uning huquqlari yoki qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini kamsituvchi ma'lumotlar e'lon qilinganda, u ayni o'sha ommaviy axborot vositalari orqali chiqib, o'zini himoya qilish huquqiga ega. Basharti, sudning hal qiluv qarori bajarilmasa, sud qoidabuzarga qonun hujjatlarida belgilangan miqdorda va tartibda undiriladigan jarima solishga haqlidir. Jarimani to'lash qoidabuzarni sudning hal qiluv qarorida nazarda tutilgan harakatlarni bajarish vazifasidan ozod etmaydi.

O'zining sha'ni, qadr-qimmatini yoki ishchanlik obro'siga putur yetkazuvchi ma'lumotlar tarqatilgan fuqaro bunday ma'lumotlar rad etilishi bilan bir qatorda ularni tarqatish oqibatida yetkazilgan zararlar va ma'naviy ziyonning o'rnini qoplashni talab qilishga haqlidir. Ushbu moddadagi fuqaroning ishchanlik obro'sini himoya qilish to'g'risidagi qoidasi yuridik shaxsning ishchanlik obro'sini himoya etishga nisbatan ham tegishli yo'sinda tatbiq etiladi. Bu o'rinda, fuqaroning ismga bo'lgan huquqi ham himoya qilinishini aytib o'tish lozim. FKning 19-moddasiga muvofiq, agar qonundan yoki milliy odatdan boshqacha tartib kelib chiqmasa, fuqaro o'z familiyasi va nomidan, shuningdek otasining ismi bilan huquq va majburiyatlarga ega bo'ladi hamda ularni amalga oshiradi.

Qonunda nazarda tutilgan hollarda va tartibda fuqaro taxallusdan (to‘qilgan ismdan) foydalanishi mumkin. Fuqaro qonunda belgilangan tartibda o‘z ismini o‘zgartirishga haqli. Fuqaroning o‘z ismini o‘zgartirishi avvalgi ismi bilan olgan huquq va majburiyatlarini bekor qilish yoki o‘zgartirish uchun asos bo‘lmaydi. Fuqaro o‘z ismini o‘zgartirganligi haqida qarzdorlari va kreditorlariga xabar berish uchun zarur choralarni ko‘rishi shart va u mazkur shaxslarda fuqaroning ismi o‘zgarganligi haqida ma‘lumot yo‘qligi tufayli kelib chiqishi mumkin bo‘lgan oqibatlar xavfini o‘z zimmasiga oladi. Ismini o‘zgartirgan fuqaro o‘zining avvalgi ismiga rasmiylashtirilgan hujjatlarga o‘z hisobidan tegishli o‘zgartirishlar kiritilishini talab qilishga haqli. Fuqaro tug‘ilgan vaqtida olgan ismini, shuningdek o‘zgartirilgan ismini fuqarolik holati hujjatlarini qayd etish uchun belgilangan tartibda ro‘yxatdan o‘tkazishi kerak. Boshqa shaxs ismidan foydalanib huquq va majburiyatlarga ega bo‘lishga yo‘l qo‘yilmaydi.

O‘z ismi bilan yashash huquqiga e‘tiroz bildirilayotgan yoki ismidan qonunsiz foydalanilayotganligi munosabati bilan manfaatlari buzilayotgan shaxs manfaatlarini buzuvchidan bunday harakatlarga chek qo‘yishni va raddiya berishni talab qilishi mumkin. Agar manfaatlar qasddan buzila-yotgan bo‘lsa, jabrlangan shaxs qo‘shimcha suratda zararni qoplashni talab qilishi mumkin. Zararni qoplash uchun manfaatni buzgan shaxsning daromadini berish talab qilinishi mumkin. Manfaat qasddan buzilganida jabrlanuvchi ma‘naviy ziyonning qoplanishini ham talab qilish huquqiga ega.

Ism yoki shaxsiy sha‘n egasi bo‘lmagan, lekin oilaviy mavqeiga ko‘ra, bundan manfaatdor bo‘lgan shaxs ham ushbu moddaning birinchi qismida ko‘rsatilgan harakatlarga chek qo‘yish yoki raddiya berish haqidagi talablarni qo‘yishi mumkin. Bu shaxs boshqa shaxsning o‘limidan keyin ham uning ismini va sha‘nini himoya qilishga qaratilgan talablarning bajarilishiga harakat qilishi mumkin. Ismni va sha‘nni buzish tufayli keltirilgan zararni qoplash talabi o‘limdan keyin tan olinmaydi.

Ma‘lumki, sha‘n, qadr-qimmatni himoya qilishni so‘rab, sudga murojaat qilish amaliyoti keng tarqalgan bo‘lib, bunda ko‘p hollarda da‘vo ommaviy axborot vositalariga nisbatan qo‘zg‘atiladi. Shu sababli ham shaxsiy nomulkiy huquqlarni himoya qilish fuqarolik kodeksi normalari bilan birga boshqa qonunlar, jumladan, O‘zbekiston Respublikasining “Ommaviy axborot vositalari to‘g‘risida”[3] gi qonuni, “Jurnalistik faoliyatining erkinliklari to‘g‘risida”[4]gi qonun, “Telekommunikatsiyalar to‘g‘risida”[5] gi qonunlar bilan ham tartibga solinadi.

Fikrimizcha, sha‘n, qadr-qimmat va ishbilarmonlik obro‘yini himoya qilish to‘g‘risidagi FKning 100-moddasi nihoyatda umumiy tarzda shakllantirilgan. Bu masala bir necha maxsus norma yoki maxsus paragrafni tashkil etuvchi normalardan iborat bo‘lishi lozimligi muammosini fuqarolik kodeksini takomillashtirish masalalari bilan bog‘liq ravishda hal etish maqsadga muvofiq bo‘lur edi. Amaldagi FK 100-moddasining yana bir mulohazali tarafi shundan iboratki, bunda sha‘n, qadr-qimmat va ishbilarmonlik obro‘sini himoya qilish fuqaroga nisbatan qo‘llanilishi belgilangan. Ammo, amalda fuqaroni baholash uchun sha‘n, qadr-qimmat tushunchalarining o‘zi kifoya qiladi, chunki, ushbu tushunchalar uning barcha jihatlarini qamrab oladi. Ishchanlik obro‘sini esa, faqat yuridik shaxslarga xos xususiyat, deb baholash mumkin. Shuningdek, ishchanlik obro‘si yakka tartibda faoliyat yurituvchi tadbirkor fuqaro uchun ham o‘ziga xos alohida huquqiy muhofaza obyektini, deb qarash o‘rinli bo‘lur edi. Demakki, sha‘n, qadr-qimmat va ishbilarmonlik obro‘si subyektlarini bunday tabaqalashtirish va qonunlarga tegishli aniqlik kiritish sud amaliyoti uchun ham yengilliklar va qulayliklar vujudga keltirilishiga olib keladi, deb hisoblaymiz.

Ba‘zi hollarda, agar fuqaroning sha‘niga dog‘ tushiradigan va qadr-qimmatini pastga uradigan ma‘lumotlar shaxsning turar joy yoki ishlash joyida birinchi marta sodir etilgan bo‘lsa, jabrlangan shaxsning huquqi turar joy yoki ishxonasidagi o‘rtoqlik sudi tomonidan himoya qilinishi mumkin.[6] Shu o‘rinda, fuqaro va tashkilotlarning sha‘ni va qadr-qimmatini himoya qilish maqsadida, fuqarolik huquqiy javobgarlik choralarini rivojlantirish istiqbollarini belgilash, ishlab chiqish, ushbu fuqarolik javobgarlik choralarining mazmunini belgilash, uni qo‘llanilishi asoslarining holatlarini va qo‘llanilish subyektlarini aniqlash lozim bo‘ladi. Shaxsiy nomulkiy huquqlarni buzish muayyan cheklangan doirada (mahallada, ish joyida, vaqtinchalik yashash joyida) sodir bo‘lsa, jabrlanuvchining roziligi bilan huquqbuzarni ommaviy kechirim so‘ratish,

ommaviy izza qilish, tanbeh berish kabi ta'sir choralari qo'llash o'rinli bo'lishi mumkinligi, ushbu ta'sir choralari FKda mustahkamlab qo'yilishi lozimligi haqidagi olimlarning fikrlari bilan kelishish maqsadga muvofiq bo'ladi.[7]

I.I.Nasrievning fikriga qo'shilgan holda, O'zbekiston Respublikasining bu boradagi amalda bo'lgan qonun hujjatlarida ko'pgina xorijiy mamlakatlar qonun hujjatlarida mustahkamlangan diffamatsiya tushunchasi mavjud emasligin e'tirof etamiz. "Diffamatsiya"-haqiqatga to'g'ri keladigan ma'lumotlarni oshkor qilishni ta'qiqlash. Diffamatsiya nafaqat yolg'on ma'lumotlarni, balki, fuqaro yoki yuridik shaxsning sha'ni va qadr-qimmatini badnom qiladigan haqiqiy ma'lumotlarga nisbatan ham tatbiq etiladi. Diffamatsiyani mamlakatimiz qonunchiligiga tubdan mos kelmaydi, degan fikrdan yiroqmiz. Zero, ko'pincha oshkor etilgan to'g'ri ma'lumotlar shaxsga ijtimoiy baho berishga ta'sir ko'rsatmaydi, ammo uni ruhan chuqur ezilishga olib keladi (masalan, OITS bilan kasallanganlikni oshkor qilganlik, noqobil qarindoshlar haqida ma'lumot tarqatganlik va boshqalar). Bunday ma'lumotlarni oshkor qilishni to'g'ridan-to'g'ri man etib qo'yish maqsadga muvofiqdir. Bu turdagi fikrlar Respublikaning OAV larida ham keyingi vaqtlarda tez-tez uchrab turibdi. M.X.Borotov asosli e'tirof etganidek, mazkur fikrlar fuqarolik munosabat subyekti-davlatning ishchanlik obro'si va boshqa shaxsiy nomulkiy huquqlari (davlat sirlari, xalq manfaatlarini amalga oshirish va himoya qilishda davlat va uning mansabdor shaxslari faoliyati shaffofligi)ni himoya qilishda muhim ahamiyatga ega. Nainki, diffamatsiyani qo'llash orqali davlatning muayyan fuqarolik-huquqiy munosabatdagi ishchanlik obro'siga nisbatan tarqatilgan ma'lumotlar haqiqatga to'g'ri kelsa-da, xalq manfaatlariga putur yetkazishi mumkin bo'lgan ma'lumotlar tarqatilishining oldi olingan bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 53-moddasida har kimga ilmiy, texnikaviy va badiiy ijod erkinligi, madaniyat yutuqlaridan foydalanish huquqi kafolatlanishi belgilangan.[1] Mazkur qoida fuqaroning shaxsiy huquqlarining kafolati sifatida muhim ahamiyatga ega. Zero, ushbu konstitusion norma asosida fuqarolarning ijod qilish erkinligi cheklanmasligi bu erkinlikning buzilishiga yo'l qo'yilmasligi belgilangan.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida intellektual mulk ob'ektlarining huquqiy muhofaza etilishi, shu jumladan, mualliflik huquqi va turdosh huquqlarni tartibga soluvchi qonun hujjatlarining yaratilishi muhim holat va ularni takomillashtirib borish davr talabi bo'lib qolmoqda. Shu o'rinda, tadbirkorlik faoliyati subyektlarining obyektiv ifodalangan intellektual faoliyat natijalariga bo'lgan mutlaq huquqi - intellektual mulk qonun bilan qo'riqlanayotganligi alohida e'tiborga molik holat hisoblanadi.

Darhaqiqat, mustaqillik yillarida ilm-fan rivoji uchun O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 53-moddasida belgilangan, "ijod erkinligi" tamoyili asosiy yo'naltiruvchi vosita bo'ldi. Zero, keyingi yillarda amalga oshirilgan ilm-fan sohasidagi ijobiy o'zgarishlarda mazkur tamoyil debocha vazifasini o'tadi. Ushbu normada mustahkamlangan "har kimga ilmiy, texnikaviy va badiiy ijod erkinligi, madaniyat yutuqlaridan foydalanish huquqi kafolatlanadi. Intellektual mulk qonun bilan muhofaza qilinadi"[1] qoidasi shaxsning ijtimoiy hayotning istalgan sohasida ilmiy-ijodiy faoliyat bilan shug'ullanishini kafolatlaydi. Bunda "har kim" deganda, har bir jismoniy shaxs nazarda tutiladi va jismoniy shaxs-fuqaroning aqli rasoligi, o'z harakatining oqibatini tushuna olish yoki olmasligi, yoshi, muomala layoqatiga egaligi ahamiyatga ega bo'lmaydi. Shu bilan birga, shaxs har qanday sharoitda ham ijod qilish huquqiga ega hisoblanadi. Masalan, ozodlikdan mahrum etish jazosini o'tash davomida shaxs she'r, hikoya, roman yozishi mumkin.

Mazkur tamoyilning mohiyati mamlakatda ilmiy-intellektual faoliyat bilan shug'ullanish erkinligi davlat tomonidan kafolatlanishini, bunday faoliyat qonun hujjatlarida belgilangan cheklashlarni istisno etgan holda, har kim tomonidan amalga oshirilishi mumkinligi qonuniy asoslantirilganligini nazarda tutadi. Aytish mumkinki, "ijod erkinligi" tamoyili fuqarolik huquqining institutlariga xos bo'lgan tamoyil hisoblanadi va asosan, intellektual mulk huquqida qo'llaniladi. Mazkur tamoyilning muhim jihati uning ijodiy faoliyatning sun'iy va noqonuniy cheklanishiga yo'l qo'yilmasligini ta'minlashda ko'rinadi.

ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi.T., “O‘zbekiston” nashriyoti, 2023.
2. Nasriev I.I. Shaxsiy nomulkiy huquqlarni amalga oshirish va muhofaza qilishning fuqarolik huquqiy muammolari. Yurid. fan.dokt...diss. –Toshkent: 2006.-B.15.
3. O‘zbekiston Respublikasining “Ommaviy axborot vositalari to‘g‘risida” 1997 yil 26 dekabrda Qonuni. Yangi tahriri O‘zbekiston Respublikasining 2007 yil 15 yanvardagi Qonuni bilan qabul qilingan. // O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 2007 yil, № 1, 4-modda
4. O‘zbekiston Respublikasining “Jurnalistlik faoliyatini himoya qilish to‘g‘risida” 1997 yil 24 apreldagi Qonuni. // O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1997 yil, N 4-5, 110-modda
5. O‘zbekiston Respublikasining “Telekommunikasiyalar to‘g‘risida” 1999 yil 20 avgustdagi Qonuni. // O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining Axborotnomasi, 1999 yil, № 9, 219-modda
6. Zokirov I.B. Fuqarolik huquqi.Darslik. –T.: TDYuI.2006.-B.81.
7. Nasriev I.I. Shaxsiy nomulkiy huquqlarni amalga oshirish va muhofaza qilishning fuqarolik huquqiy muammolari. Yurid. fan.dokt...diss. –Toshkent: 2006.-B.15-17.

REZYUME:

Maqolada shaxsiy huquq va erkinliklar inson huquq va erkinliklarining uzviy tarkibiy qismi hisoblanishi, shaxsiy huquq va erkinliklarning amalga oshirilishini qo‘llab-quvvatlash davlat va jamiyat oldida turgan muhim vazifa ekanligi, shaxsiy huquq va erkinliklar insonning shaxs sifatida shakllanishida uning yuksak ma‘naviyatli, chuqur bilimli, har tomonlama barkamol inson bo‘lib shakllanishida muhim omil bo‘lib hisoblanishi yoritilgan.

Kalit so‘zlar: davlat, jamiyat, shaxsiy huquq va erkinliklar, inson huquq va erkinliklari, yuksak ma‘naviyat, shaxsiy hayotning daxlsizligi, shaxsiy va oilaviy sir, sha‘ni va qadr-qimmat, ommaviy axborot vositalari, ishchanlik obro‘sigga putur yetkaz, fuqarolik huquqiy javobgarlik

РЕЗИОМЕ:

В статье подчеркивается, что личные права и свободы являются неотъемлемой частью прав и свобод человека, что обеспечение реализации личных прав и свобод является важной задачей государства и общества, что личные права и свободы являются важным фактором формирования человека как высокодуховной, глубоко образованной и всесторонне развитой личности.

Ключевые слова: государство, общество, личные права и свободы, права и свободы человека, высокая духовность, неприкосновенность частной жизни, личная и семейная тайна, честь и достоинство, средства массовой информации, вред деловой репутации, гражданско-правовая ответственность.

RESUME:

The article emphasizes that personal rights and freedoms are an integral part of human rights and freedoms, that ensuring the implementation of personal rights and freedoms is an important task of the state and society, that personal rights and freedoms are an important factor in the formation of a person as a highly spiritual, deeply educated and comprehensively developed individual.

Key words: state, society, personal rights and freedoms, human rights and freedoms, high spirituality, privacy, personal and family secrets, honor and dignity, mass media, damage to business reputation, civil liability.

MAMLAKATIMIZNING TARIXIY-IJTIMOIIY TADRIJIYLIGI VA AKSILOGIYA QONUNLARIGA TA'SIR KO'RSATADIGAN OMILLAR MURAKKABLIGI

To'xtaev H.P. -
O'zMU professori.

Yangi O'zbekistonda milliy va umuminsoniy qadriyatlar sohasida ko'plab ishlar amalga oshirilmoqda. Keyingi yillar davomida milliy va umuminsoniy qadriyatlar talabiga mos jamiyat qurish muhim hisoblanadi. Bu borada «Yuksak ma'naviyatli, zamonaviy bilim va kasb-hunarlarga, o'z mustaqil fikriga ega bo'lgan yoshlarni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash biz uchun eng muhim masalalardan biridir»[1,88-89]. Tarixda yuz bergan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, aksiologik qonunlar amaliyoti, transformatsiyasi va takomilida namoyon bo'lib, bu esa asrlar mobaynida keyingi avlodlarga meros qoldirilayotgan xalq qadriyatlari hayotning ajralmas qismi ekanligi va sohaga doir tushuncha va tamoyillar ham ana shu tarixiy taraqqiyot, madaniy sivilizatsiyalar natijasida rivojlanganini ko'rsatadi. Tarixan xalqimiz taraqqiyoti mahsuli bo'lgan qadriyatlar sohasining ijtimoiy-aksiologik qiyofasi ota makonga chuqur hurmat, ajdodlarga ehtirom va davlatchilik an'analarga sodiqlik kabi fazilatlarida namoyon bo'ladi.

O'zbek xalqining ming yillarga tengdosh ma'naviy-madaniy merosini o'rganish shundan dalolat beradiki, milliy qadriyatlarimiz o'z-o'zidan paydo bo'lib qolmagan. Ularning vujudga kelib, taraqqiy etishida makonga xos ijtimoiy-aksiologik omillar asos vazifasini o'tasa, millatimizga xos ma'naviy-axloqiy sifatlar mazmun-mohiyatini boyitgani shubhasiz. Shu ma'noda, xalqimizga xos jamoaviylik tuyg'usining qadriyatlar sohasida aks etishi sohadagi ijtimoiy-aksiologik omillarning kelib chiqishi va transformatsiyasining tub mohiyatini namoyon etadi. «Sharq olamida, jumladan, O'rta Osiyo sharoitida jamoa bo'lib yashash tuyg'usi g'oyat muhim ahamiyat kasb etadi va odamlarni bir-biriga yaqinlashtirishga, bir-birini qo'llab-quvvatlab hayot keshirishga zamin tug'diradi. Shu ma'noda, xalqimizning turmush va tafakkur tarziga nazar tashlaydigan bo'lsak, boshqalarga hech o'xshamaydigan, ming yillar davomida shakllangan, nafaqat o'zaro muomala, balki hayotimizning uzviy bir qismi sifatida namoyon bo'ladigan bir qator o'ziga xos xususiyatlarni ko'ramiz... Bunday tushunchalar asrlar mobaynida el-yurtimizning dunyoqarashi, qadriyatlar sohasining negizi sifatida vujudga kelgan, ongu shuurimizdan chuqur joy olgan buyuk qadriyatlarimiz, ma'naviy merosning amaliy ifodasidir»[2,148].

Bundan kelib chiqadiki, jamiyatimiz qadriyatlar sohasi va transformatsiyasiga o'z ta'sirini o'tkazadigan aksiologik omillar zamondan zamonga, ajdoddan avlodga meros sifatida yashab keladi. Jamiyat tafakkuri va amaliy hayotidagi aksiologik madaniyat bilan o'tgan davrlardagi aksiologik munosabatlar birgalikda qadriyatlar sohasi transformatsiyasi uchun muhim tamoyilga aylanadi.

Shu ma'noda, jamiyat hayotida xalq tarixi va taraqqiyotida ro'y bergan aksiologik jarayonlar, uning boshqa xalqlar tomonidan istilo etilishi yoki bunday istilodan qutilib, o'zi mustaqil rivojlanishi bilan bog'liq voqea va hodisalar muqarrar ravishda aks etadi. O'z navbatida, bu nafaqat uzoq o'tmish davrlar, balki bugungi mustaqillikka erishilgan davr voqeliklari ham jamiyat qadriyatlar sohasi transformatsiyasida aks etishi xususida fikr yuritish imkonini beradi.

Xalqning ozodlikka erishish va uni mustahkamlash yo'lidagi harakatlari shu davrdagi qadriyatlar transformatsiyasi uchun har tomonlama asos bo'lgani kabi mustabid tuzumdan qolgan asoratlar ham unda albatta, o'z izini qoldiradi. Biror davlat tomonidan asoratga solingan millatning qadriyat va an'analari gullab-yashnashiga va bu vaziyatda qadriyatlar transformatsiyasi uchun qulay sharoit etilishiga yo'l qo'yilmaydi.

Qadriyatlar sohasining falsafiy-tarixiy tahlili qadim davrlardan boshlangan. O'zbek xalqi dostoni «Alpomish»da muhabbat va do'stlik, To'maris hamda Shiroq to'g'risidagi afsonalarida vatanparvarlik, fidoyilik, xalqparvarlik, Xotami Toy haqidagi ertaklarda qo'li ochiqlik, bag'rikenglik, hokisorlik, «Kuntug'mish»da oila va farzandga muhabbat ruhi badiiy tasvirlangan.

Eng qadimgi diniy e'tiqodlar, o'zbek mifologiyasidagi afsonaviy qahramonlar To'maris va Shiroq, Spitamen va Ali Yer Tungo (Afrosiyob), O'g'iz Xon, Go'ro'g'li, Alpomishlar mavzu

bo'lgan dostonlar, turli masal-matallar va o'gitlar dunyoviy madaniyat, ilm-fan, falsafani oziqlantira oladigan ulkan ma'naviy-axloqiy ta'sir qudratiga ega. Behisob ertak-afsona, hikoya, maqol, latifa, askiya, xalq qo'shiq va kuylari, raqs va laparlari, ibratli o'gitlar, an'ana va qadriyatlar, oliyjanob, ezgu ideallar o'zbek xalq mifologiyasi - xalq og'zaki ijodi majmuini tashkil etadi.

Ularda komil inson, odil podshoh va fozil jamiyat qurish orzu-umidlari chinakam insoniy sifatlar aql-zakovat, ilm-fan va ziyoga intilish, mehnasevarlilik, odob-axloq, insonparvarlik, mardlik, kamtarlik, halollik, erksevarlik, hurfikrlilik, hayotga cheksiz umid va ishtiyoq kabi ajoyib fazilatlar o'ziga xos tarzda ifodalangan. Insonni ulug'lash eng ezgu va oliyjanob maqsad, yuksak amaliy faoliyat natijasida erishiladigan qadriyat darajasiga ko'tarilgan.

Ma'lumki, yurtimizda azal-azaldan turli madaniyat, konfessiyalar, millat va elatlar biri-birini o'zaro ta'siri bilan boyitib, taraqqiy etib kelgan. Tabiiyki insoniylik, mehmondo'stlik, bahamjihatlik, birdamlik, Vatanga sadoqat, fidoiylik, o'zaro hurmat kabi qadriyatlar milliy-etnik, konfessional nizolarni oqilona bartaraf etish an'analari o'zbek xalq og'zaki ijodida ham o'z ifodasini topgan.

Qadimgi manbalardan biri bo'lgan «Avesto» kitobida xalqlarimiz umuminsoniy qadriyatlari mohiyati va ahamiyati keng aks etgan, unda yaxshilik, yorug'lik, barkamollik, hurfikrlilik timsoli bo'lgan afsonaviy xudo Axuramazda - qiyofasida yaqqol namoyon bo'ladi. Umuminsoniy qadriyatlar esa «to'g'ri so'z» va «yaxshi ish»ida o'z ifodasini topadi. Ana shunday «fazilatlarga ega bo'lgan kishigina yomonlik ustidan g'alaba qilish, yaxshilik urug'ini sochish ishiga ko'maklashishi, yaxshi nom qoldirishi, boshqalarning tahsiniga va minnatdorchiligiga sazovor bo'lishi mumkin»[3,22].

Xalq og'zaki ijodiyoti ilmiy-falsafiy tafakkurni oziqlantirish bilan bir qatorda, zaminimizda yashagan kishilarda sog'lom, erkin va mustaqil tafakkur tarzini shakllantirishda ta'sir ko'rsatgan. Zero, olamga dong'i ketgan, jahon falsafasi taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shgan Xorazmiy, Farg'oniy, Buxoriy, Termiziy, Forobiy, Moturidiy, Beruniy, Ibn Sino, Alisher Navoiy, Mirzo Bobur, Mirzo Ulug'bek va boshqa ulug' siymolarimiz ijodi va me'rosi ham ana shu manbadan oziq olgani shubhasiz. Xalqning milliy iftixoriga aylangan bu muhtasham meros asrlar davomida har bir kishiga juda katta ruhiy-ma'naviy quvvat baxsh etib kelmoqda.

O'zbek xalqi dunyoda eng qadimiy va umumbashariy ahamiyatga molik, madaniyat ilm - fan, tafakkur, tamaddunlaridan biriga ega. Ana shu buyuk ma'naviy – ruhiy boylikning yaratuvchisi va merosxo'ridir.

Qadriyatlar mavzusi «Moniy (216-276 yillarda yashagan) ta'limotida zardushtiylik, buddizm va iudaizm va xristianlikning asosiy qadriyatlari jamlangan, ularning umumiy tizimi mifologiya, filofosiya, kosmogoniya, bilan bog'liqlikda bayon qilingan».[4,25]

Dunyo tarixidan ma'lumki, mustamlakachilik bosqinchilik, irqchilik, imperializm, buyuk millatchilik shovenizmi kabi turli shakl va ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. Ayrim jihatlarini aytmaganda, ularning hammasi mohiyat jihatdan farq qilmaydi, zulm, bosqinchilik, zo'ravonlik ularning umumiy jihati.

Afsuski, «insoniylikka xilof bo'lgan, bashariyatning kelajagiga, uning hamjihat yashashiga xavf soladigan bunday mafkura shakllari dunyoning turli burchaklarida hozir ham mudhish qiyofasini namoyon qilmoqda».[5]

Tarixda istilochilar zulmiga duchor bo'lmagan, istibdod iskanjasida ezilmagan xalq topilmasa kerak. Bizning xalqimiz esa mustamlakachilik zulmiga juda ko'p bor ro'baro' bo'lgan. Ba'zan uzoq yillar asoratda yashasa, ba'zan tez fursatda ozodlikka erishib, o'z taraqqiyot yo'lidan olg'a borgan.

Boshidan kechirgan istilolarning oqibatlarini xalq xotirasida ham, qadriyatlarida ham ayanchli iz qoldirib, davr qadriyatlar transformatsiyasini izdan chiqargan. Ammo har gal mustabidlar zulmidan qutulib, oyoqqa turgan, o'z milliy davlatchiligini davom ettirishga erishganligi xalqimiz qadriyatlar transformatsiyasida o'z ifodasini topadi, taraqqiy etishi, o'sib borishini ta'minlaydi.

Xalqimiz qadriyatlarining tarixiy genezisi va transformatsiyasida Markaziy Osiyo mintaqasida shakllangan madaniy hayot, an'ana va qadriyatlar muhim o'rin tutgan va ular bugun ham o'z qimmatini yo'qotmagan. Ko'hna Xorazm zaminida vujudga kelgan zardo'shtiylik ta'limoti va uning bosh kitobi «Avesto», Moniy ta'limoti, mazdakiylik harakati va boshqalarning ham ushbu

aksiologik jarayonlarda muhim o'rni bor. O'sha davrda Muqanna boshchiligidagi ozodlik harakati vatanparvarlik namunasi sifatida juda olislarga ham aks-sado bergan edi. Umuman olganda, yurtimiz hududida vujudga kelgan boy madaniyat, bunyodkorlik g'oyalari, axloqiy qadriyatlar soha transformatsiyasi uchun asos vazifasini o'tagan.

Ammo, afsuski, eng qadimgi davrlarga xos ma'lumotlar juda kam saqlanib qolgan. Xalqimiz qadriyatlariga xos takomillashuv bosqichlari xususida ma'lumot berishi mumkin bo'lgan qimmatli asarlar bosqinlar natijasida yo'qolib boravergan. Aleksandr Makedonskiy boshlagan xalq ma'naviyati va madaniyatini yo'q qilishga urinish an'anasi qancha-qancha fothlar tomonidan davom ettirilib, mustaqillik, ozodlik tuyg'ularini odamlar ongidan chiqarib tashlashga urinishlar yuz beravergan. Mustamlakachilar istaganidek, fikr qaramligi, tafakkur qulligiga bosh egmagan, ozodlikka intilib, o'z an'alariga sodiq qolgan vatanpararlar esa ayovsiz ta'qib qilingan.

Bu jihatdan olganda, milodning IX – XII asrlari, ya'ni mamlakatimiz tarixidagi Birinchi Renessans davri boshlanishida arab, uning yakunida esa, mo'g'ul bosqiniga duch kelgan xalqimiz o'z qadriyatlar sohasining ajralmas tarmoqlari – ijtimoiy-aksiologik tamoyillar va omillarni saqlab qolishga va avlodlarga uzatishga erishgan.

Yurtimizda haqli ravishda «Ikkinchi Renessans» deb nomlanayotgan Temuriylar davri qadriyatlar sohasi transformatsiyasining iqtisodiy, ijtimoiy, aksiologik asoslari markazlashgan davlatning bunyod etilishi, faqat moddiy farovonlik emas, ilm-fanning rivojlanishi, aql-zakovatda tengsiz qomusiy allomalar yetishib chiqqanligi hamda ularning o'lmas asarlari yaratilgani bilan xarakterlanadi.

Ushbu asoslarning poydevori esa mustaqil taraqqiyot yo'liga o'tilgani, kuchli davlat qurilganidir. Ana shunday ijtimoiy-aksiologik taraqqiyot va ma'naviy yuksalish tufayli mamlakatda tinchlik, adolat, farovonlik o'rnatildi. Amir Temur asos solgan temuriylar davri Renessansining asosiy xususiyatlaridan biri ham islohotlar samarasi tufayli madaniy qadriyatlar sohasidagi tub o'zgarishlardir.

Demak, Temur va temuriylar ma'naviy taraqqiyot uchun aksiologik asoslarni yaratish bilan birga, o'z davri odamlarining dunyoqarashi, qadriyatlari, kelajak rejalari rivojiga zamin ham hozirlagan. Shuning uchun xalqimiz mustahkam davlatchilik an'anasi, yuksak ma'naviy qadriyatlarni meros qoldirgan Amir Temur nomini e'zozlab keladi. Bu mavzuning qadriyatlar tadriji va aksiologiya qonunlari amaliyoti bilan bog'liq umumbashariy jihati ham bor. Ya'ni, uzoq tarix davomida muttasil erk, yuksak qadriyat va o'zligini anglash yo'lini tutgan milliy sivilizasiya bag'rida kamol topgan donishmand ajdodlarimiz qoldirgan ma'naviy meros jahon xalqlari ma'naviyatiga ulkan xazina bo'lib qo'shib, ular ehtiromini qozongan.

Mazkur masalani atroflicha tahlil qilish qadriyatlar sohasining uzoq asrlar mobaynida xilma xil siyosiy o'zgarishlar, aksiologik evrilishlar, davlatchilik ananalari, qaysidir davlatning paydo bo'lishi-yu taraqqiyoti va tanazzuli, ma'lum bir davrdagi milliy davlatchilik uchun kurashlar bilan bog'liq juda serqirra jarayonlarni bosib o'tganligini ko'rsatadi. Bundan chiqadigan xulosa shuki, yosh avlodning ongida bunyodkorlik g'oyalari, xalqqa sadoqat, tarixiy xotirani, milliy o'zlikni asrash kabi tuyg'ularni mustahkamlashda qadriyatlarning o'rni beqiyos.

Temuriylardan keyingi mamlakatimizdagi siyosiy hayot aksiologiya qonunlari amaliyotida bu jabhadagi bo'linishlar va notinchliklarning salbiy ta'siri qay tarzda namoyon bo'lishining yaqqol misolidir. Ma'lumki, «Movaraunnahrda qariyb bir yuz yillik yil hukmronlik qilgan temuriylar sulolasi davlati tanazzulga uchragandan so'ng, Shayboniyxon davlati tuzildi, lekin uning vafotidan so'ng bu yerdagi markazlashgan davlat parchalanib ketdi. Avvalo Buxoro amirligi, Xiva xonligi va Qo'qon xonligi vujudga keldi. Amirlik va xonliklar davri qadriyatlari tahlilida muayyan o'ziga xoslik namoyon bo'ladi».

O'tgan asrning boshlarida Rossiya imperiyasida hokimiyatni bolsheviklar partiyasi zo'rlik bilan egallab oldi va o'z tuzumi, iqtisodiy tizimi, siyosati va mafkurasini o'rnatdi. Sobiq ittifoqning siyosiy tuzumi yakka partiyaning mutlaq hukmronligi, u asoslanadigan yagona mafkuraning totalitar ustivorligi asosiga qurilgan edi. Davlat tizimi va jamiyat tuzilishi ham ana shu mafkuraga muvofiq o'zgartirildi, ilm-fan, ma'naviyat, ta'lim tarbiya ham unga asoslandi. O'zbekiston o'sha

davlat tarkibida bo'lgani uchun bu jarayonlar xalqimiz hayoti va falsafasiga salbiy ta'sir ko'rsatib asoratlar qoldirgan.

Fikrimiz nihoyasida mustabid tuzum falsafasiga xos salbiy holatlar va totalitar jihatlar o'sha davr mutaxassisleri ijodiga ta'sir ko'rsatgani, ularga mansub tadqiqotlar va asarlarning yo'nalishini belgilaganini qayd etish bilan kifoyalanamiz.

Shu bilan birga, falsafiy nuqtai nazardan masalaga yondoshilsa, tajriba har bir davrda ham, qanday mafkura hukmron bo'lishiga qaramasdan, fanda turlicha fikrlar, xilma-xil qarashlarning vujudga kelish jarayoni butunlay to'xtab qolmasligi, biror bir tarzda davom etishidan dalolat beradi. Tafakkur qulligi va fikr qaramligi falsafaning mazmun-mohiyatini belgilagan sobiq ittifoq davrida ushbu jarayon nihoyatda qiyinchilik bilan amalga oshgan, albatta.

Hayotimizning barcha sohaları kabi, mazkur jabhada ham o'tmishdan butunlay ko'z yumish emas, balki undan saboq olishimiz va xulosa chiqarmog'imiz, bugungi kundagi mustaqillik va yangi O'zbekiston davridagi qadriyatlar talabi va mavjud imkoniyatlar darajasida izlanmog'imiz va harakat qilmog'imiz lozim.

ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. – Toshkent: O'zbekiston, 2017. 1-tom.
2. Karimov I. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
3. Nazarov Q. Aksiologiya (Qadriyatlar falsafasi). – Toshkent: Akademiya, 2011. - B.22.

REZYUME

Maqolada xalqimiz qadriyatlarining namoyon bo'lishi, tarixiy taraqqiyot mobaynida tobora takomillashib, yangilanib, ijtimoiy hodisa sifatida harakatini, zamondan zamonga o'tishdagi o'zgarishlarni ochib berishga harakat qilindi.

Kalit so'zlar: Ma'naviy qadriyatlar, aksiologiya qonunlari istiqloq qadriyatlar

РЕЗЮМЕ

В статье предпринята попытка раскрыть проявление ценностей нашего народа, их движение как социального явления, постоянно совершенствующегося и обновляющегося на протяжении исторического развития, и их изменения со временем.

Ключевые слова: Духовные ценности, аксиологические законы, ценности независимости

RESUME

The article attempts to reveal the manifestation of the values of our people, their movement as a social phenomenon, constantly improving and renewing throughout historical development, and their changes over time.

Keywords: Spiritual values, axiological laws, values of independence

SUN'YI INTELLEKT TEXNOLOGIYALARINING MADANIY MEROSNI RAQAMLASHTIRISHDAGI INNOVASION AHAMIYATI**Xolmirzaev X.N. –***AnDU dotsenti,**falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

Sun'iy intellekt texnologiyalari bugungi kunda madaniy merosni saqlash, himoya qilish va qayta tiklashda muhim vosita sifatida xizmat qilmoqda. U inson tarixini, madaniyatini va ijodiy merosini asrab qolishda zamonaviy yechimlar taklif etib, turli sohalarda qo'llanilmoqda. Eng avvalo, sun'iy intellekt orqali tarixiy ob'ektlar, qo'lyozmalar, hujjatlar va san'at asarlarini raqamli arxivlash mumkin bo'lib, yuqori aniqlikdagi tasvirlar vositasida ularni muhofaza qilish jarayoni tezlashtiriladi. Bunday usullar madaniy boyliklarning har bir jihatini asl holda saqlashga yordam beradi.

Shuningdek, sun'iy intellektning intellektual algoritmlari yo'qolgan yoki shikastlangan tarixiy yozuvlarni qayta tiklashda faol qo'llanilmoqda. Neyron tarmoqlar asosida amalga oshiriladigan tahlillar orqali matnlarning yetmaydigan qismlari aniqlanadi va to'ldiriladi. Bundan tashqari, tasvirlar va video tahlili orqali tarixiy suratlar va filmlardan yangi ma'lumotlarni aniqlash va arxivlash imkoniyati yaratiladi.

Sun'iy intellektning tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) imkoniyatlari esa qo'lyozmalar va tarixiy hujjatlarni tahlil qilishda qo'llanilib, turli tillar va davrlarga mansub matnlar o'rtasidagi bog'liqlikni ochib beradi. Shu bilan birga, avtomatik tarjima vositalari yordamida madaniy merosni butun dunyoda keng targ'ib qilish, uni turli tillarda taqdim etish mumkin bo'lmoqda.

Bundan tashqari, 3D modellashtirish texnologiyalari madaniy ob'ektlar va tarixiy binolarning to'liq virtual namunalarini yaratish imkoniyatini taqdim etadi. Xarobalar asosida ularning asl ko'rinishini tiklash orqali ilmiy tadqiqotlar va ta'lim jarayonlarida katta imkoniyatlar ochilmoqda. Virtual va qo'shimcha reallik vositalari esa madaniy merosni yanada ko'rgazmali va interaktiv shaklda namoyish etishda yordam berib, ta'lim va turizm sohasida foydalanilmoqda.

Sun'iy intellekt madaniy merosni saqlash va avlodlarga yetkazishda juda muhim ahamiyatga ega. U nafaqat mavjud boyliklarni asrab qolishda, balki yangi ilmiy izlanishlar va madaniy tadqiqotlarni olib borishda ham samarali vosita sifatida xizmat qilmoqda.

Raqamli arxivlar bugungi kunda madaniy, ilmiy va ta'limiy merosni asrab qolish va keng jamoatchilikka yetkazishda muhim ahamiyatga ega. Bu jarayonda sun'iy intellekt texnologiyalari katta rol o'ynaydi. Sun'iy intellekt ma'lumotlarni yig'ish, tizimlashtirish, qayta ishlash va saqlashda turli vazifalarni bajaradi. Birinchidan, sun'iy intellekt mazmunlarni avtomatik tizimlashtirish va tegishli kataloglarga ajratishda foydalaniladi. Bu jarayonda sun'iy intellekt tabiiy tilni qayta ishlash va tasvirni tahlil qilish algoritmlari orqali hujjatlar va qo'lyozmalarining mazmunini aniqlab, ularni to'g'ri belgilar bilan ta'minlaydi. Ikkinchidan, sun'iy intellekt texnologiyalari muzey eksponatlari, tarixiy hujjatlar va san'at asarlarini yuqori aniqlikda raqamlashtirish imkonini yaratadi. Bu orqali ularni saqlash va virtual ko'rinishda ommalashtirish osonlashadi. Shu bilan birga, sun'iy intellekt ma'lumotlarni tahlil qilish va boyitish orqali ilmiy tadqiqotlarni ham qo'llab-quvvatlaydi. Masalan, yo'qolgan yoki to'liq bo'lmagan ma'lumotlarni tahlil etib, qayta tiklash imkonini beradi. Sun'iy intellektning yana bir muhim funksiyasi tarixiy hujjatlarni ko'p tilda avtomatik tarjima qilishdir. Bu esa global arxivlar uchun katta imkoniyatlar yaratadi. Bundan tashqari, sun'iy intellekt arxiv ob'ektlarini qayta ishlashdagi inson xatolarini kamaytiradi va aniqlikni ta'minlaydi. Sun'iy intellekt asosidagi qidiruv tizimlari esa ma'lumotlarni tez va samarali topish imkonini yaratadi. Sun'iy intellekt raqamli arxivlar faoliyatida madaniy va ilmiy merosni saqlash, targ'ib qilish va kelajak avlodlarga yetkazishda muhim ahamiyatga ega.

Sun'iy intellekt zamonaviy texnologiyalar orasida madaniy merosni saqlash va uning raqamli namunalarini yaratishda innovasion ahamiyatga ega vosita sifatida namoyon bo'lmoqda. Bu texnologiya inson sivilizatsiyasi tomonidan yaratilgan boy merosni saqlash, tiklash va global miqyosda ommalashtirish jarayonlarini sezilarli darajada tezlashtirmoqda. Hozirgi kunda madaniy

merosni saqlashda sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish nafaqat zamonaviy talab, balki global ilmiy va ma'naviy ehtiyoj sifatida ham ko'riladi [1, 23].

Avvalo, sun'iy intellekt madaniy ob'ektlarni yuqori aniqlikda raqamlashtirish orqali ularni asrab qolish imkoniyatini yaratadi. 3D skanerlash va yuqori aniqlikdagi tasvir qayta ishlash texnologiyalari vositasida muzey eksponatlari, qo'lyozmalar va tarixiy binolarning raqamli nusxalari yaratilib, ulardagi barcha detallar saqlanadi. Bu orqali madaniy meros ob'ektlarini nafaqat hozirgi avlod uchun, balki kelajak avlodlar uchun ham muhofaza qilish mumkin bo'ladi.

Shu bilan birga, madaniy merosni saqlashda sun'iy intellekt orqali katta ma'lumotlar bazasini samarali boshqarish muhim ahamiyatga ega. Millionlab hujjatlar, suratlar va arxiv materiallarini toifalash va ularni qulay qidiruv tizimida joylashtirish jarayoni sun'iy intellekt yordamida soddalashtiriladi. Bu esa tadqiqotchilar uchun yangi imkoniyatlar yaratadi va ma'lumotlarga tezkor kirish imkonini ta'minlaydi.

Til to'siqlarini bartaraf etish ham madaniy meros globallashtirishda muhim vazifa hisoblanadi. Sun'iy intellekt texnologiyalari orqali tarixiy hujjatlarning bir necha tillardagi avtomatik tarjimasini amalga oshirilib, ularni turli millat va xalq vakillari o'rganishlari uchun keng yo'l ochiladi. Bu jarayon Google Translate, Microsoft Translator kabi zamonaviy platformalar yordamida yanada samarali tarzda amalga oshirilmoqda.

Shuningdek, raqamli namunalarini global platformada joylashtirish orqali ularni tadqiqotchilar va ta'lim muassasalari uchun keng foydalanish imkoniyatini yaratadi. Inson sivilizatsiyasi tomonidan yaratilgan madaniy merosni raqamlashtirish jarayonidagi sun'iy intellekt texnologiyalarining ahamiyatini ta'kidlar ekan, muhandis va tadqiqotchi J. Raymon shunday deydi: "Sun'iy intellekt madaniy boyliklarni nafaqat saqlash, balki uni qayta yoritish va yangi ma'noda jamiyatga taqdim etishda alohida ahamiyatga ega" [2].

Sun'iy intellekt texnologiyalari madaniy merosni saqlash, qayta tiklash va ommalashtirish jarayonlarini zamonaviy bosqichga olib chiqmoqda. Bu jarayonda yuqori aniqlikda raqamlashtirish, intellektual tahlil qilish, katta ma'lumotlar bazasi bilan ishlash, ko'p tilli tarjima va ommaviylashtirish imkoniyatlari madaniy merosni kelajakka yetkazish uchun mustahkam zamin yaratadi.

Sun'iy intellekt texnologiyalari madaniy merosni saqlash va uni keng ommaga yetkazishda global darajada katta imkoniyatlar yaratib bermoqda. XXI asrda madaniy boyliklarni yo'qotmasdan saqlash, ularni raqamli formatda qayta tiklash va dunyo jamoatchiligiga taqdim etish jarayonlari aynan sun'iy intellekt vositalari orqali yangi bosqichga ko'tarildi. Jahon miqyosida qo'llanilayotgan innovasion platformalar va dasturlar madaniy merosni himoya qilishda va uning kelajak avlodlarga yetkazilishini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

Avvalo, Google Ars & Culture platformasini alohida ta'kidlash mumkin. Ushbu global platforma jahon muzeylari, galereyalari va tarixiy ob'ektlarini yuqori aniqlikda skanerlash, raqamlashtirish va ularni virtual ko'rgazmalar orqali namoyish etish imkoniyatini yaratadi. Google Ars & Culture yordamida dunyodagi eng mashhur asarlardan biri bo'lgan Parijdagi Luvr muzeyi yoki Vatikan muzeyidagi asarlarni virtual holda tomosha qilish imkoni mavjud. Bunda tasvirni tahlil qilish va mazmunni kataloglash orqali foydalanuvchi uchun maksimal qulaylik yaratadi [3].

Sun'iy intellekt madaniy merosni raqamlashtirish, saqlash va ommalashtirish jarayonida jahon miqyosida muhim vositaga aylangan. Google Ars & Culture, Smithsonian Institution, Europeana va ICONEM kabi platformalar madaniy ob'ektlarning yangi avlodlarga asl holda yetkazilishini ta'minlaydi. Tadqiqotchi J. Raymon shunday ta'kidlaydi: «Sun'iy intellekt madaniy merosni faqatgina saqlash bilan cheklanib qolmasdan, uni jamiyatda yangi ma'naviy qadriyat sifatida shakllantirishga xizmat qiladi» [4]. Bu esa madaniy merosni global muhitda asrab-avaylash va ilmiy izlanishlar uchun yangi yo'nalishlar ochishda katta ahamiyatga ega.

Shuningdek, AQShdagi Smison instituti (Smithsonian Institution) tomonidan amalga oshirilayotgan raqamli arxivlash dasturlari ham sun'iy intellekt orqali boyitilmoqda. Institut eksponatlarni va arxeologik topilmalarni 3D skanerlash va intellektual tahlil qilish orqali ularni tadqiqotchilar hamda keng jamoatchilik uchun ochiq resurslarga aylantirmoqda. Bu jarayonda

sun'iy intellekt texnologiyalari yo'qolgan yoki zararlangan ob'ektlarning asl ko'rinishini qayta tiklashda samarali vosita bo'lib xizmat qilmoqda.

Europeana platformasi esa Yevropa davlatlarining umumiy madaniy boyliklarini saqlash va ularni raqamlashtirishda alohida ahamiyat kasb etadi. Sun'iy intellekt algoritmlari yordamida platformadagi hujjatlar va san'at asarlari avtomatik ravishda turkumlanadi, teglar bilan ta'minlanadi va turli tillarga tarjima qilinadi. Bu orqali foydalanuvchilar tarixiy ma'lumotlarni oson topish va o'rganish imkoniyatiga ega bo'lishadi [5].

ICONEM kompaniyasi tomonidan olib borilayotgan loyihalar esa arxeologik merosni saqlashda muhim ahamiyatga ega. Suriya, Iroq va Afg'oniston kabi hududlardagi yo'qolish xavfi ostidagi arxeologik ob'ektlar 3D skanerlash va sun'iy intellekt yordamida hujjatlashtiriladi. Bu jarayon ob'ektlarning geometrik tuzilishini saqlab qolish va ularni keyingi ilmiy tadqiqotlarda foydalanish uchun elektron bazada saqlash imkonini yaratadi.

San'at asarlarining haqiqiylikini tekshirishda Art Recognition platformasi katta yordam bermoqda. U neyron tarmoqlardan foydalanib, san'at asarlarining aslligini aniqlaydi va soxtalashtirishning oldini oladi. Jahon san'at bozoridagi soxta asarlarning ko'payishiga qarshi kurashda mazkur texnologiya mustahkam vosita sifatida e'tirof etilmoqda [5].

Jahon madaniy merosini tiklash bo'yicha xalqaro loyihalarda sun'iy intellektning turli algoritmlaridan keng foydalanilmoqda. Quyida madaniy merosni tiklashda eng ko'p ishlatiladigan zamonaviy algoritmlar haqida so'z yuritimiz.

Birinchisi — Konvolyusion neyron tarmoqlari (Convolutional Neural Networks — CNNs) bo'lib, ular tarixiy qo'lyozmalar, rassomlik asarlari va artefaktlar tasvirlaridagi yo'qolgan yoki shikastlangan qismlarni aniqlab tiklashda qo'llaniladi. CNN algoritmlari to'liqlik shakllar, ranglar va yuza tuzilishini ajratishda yuqori darajadagi aniqlikka ega. Masalan, Luvr muzeyidagi qator san'at asarlari aynan shu turdagi algoritmlar yordamida qayta tiklangan.

Ikkinchi tur — Generativ adversar tarmoqlar (Generative Adversarial Networks — GANs) bo'lib, ular ikki tarmoq — generator va diskriminator orqali ishlaydi. Generator yangi ma'lumot yarasa, diskriminator uning haqqoniyligini baholaydi. Bu tizimlar yordamida qadimiy tasvirlar, yozma manbalar va arxitektura elementlari estetik jihatdan tiklanadi va takomillashtiriladi.

Uchinchi turda, Tabiiy tilni qayta ishlash algoritmlari (Natural Language Processing — NLP) madaniy merosning yozma qismi bilan ishlashda foydalaniladi. Bu algoritmlar qo'lyozmalardagi noaniq yoki o'qilishi qiyin yozuvlar, shuningdek o'chgan matnlarni tahlil qilib, ularni qayta to'ldirish va turli tillardagi tarjimalarini amalga oshirishda qo'l keladi.

To'rtinchi muhim yo'nalish — 3D rekonstruksiya texnologiyalari. Bular arxeologik topilmalar va tarixiy binolarning raqamli modellarini yaratishda ishlatiladi. ICONEM kabi xalqaro kompaniyalar mazkur texnologiyalar yordamida yo'qolish xavfi ostidagi yodgorliklarni hujjatlashtirish va virtual holda qayta yaratish bilan shug'ullanmoqda [6].

Shu bilan birga, klasterlash va tasvirni segmentlash algoritmlari ham madaniy ob'ektlarning turli qismlarini tahlil etishda muhim ahamiyatga ega. Ularning yordamida tarixiy materiallar turkumlanadi va har bir qismning mazmuniy vazifasi aniqlanadi.

Sun'iy intellekt texnologiyalari madaniy merosni raqamlashtirish, saqlash va uni global miqyosda ommalashtirishda yangi imkoniyatlar kashf etmoqda. Ushbu texnologiyalar nafaqat tarixiy ob'ektlar va hujjatlarni asl holda saqlash, balki ularni qayta tiklash, turli tillarda tarjima qilish, virtual va interaktiv muhitda taqdim etish kabi muhim vazifalarni bajarmoqda. CNN, GAN, NLP va 3D rekonstruksiya kabi algoritmlar yordamida sun'iy intellekt jahon madaniy merosini ilmiy va ma'naviy jihatdan tadqiq etishda, ommaga yetkazishda zarur vositaga aylandi. Shu tariqa, u global ilmiy hamkorlikni kuchaytirish, millatlararo muloqotni rivojlantirish va madaniy qadriyatlarni asrab-avaylashda muhim platforma vazifasini bajarmoqda.

ADABIYOTLAR:

1. Karimov Z. Madaniy merosni raqamlashtirishda sun'iy intellektning roli. Toshkent: Fan nashriyoti, 2020.
2. Raymond J. «The role of AI in digital cultural heritage», Journal of Digital Preservation, 2022.
3. Google Cultural Institute. «Google Ars & Culture Overview» – 2022. URL:<https://arsandculture.google.com>

4. Raymond J. «The role of AI in protecting cultural heritage» Journal of Digital Preservation, 2022.
5. European Commission Report: «AI in cultural heritage preservation» – 2021.
6. ICONEM Report: «3D reconstruction in cultural heritage protection» — 2022.
7. Pushkaryov A.V. *Filosofskie osnovaniya iskusstvennogo intellekta: avtoref. dis. ... kand. filos. nauk: 09.00.01 – ontologiya i teoriya poznaniya.* — Ufa, 2017. — 20 s.
8. Toshboboev M.J. Axborotlashgan jamiyatda sun'iy intellektni falsafiy tahlili. Monografiya. T.: “Methodist nashriyoti” 2023.

REZYUME:

Maqolada sun'iy intellekt texnologiyalarining madaniy merosni raqamlash, saqlash va globallashtirish jarayonidagi rolini tahlil etishga urg'u berilgan.

Kalit so'zlar: tabiiy til, algoritmlar, madaniy meros, qo'lyozmalar, yozuvlar, matnlar.

РЕЗЮМЕ:

В статье сделан акцент на анализе роли технологий искусственного интеллекта в цифровизации, сохранении и глобализации культурного наследия.

Ключевые слова: естественный язык, алгоритмы, культурное наследие, рукописи, тексты, произведения

RESUME:

The article emphasizes the analysis of the role of artificial intelligence technologies in the digitization, preservation, and globalization of cultural heritage.

Keywords: natural language, algorithms, cultural heritage, manuscripts, writings, texts

ЁШЛАР ТАРИХИЙ ОНГИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА ВАТАНПАРВАРЛИКНИНГ АҲАМИЯТИ

Қурбонова Ф.О. -

СамДЧТИ таянч докторанти

Ҳар бир жамиятда ватанпарвар шахсни тарбиялаб вояга етказиш умумдават иши сифатида стратегик мақсадларни тарихий-маданий жараёнлар орқали ривожлантиришга қаратилади. Бундай жамият ўз ижтимоий тараққиётини тарихий-маданий тажриба негизида миллик билан уйғун шакллантиради. Тарихдан маълумки, келажакни кўпинча ўтмишдаги ватанпарвар қаҳрамонлардан, тарихий-маданий тажрибадан кўпроқ ўрнатилган ҳолда барпо этиш назарда тутилади. Профессор С.Аъзамходжаеванинг ёзишича, идеал, субъектив воқелик, орзу, тилак ва бахтли келажакка оид тасаввурлар ифодаси сифатида ўтмишдаги воқеликни келажакка проекция қилиш кучига эга [1]. Проекция эса мавжуд тажрибани келажакка тадбиқ этиш орқали ўтказишдир. Идеалда ҳам, қаҳрамонликда ҳам шахсни олийжаноб мақсадлар билан яшашга даъват бор. Бу даъват эл, юрт, ватан, тараққиёт манфаатлари билан яшашни назарда тутди. Қаҳрамонлик, у эргашадиган идеал шахсий манфаатларни ижтимоий манфаатлар билан уйғунлаштиришни, зарур бўлганида шахсий ниятдан воз кечишни тақозо этади. Қаҳрамонликда мудом ватанга оид нимадир бор бўлади, ватанпарварлик ва элпарварлик туйғусисиз қаҳрамонлик йўқ. Кудукқа тушиб кетган мушукни ёки кўзичокни қутқариш учун ўзини қудукқа ташлаган кишини биз қаҳрамон, дея олмаймиз, аммо ушбу ҳаракат инсон, гўдак ҳаётини қутқаришга қаратилса, уни биз қаҳрамонлик, деб атаёмиз. Демак, қаҳрамонлик инсон, эл, Ватан учун фидоийликдир.

Ватанпарварлик ва миллий ғурурни уйғун воқелик сифатида келиши қаҳрамонликда яққол акс этади. Халқнинг, миллатнинг орзу-армонлари, ижтимоий тараққиётга оид тасаввурлари унинг фидоий шахсларида, Ватан манфаатлари билан яшовчи фарзандларида ўз ифодасини топади. Айнин шундай шахслари, фарзандлари бор халқ, миллат келажакини яратиш учун ҳар қандай қийинчиликларни энгиб ўтади, дадил ислохотлар ўтказади. Шунинг учун ҳам шотланд файласуфи Т.Карлейн, инсоният ва жамият тарихи буюк шахслар тарихи, йирик шахслари бор халқ, миллат келажакига, тараққиётига тик қарайди, деб кўрсатади. Ватанпарварлик алоҳида феномен сифатида халқнинг, миллатнинг энг олийжаноб фазилатларини ифода этади, шундай қаҳрамонлари бор халқ, миллат ўзида яратишга куч, қувват ва дадиллик борлигига ишонади. Шунинг учун ҳам ватанпарвар инсонлари бор давр халқ, миллат тарихида кўп тилга олинади, у авлодларга ибрат намунаси сифатида кўрсатилади. Ватанпарварликнинг ижтимоий-фалсафий хусусиятлари тўғрисида кўплаб асарлар ёзилган. Тарих фанининг отаси Геродотдан тортиб Фукидид, Плутарх, Курсий Руф, Ибн Холдун, Наршахий, Ас-Самарқандий, А.Тойнби, А.Манфред, Н.И.Карамзин, А.Н.Гумилевгача ватанпарварлик феномени билан боғлиқ даврларни, мавзуларни алоҳида ўрганишган, халқ оғзаки ижоди асосан қаҳрамонлик мавзусини ўз ичига олади. Гилгамиш, Одиссей, Алпомиш, Гўрўғли, Кунтуғмиш, Тохир ва Зухра, Фарход ва Ширин, ҳатто Афанди ҳамда Алдарқўса каби образлар ҳам ана шу мавзу негизида яратилган. Қаҳрамонларини олийжаноб фазилатларга эга ватанпарварларини, элпарварларини куйлаш ҳар бир халқнинг, миллатнинг қадриятидир. Биз қаҳрамонларини англаб халқ, миллат ҳаётини англаймиз [2].

Ватанпарварлик – ахлоқий воқелик. У инсон қалби, руҳи, маънавияти, идеали билан боғлиқ феномен. У оддий ҳодиса эмас, у халқ, миллат олийжаноб фазилатларининг шахс маънавий ҳаёти ва хатти-ҳаракатларида йиғма ифодаси, жамулжамидир.

Ватанпарварликни алоҳида воқелик, феномен сифатида ўрганганда:

шахс ва жамият идеали;

ижтимоий тараққиёт талаблари;

ижтимоий-тарбиявий мақсад;

миллий ва умуминсоний қадриятлар таъсири каби омилларга алоҳида эътибор берилади.

Ижтимоий таракқиётнинг ўз қонунлари бор. Бу қонунлар инсон хатти-ҳаракатларининг мезони ҳисобланади. Уларга эгоистик мақсадлардан воз кечиш, ўз ҳаёти ва амалларни ижтимоий тарбияларга, қонунларга қарши қўймаслик, этномаданий омиллардан келиб чиқиш, ижтимоий фойдали меҳнатга қатнашиш кабилар киради. Шундай экан, қаҳрамонлик ана шу қонунларга мувофиқ келганида ватанпарварлик туйғусига айланади.

Ижтимоий-тарбиявий мақсадни таракқиёт қонунлари шакллантиради. У ўзидан ўзи, механик тарзда, давлат, жамият ва таракқиёт талабларидан ташқарида шаклланмайди. Ижтимоий ҳаётдаги мавжуд кадриятлар, айниқса уларнинг миллий ва умуминсоний кадрият уйғунлиги тарзидаги моделлари тарбияга алоҳида мақсад қўяди. Бу мақсад стратегик ва тактик хусусиятга эга. Стратегик хусусиятли мақсадга инсондаги умуминсоний кадриятларга содиқлик туйғусини шакллантиришга қаратилган таълим, тарбия, тарғибот ишлари киради. Улар инсонда гуманизмни, ҳаёцеварликни, олийжаноб фазилатларни шакллантириш билан боғлиқ. Ижтимоий-тарбиявий мақсад ватанпарварлик феноменини ана шу азалий вазифага йўналтиради.

Ватанпарварлик албатта, расмий эътироф этилиши шарт бўлган феномен эмас. Масалан, короновирус пайтида эл-юрт соғлиги учун ўз соғлигини, ҳаётини хавф остига қўйиб жонбозлик кўрсатган тиббиёт ходимлари ҳақиқий ватанпарварлардир. Аммо уларнинг ҳаммаси ҳам расмий эътироф этилган қаҳрамонлар эмас. Демак, ҳаётда расмий эътироф этилмаган, тан олинмаган ватанпарварлар ҳам бор. Энг муҳими, улар фаолияти, хатти-ҳаракатлари фидоийликка, алтруизмга эл-юрт, ватан манфаатларига қурилганидир.

Ватанпарварликда фидоийлик, альтруизм, ҳатто ўзидан кечиш мавжуд. Шунинг учун у оддий фаолият ёки меҳнатдан фарқ қилади. Агар “Ўзбекистон Қаҳрамон”лари шарафли унвонга эга кишилар ҳаётини ўргансак, уларда ўз касбига чуқур муҳаббат борлигини кўрамиз. Бу муҳаббат эл-юрт, ватан равнақига қаратилгани учун альтруистик хусусият касб этади. Яъни “Ўзбекистон Қаҳрамон”лари бутун ҳаёти ва фаолиятини ватани манфаатларига бахш этган фидоийлардир.

Ҳаётда қаҳрамон, ватанпарвар бўлиши учун мудом имкон ва инсон қалбида, руҳида ижтимоий адолатга, ватанга, миллатга меҳр бор экан, у қаҳрамонона яшашга асос топа олади. Бугунги Ўзбекистонда амалга оширилаётган янгиланишлар ҳар биримизни ватанпарварлик кўрсатиб яшашга ундайди. Бу ижтимоий-тарихий имкон бизни чин ватанпарварга айлантираётгани билан этиборлидир. Ватан муқаддас, ватанпарварлик эса янада муқаддасдир.

Ватанга муҳаббат ҳақидаги ғоялар ифодаланган, уни ҳимоя қилиш, ўз халқининг қаҳрамонона тарихи, унинг маданияти, турмуши, одатлари ва аждодлари буюк жасоратлари ҳақида ёзилган китоблар ўқувчини минг йиллик ўтмишга ва келажакка олиб ўтиши мумкин. Шунингдек, ўқувчилар ўз сеvimли қаҳрамонлари билан қўшилиб бирлашиб кетгандек бўладилар, худди уларнинг ҳаёти, фикри, жасорати ҳаракатлари билан яшай бошлаётгандек бўладилар. Албатта, ёшлар ўз қаҳрамонларига ўхшашни хоҳлайди, ундан ибрат олиш, унинг қаҳрамонликларини қайтаришни орзу қиладилар. Тарихий-бадий адабиётнинг тарбиявий аҳамияти ҳам ана шундадир [3]. Ёшларда Ватан туйғусини шакллантириш билан бирга улар қалбида Ватаннинг мард посбонлари, юртнинг жасур фарзандларига бўлган ҳавас ва ишончни мустаҳкамлаш, “Мен – Ватан ҳимоячисиман” деган ғурур ва ифтихор туйғуларини сингдириш, ёшлар қалби ва онгида мустақил Ватанимиз хавфсизлиги учун масъуллик, мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотлар жараёнига дахлдорлик туйғусини, сергаклик, ботирлик, юрт шаънини ҳимоя қилиш, аскарлик бурчини шакллантиришда миллий қаҳрамонларимиз жасоратининг ўрни бекиёс.

Ватанимиз тарихини ўрганишни конструктив роли бу ватанни, миллатни, аждодларимизни ва ўзликни энг муҳими миллий ўзликни англаб этишдадир.

Бугунги кунда ўзликни англаш ва миллий ўзликни англаш муаммолари жаҳоннинг барча мамлакатларини қамраб олган интеграция жараёни суръатларининг тезлашиб бориши билан янада долзарблик касб этди. Шунини айтиб ўтиш ўринлики, миллатнинг тарихий жараёнда шаклланиши ҳодисасининг ўзи ҳам интеграциянинг натижаси ҳисобланади. Демак,

миллий ўзликни англаш бугун пайдо бўлган масала эмас экан. Фалсафа тарихига назар солсак, мутафаккирлар ўзликни англаш масаласига катта эътибор берганлар. Жумладан, қадимги юнон файласуфи Суқрот билиш инсоннинг ўз-ўзини англашидан бошланиши ҳақида уқтириб ўтган. Буддавийлик, зардўштийлик, ислом таълимотларида ҳам мазкур масала кўтарилган, деб айтиш мумкин. Тарихий хотирага биринчи марта юнон файласуфи Арасту ўзининг “Хотира ва эсдаликлар ҳақида” асарида кенгайтирилган концепцияни илгари суради. “Авесто”да инсоннинг ўзлигини англаш унинг тупроғи, она Ватани, табиий муҳитини севиш ва асраш билан боғлиқликда тараннум этилади: “Пайғамбар Заратуштра илоҳ Ахура-Маздадан сўради: Эй Ахура-Мазда! Заминни ҳаммадан ҳам бахтиёр қилувчи зот ким? Ахура-Мазда жавоб берди: -Эй Заратуштра! Кимки уни (Заминни) яхшилаб ҳайдаса ва зироатга тайёрласа! Эй Заратуштра! Кимки ғалла экса, у Ҳақиқатни экади...” [4]. Ислом фалсафасига мурожаат эцак, жумладан қуйидаги хадисни кўрамиз: “Кимки ўзлигини таниса, у раббини танийди”[5]. Ғаззолийнинг фалсафий меросига мурожаат қилсак, мазкур масала бўйича унинг қимматли фикрларини англаймиз. У комил инсон масаласига катта эътибор бериб, комилликни бевосита ўз-ўзини англаш масаласи билан боғлайди. Ғаззолий “Кимёи саодат” асарида инсон ўзини, ўзлигини таниганда, ҳамда ўзини камолга этказгандагина ўзгани ва Худони танийди, деб уқтиради. Абу Наср Фаробий ҳам ушбу масалага эътибор қаратган бўлиб, унинг илмий меросида миллий ўзликни англаш муаммоси кишиларнинг руҳи ва уларнинг бирлашиши натижасида кўпчиликнинг бирлашуви, унинг оқибатида эса авлодлар ўртасидаги боғлиқлик ва ворислик масалалари доирасида талқин этилади. Унинг фикрича, авлодларни бир-бири билан боғлаб турувчи ворислик, демак, авлодларни ҳурматлаш халқнинг бахт-саодатга эришиши учун манба бўлиб хизмат қилади ва фаровон ҳаёти учун шароит яратади.

Миллий ўзликни англаш муаммолари бир қатор Ғарб мутафаккирлари Гегель, Карл Ясперс, Жан Поль Сартр, Альберт Камью, рус файласуфи Бердяев ва бошқалар томонидан ҳам ўрганилган. Унинг фикрича, хотира инсонга хос, фикрлай оладиганларга хос деб айтган эди. Янги замон даврида Т.Гоббс, Ж.Локк тажриба муаммолари, душман, зарарли ғоялар ҳақида таълимотни танқид қилиш жараёнида хотира ҳақида ҳам тўхталади.

Миллий ўзликни англаш тарихий жараёнда муҳим ўрин эгаллаган ҳодисалардан бири бўлиб, ўзликни англашнинг ажралмас таркибий қисми ҳисобланади ва миллат шаклланишининг асосий шартларидан бирини ташкил этади.

Ҳар қандай шароитда ҳам тарихни англашда унинг ташкилотчиси ва фаол иштирокчиси, бошқача қилиб айтганда субъекти бўлган инсон қобилятини, ақл-заковатини, интеллектуал имкониятларини ва умуман яхлит олганда инсоний қадриятларини билиш учун ва унга холис баҳо бериш учун фикрга айланаётган қарашлар тўғри асосланган негиз туфайлигина шаклланиши мумкин.

Халқимиз миллий менталитетини тиклаш ва ҳаққоний тарихимизни яратиш, ўзбек халқининг ўзлигини англаши, улар қалбида она Ватан ва аждодлар маънавий-фалсафий меросидан фахр-ифтихор туйғуларини шакллантириш муҳим аҳамият касб этди. Ўзбек халқининг шонли ўтмиши миллатимизнинг ҳаққоний тарбия ва ибрат мактабига айланиб, халқимиз тарихий хотира ва онгининг ривожланишига хизмат қилди. Марказий Осиё худудидан этишиб чиққан алломаларнинг бебаҳо интеллектуал мероси маънавий янгиланишлар, фалсафий дунёқараш билан тарихий тараққиётимиз йўлини белгилаб олишда пойдевор бўлди. Муҳтарам Юртбошимиз Шавкат Мирзиёев 2018 йил 28 декабрда Олий Мажлисга қилган Мурожаатномасида: “Буюк аллома ва адибларимиз, азиз-авлиёларимизнинг бебаҳо мероси, энгилмас саркарда ва арбобларимизнинг жасоратини ёшлар онгига сингдириш, уларда миллий ғурур ва ифтихор туйғуларини кучайтиришга алоҳида эътибор қаратишимиз керак” [6], - дея алоҳида қайд этиб ўтгани бежиз эмас, албатта. Айнан, мана шундай ишларимизни янада тизимли ташкил этиш ва такомиллаштириш мақсадида, Давлатимиз раҳбари Шавкат Мирзиёев ўз мурожаатида “Ўзбекистон тарихи” каналини ташкил лозимлигини алоҳида айтиб ўтган эди. Ушбу телеканал, тарихий мазмундаги Ўзбекистондаги биринчи телеканал ҳисобланиб, ёшларни

ватанга муҳаббат, тарихий меросни англаш, уни асраб-авайлаш руҳида тарбиялашга хизмат қилмоқда. Шунингдек, 2019-2020 йилларда ўзбек кино тарихида илк мартаба ўзбек жадидлари ватанпарварлиги ҳақида ҳикоя қилувчи янги кино картиналар маърифатпарвар, шоир ва жамоат арбоблари Абдулла Авлоний, Ибрат ва Бехбудий фаолиятига бағишланган “Авлоний”, “Ибрат” ва “Бехбудий” номли бадий филмларини катта янгилик сифатида эътироф этишимиз мумкин. Давлатимиз раҳбари Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга қилган мурожаатномасида: “...биз жадидчилик ҳаракати, маърифатпарвар боболаримиз меросини чуқур ўрганишимиз керак. Бу маънавий хазинани қанча кўп ўргансак, бугунги кунда ҳам бизни ташвишга солаётган жуда кўп саволларга тўғри жавоб топамиз. Бу бебаҳо бойликни қанча фаол тарғиб эцак, халқимиз, айниқса, ёшларимиз бугунги тинч ва эркин ҳаётнинг қадрини англаб этади” [7], - деб алоҳида қайд этгани бежиз эмас. Мазкур фильмлар миллатимизнинг ёруғ кунлари учун курашган маърифатпарварлик ва миллатпарварлик туйғуларини ўзида намоён эта олди. Ушбу филмлардаги Абдулла Авлоний, Ибрат ва Бехбудий образлари ўсиб келаётган авлод қалбида мустамлакачилик даврида яшаб, фаолият юритган, ўз миллати тақдири ва юрт истиқболи учун курашган зиёлиларнинг ҳаёти билан яқиндан танишиб миллий тарихимизни ўрганиш давр талаби эканлиги, юртни ҳимоя қилиш ҳар биримизнинг фуқаролик бурчимиз эканлигини сингдиришга хизмат қилади.

Ўзбекистонда таълим соҳасида босқичма босқич амалга оширилаётган ислохотлар миллий манфаатларга йўналтирилгани, унда ўзига хос тамойилларга риоя қилингани жаҳон ҳамжамияти томонидан тан олинаётганлигини эътироф қилиш лозим” [8], таълим тизимини радикал тарзда ўзгартириш қийин, бу соҳадаги ҳар қандай ислохот аввало миллат ва инсон тараққиёти манфаатларига мувофиқ келиши шарт. Шу билан бирга кейинги йилларда олий таълимда ижтимоий-гуманитар фанларнинг ва уларга ажратилган соатларнинг қисқартирилаётгани, чет эллар таълим тизимларига тақлид қилинаётгани, янги йўналишларда очилаётган олий ўқув юртларида, филиалларда дарс мутлоқ ғарбона моделларда ташкил этилаётгани кузатилади. Интеллектуал фаолликни ривожлантиришга қаратилган бу таълим даргоҳларида ўқитилаётган предметлар асосан прагматик, утилитар манфаатларга қаратилганини сезиш қийин эмас. Тарихий маданий меросимизга оид предметлар, айниқса тарих, этика, эстетика, маънавият асослари, миллий ғоя, маданиятшунослик, диншунослик каби илм-фан соҳаларини ўқитиш қатор муаммоларга дуч келмоқда. Масалан, кейин беш йил мобайнида мазкур предметлар ва фан соҳаларига ажратилган соатлар, ҳатто ижтимоий гуманитар таълимда ҳам деярли 40 фоизга қисқартирилди. Ушбу ҳолат келажакда инсонларда тарихий онгни пасайишига ва бу албатта ватанга бўлган муҳаббат, ватанпарварлик туйғуларини сусайишига олиб келиши табиий. Тўғри, замонавий илм-фан интенсификацияни, чуқурлаштиришни тақозо этади. Лекин илм-фан инсон манфаатларига хизмат қилганида, унда олийжаноб инсоний фазилатларни шакллантирганида ўзининг ижтимоий-гуманистик вазифасини бажаради. Технократик ёндашув ташқи оламни ўзгартиришга қаратилган, унда ижтимоий институтлар фаолиятини такомиллаштиришга мойиллик мавжуд. Аслида технократик, таълим ҳам пировард натижада инсон манфаатларига хизмат қилади, бироқ ундаги технологик имкониятлар гоҳо инсондаги маънавий-маданий хусусиятларни менсимасликка, топташга олиб келиши мумкинлигини ХХ асрда юзага келган турли экологик инқирозлар тасдиқлаб турибди.

Хулоса қилиб айтганда, биричидан, инсониятнинг давомийлиги авлоддан-авлодга ўтувчи маданиятлараро ворисийликни таъминлайди. Тарихий дунёқараш субстанционал моҳиятига кўра ворисийлик хусусиятини ифодалайди, шундай экан бу тушунчани тадқиқ этишили нақадар тўғрилигини тасдиқлайди;

иккинчидан, тарихий тараққиёт босқичларини ва умуман инсоният тарихини ўрганиш фалсафий мушоҳадаларни чеклаб, фикрий маҳдудликка олиб келган, ҳозиргача мавжуд бўлган қолиплар ва меъёрларга таяниш илмий тараққиёт йўлини тўсиб қолган. Демак, ҳар қандай замонда тарихий дунёқарашга муносабатда ҳозиргача мавжуд бўлган фан ютуқлари динамикасида, унинг ривожлантириш тенденциясида ва натижаларидан келиб чиқиб хулоса чиқариш лозим;

учинчидан, тарихий мерос ва қадриятлар миллатнинг этник асосини ташкил этади. Бу эса, фалсафий, диний, тарихий дунёқараш хусусиятига хосдир. Демак, тарихий дунёқараш миллатнинг асл хусусиятини очишга ёрдам беради;

тўртинчидан, тарихий онгни чуқур билиш ва ҳақиқатни тиклаш уни, Ватанни асраб-авайлашга бўлган келажагимизни одилонга белгилаб олишимизга ёрдам беради.

АДАБИЁТЛАР:

1. Агзамходжаева С. Ижтимоий идеал ва маънавий ҳаёт. - Тошкент: Фалсафа ва ҳуқук. 2007. 11-бет.
2. Замилова Р. Герои и героическое: этика-философский анализ. –Ташкент: 2013. –С.12.
3. Сотибалдиев А.А., Маъмуров У.И. Ҳарбий ватанпарварлик тарбияси. Ўқув қўлланма. – Тошкент: 2007. 15-бет.
4. Махмудов Т. “Авесто” ҳақида.-Тошкент: Шарқ, 2000. 5-бет.
5. Носируллин Рабғузӣ. Қиссаи Рабғузӣ. 1-китоб. -Тошкент: Ёзувчи, 1990. 196-бет.
6. Мирзиёев Ш.М. Нияти улуғ халқнинг иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади. –Тошкент: -3-жилд, 2019. 39-бет.
7. Мирзиёев Ш.М. Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари. –Тошкент: 2020. 37-бет.
8. Шермухамедова Н. Таълим тизими ислохотларининг истиқболлари: жаҳон тажрибаси // Ижтимоий фанларни олий таълимда ўрганишнинг долзарб назарий-методологик муаммолари. Республика илмий амалий конференция материаллари. –Қарши: ҚДУ, 2017. 18-бет.

РЕЗЮМЕ:

Мазкур мақола ёшларда тарихий онгни шакллантиришга қаратилган ижтимоий-фалсафий жараёнларни ўзида ифодалаган бўлиб, жамият ривожланишида ватанпарварлик асосий тамойил сифатида таҳлил этилади.

Калит сўзлар: ёшлар, тарихий онг, маънавият, ватанпарварлик, жамият, ахлоқ, анъана, қаҳрамонлик, фидойилик.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье отражены социально-философские процессы, направленные на формирование исторического сознания у молодежи, и анализируется патриотизм как основополагающий принцип развития общества.

Ключевые слова: молодёжь, историческое сознание, духовность, патриотизм, общество, нравственность, традиции, героизм, самоотверженность.

RESUME:

This article reflects the socio-philosophical processes aimed at the formation of historical consciousness in young people, and analyzes patriotism as a fundamental principle in the development of society.

Keywords: youth, historical consciousness, spirituality, patriotism, society, morality, tradition, heroism, selflessness.

**KOMMUNIKATIV REALLIK TUSHUNCHASINING FALSAFIY TALQINI:
KLASSIK, NOKLASSIK VA ZAMONAVIY YONDASHUVLAR**

Yekubova M.I. -
O'zMU dotsenti

Kommunikativ reallik tushunchasi falsafiy tafakkur tarixida alohida metodologik o'rin tutadi. Kommunikativ reallik o'ziga xos talqinlarga ega bo'lib, u inson mavjudotining mohiyati va jamiyatda uning o'rni bilan uzviy bog'liqdir. Chunki inson mavjudot sifatida o'z mohiyatini, dunyoni anglash va jamiyatda faoliyat yuritish imkoniyatlarini aynan kommunikasiya jarayonida ro'yobga chiqaradi. Kommunikativ reallik tushunchasining falsafiy talqini, insonning borliqni anglash jarayonida muloqotning ontologik, gnoseologik va ijtimoiy o'rnini ochib beradi. U turli davrlarda turlicha mazmun kasb etib, inson va jamiyatning mavjudlik shakllarini talqin qilishda doimo markaziy o'rinni egallab kelgan.

Kommunikativ reallik tushunchasini falsafiy talqin qilish jarayoni tarixiy-falsafiy tafakkurning uch asosiy bosqichida - klassik, noklassik va zamonaviy yondashuvlarida o'ziga xos tarzda shakllangan. Kommunikativ reallik tushunchasi bu yondashuvlarning har birida o'ziga xos nazariy asos va metodologik mezonlarni namoyon etadi.

Kommunikativ reallik tushunchasining falsafiy talqini klassik yondashuvda. Klassik falsafa bu masalaga asosan ontologik va gnoseologik mezonlar asosida yondashadi. Klassik davr falsafasida kommunikativ reallik mohiyatini izohlashda logosga asoslangan tafakkur ustuvor bo'lib, til, nutq va fikrning uyg'unligi ijtimoiy mavjudlikni anglashning asosi sifatida baholangan. Masalan, Platon «muloqot ruhiy borliqni uyg'otuvchi eng muhim vosita» ekanini qayd etgan bo'lsa, Aristotel tilni «insonning ijtimoiy tabiatini ro'yobga chiqaruvchi imkoniyat» sifatida talqin qiladi.[1,82] Biroq klassik an'ana ko'proq universal aql konsepsiyasiga tayanib, kommunikasiyaning ijtimoiy-tarixiy ko'rinishlarini yetarli darajada hisobga olmagan.

Klassik falsafada kommunikativ reallik tushunchasi ko'proq metafizik asosda izohlangan. Masalan, R.Dekart «inson tafakkuri o'zining tiniqligini boshqa onglar bilan muloqot jarayonida tasdiqlaydi»[2,76] deya qayd etgan. B.Spinoza esa muloqotni substansiyaning zaruriy ifodasi sifatida ko'rib, «insonning mohiyati boshqa insonlar bilan aloqasiz mavjud bo'la olmaydi»[3,189] degan fikrni ilgari suradi. Klassik tafakkurda kommunikativ reallik inson ongining va borliqdagi tartibning izchil ifodasi bo'lib, u butun mavjudotning bir-biriga bog'liqligi g'oyasini mustahkamlagan. Shu nuqtai nazardan qaralganda, klassik qarashlar kommunikasiyani faqat bilishning vositasi emas, balki mavjudlikning umumiy uyg'unligi sifatida baholagan, ammo uning ijtimoiy-madaniy o'zgaruvchan qirralarini ko'p hollarda chetlab o'tgan.

Yana shuni e'tirof etish kerakki, klassik davr falsafasida kommunikativ reallik tushunchasi, avvalo, borliq va tafakkurning uyg'unligiga tayangan holda izohlangan. Mutafakkirlar T.Gobbs «jamiyatni saqlab qolishning yagona yo'li odamlarning bir-biri bilan kelishilgan belgilar vositasida aloqa o'rnatishidir»[4,118] deya qayd etsa, D.Lokk esa tilni «inson tafakkurining eng muhim vositasi va haqiqatni aniqlash quroli» sifatida ko'rsatadi. Demak, klassik yondashuvlarda kommunikativ reallikning ontologik emas, balki ko'proq gnoseologik va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlovchi jihatlari ustunlik qilgan bo'lsa-da, ularning nazariy izohlarida muloqotning tarixiy va madaniy xilma-xilligi yetarli darajada ochilmaganini ta'kidlash mumkin.

Klassik falsafada kommunikativ reallik tushunchasi ko'proq universal aql va mantiqiy tartib bilan bog'langan holda yoritilgan. G.Leybnis tilni «mantiqiy hisoblash» sifatida talqin qilib, inson tafakkurini «umumiy belgilar orqali uyg'unlashtirilgan kommunikasiya»[5,244] deb izohlagan bo'lsa, I.Bentam esa tilni ijtimoiy muhitdagi shartli belgilarning birlashuvi sifatida tushuntirib, «so'zlar odamlarning umumiy tajribasini tartibga soluvchi vosita»[6,67] ekanini qayd etgan. Bu qarashlar til va muloqotning abstrakt mohiyatini ochishda namoyon bo'ladi.

Klassik falsafada til va muloqot masalasi asosan bilish nazariyasi va jamiyatning tabiiy tartibi bilan bog'langan. Klassik an'ana muloqotni insoniy mohiyatning ajralmas qismi sifatida ko'rgan

bo'lsa-da, uni ijtimoiy nizolar va hokimiyat munosabatlaridan mustaqil tarzda, mutlaq uyg'unlik doirasida talqin qilgan.

Klassik davr tafakkurida muloqot va til insoniyatning umumiy mohiyatini ifodalovchi falsafiy kategoriya sifatida qaralgan. Masalan, Suqrot qarashiga haqiqat faqatgina savol va javob jarayonida ochilishi e'tirof etilgan. Bu fikr muloqotni sof gnoseologik jarayon sifatida ko'rsatadi. Klassik falsafa kommunikasiyani umumiy aql va siyosiy tartibning ifodasi sifatida baholagan, ammo ular inson shaxsiyati va tajribasining xilma-xilligini hisobga olmagan.

Demak, klassik an'analar kommunikativ reallikni ontologik va gnoseologik jihatdan universal mohiyatga yo'naltirgan.

Kommunikativ reallik tushunchasining falsafiy talqini noklassik yondashuvda. Noklassik yondashuvlarda kommunikativ reallik tushunchasi ontologik qat'iyatdan ko'ra, subyektiv tajriba va ijtimoiy amaliyotlar majmuasi sifatida namoyon bo'ladi. Masalan, I.Kant til va muloqotni aqlning kategoriyalarini voqelikka tatbiq etishning sharti sifatida ko'radi.[7,214] G.Hegel esa kommunikativ jarayonni mutlaq ruhning o'z-o'zini namoyon etishi sifatida tahlil qiladi va "muloqotda ruh o'zining cheksiz imkoniyatlarini ochadi" deya ta'kidlaydi.[8,146]

Noklassik tafakkur kommunikasiyani tarixiylik va dialektik taraqqiyot nuqtai nazaridan o'rganib, uni ijtimoiy ong shakllanishi bilan uzviy bog'ladi. Shu bilan birga, noklassik davrda kommunikativ reallik nafaqat bilish jarayoni, balki ijtimoiy kuchlar kurashi, tarixiy tafakkur va ma'naviy o'zlikni shakllantirishning dinamik omili sifatida talqin qilindi.

Shu bilan birga, noklassik tafakkurda kommunikativ reallik masalasi sub'ektiv tajriba, madaniyat va ijtimoiy ongning dinamik jarayonlari bilan bog'langan holda ko'rib chiqilgan. Til va muloqot "insoniyatni o'zining xayoliy dunyosiga mahkum etuvchi ramzlar tizimi bo'lib, uni haqiqatning emas, balki kuch irodasining ifodasi"[9,21]dir. Mutaffakir M.Xaydegger esa "til mavjudlikning uyi" ekanini ta'kidlab, muloqotni insonning dunyoda bo'lish tarzini belgilovchi hodisa sifatida talqin qiladi.[10,12] Bu yondashuvlarda ko'ra, kommunikativ reallik insonning dunyodagi mavjudligi bilan birga uning tarixiylik, vaqt va tajriba bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatadi. Shu jihatdan, noklassik tafakkur klassik qat'iylikni inkor etib, kommunikasiyani ijtimoiy hayotning turli ma'nolarini ishlab chiqaruvchi jarayon sifatida yangidan o'ylash imkonini yaratdi.

V.Dyulgeym tilni "ijtimoiy ongning materiallashtirilgan shakli" sifatida ko'rib, muloqotni kollektiv ong va ijtimoiy birdamlikning asosiy manbai sifatida baholaydi.[11,412] U.Jeyms esa til va muloqotni insonning "tajribaviy oqimi" bilan bog'lab, "har qanday kommunikasiya shaxsiy ongning o'zaro aloqasi jarayonida shakllanadi", deya ta'kidlaydi. Bu yondashuvlarda kommunikativ reallik inson mavjudligi va ijtimoiy ongni tashkil qiluvchi muhim jarayon sifatida talqin qilingan bo'lib, unda kommunikativ reallikning sub'ektiv tajriba va ijtimoiy birlik o'rtasidagi murakkab o'zaro bog'liqligi ko'rsatilib, klassik qat'iyatdan farqli o'laroq, uning dinamik, o'zgaruvchan xususiyatlari ochib berilgan. Shu nuqtai nazardan, noklassik tafakkur kommunikasiyani insonning faqat bilish faoliyati emas, balki ijtimoiy voqelikni ishlab chiqarish vositasi sifatida ham ko'rsatadi.

Noklassik falsafiy tafakkurda esa kommunikativ reallik insonning mavjudligi va tajribasini izohlashda asosiy mezonga aylangan. Masalan, V.Diltey "har qanday insoniy tajriba til va tushuntirish jarayoni orqali umumlashtiriladi"[12,103] deya, muloqotni tarixiy ongning o'zagi sifatida talqin qildi. X. Gadamer esa hermenevtik metodologiya asosida tilni "tushunishning voqelikka aylangan shakli" sifatida baholab, "har qanday tushunish doimiy ravishda muloqotda, savol-javob jarayonida amalga oshadi"[13,378] deya ta'kidlaydi. Bu yondashuvlarda kommunikativ reallik shaxsiy ong bilan tarixiy tajriba o'rtasidagi muloqot jarayonining mahsuli sifatida qaraladi. Shuningdek, noklassik tafakkur klassik qat'iylikdan farqli o'laroq, tushunish va talqin qilish jarayonlarining ijtimoiy va tarixiy bog'liqligini ochib berdi.

Shu aloxida e'tirof etish kerakki, noklassik yondashuv kommunikativ reallikka nisbatan tanqidiy qarashni ilgari surib, uni insonning tarixiylik va madaniy tajriba bilan bog'liq faoliyati sifatida talqin etilgan. Masalan, "inson ramz yaratuvchi mavjudot bo'lib, uning borliqni anglash imkoniyati ramziy shakllarda mujassam"dir. Bunda, kommunikasiya insoniy ongning ramzlar orqali borliqni qayta yaratishi sifatida talqin qilinadi. K.Yaspers esa muloqotni "insonning chegaraviy

vaziyatlarda o‘z-o‘zini anglash jarayoni” sifatida baholab, muloqotsiz shaxsiyatning shakllanishi mumkin emasligini ta’kidlaydi. Bu yondashuvlarda kommunikativ reallik nafaqat bilim almashinuvi, balki shaxsning ekzistensial tajribasi va tarixiy kontekstda shakllanishi bilan izohlanadi. Bizningcha, noklassik tafakkur kommunikativ reallikka subyektivlik, erkinlik va tarixiylik o‘lchovlarini kiritib, klassik universallikdan chekinib, uni yanada boyitgan.

Yana bir jihat, noklassik davrda kommunikativ reallikka nisbatan yanada yangicha murakkab yondashuv shakllangan bo‘lib, bu yondoshuvga asosan muloqot “ijtimoiy shakllarning eng asosiy namoyoni” dir, yani, jamiyatni odamlarning o‘zaro ta’siridan iborat jarayon deb tushuntiriladi. M.Veber esa kommunikasiyani “ma’noga yo‘naltirilgan ijtimoiy harakat” sifatida talqin qilib, uning ijtimoiy tuzilmalar shakllanishidagi rolini alohida ta’kidlaydi. Bu nuqtai nazardan, noklassik tafakkur kommunikativ reallikni jamiyatni birlashtiruvchi omil sifatida emas, balki insonlarning o‘zaro ma’nolarni ishlab chiqishi va talqin qilishi jarayoni sifatida baholaydi. Bizningcha, noklassik yondashuv klassik qat’iyatdan farqli ravishda muloqotni ijtimoiy hayotning dinamik, o‘zgaruvchan, tarixiy jihatlariga qaratib, uni yanada realistik kontekstda tushuntirishga imkon bergan.

Noklassik falsafada kommunikativ reallik sub’ektiv tajriba va madaniy-ma’naviy olam bilan yanada bevosita bog‘liq holda tushunilgan. Noklassik yondashuvning afzalligi shundaki, u kommunikativ reallikni tarixiylik, ongning dinamik shakllanishi va kollektivlik bilan uzviy bog‘liq murakkab jarayon sifatida talqin qildi. Bizning nazarimizda, bu davrda shakllangan qarashlar muloqotning nafaqat bilish, balki madaniy va ijtimoiy identifikatsiya mexanizmi ekanini chuqurroq ochib berdi.

Zamonaviy falsafiy yondashuvlarda kommunikativ reallik mustaqil ontologik daraja sifatida qaraladi. Masalan, J.Habermas “kommunikativ aql” konsepsiyasida muloqotni ijtimoiy integratsiya va o‘zaro tushunishning asosi sifatida baholaydi. Unga ko‘ra, “kommunikativ harakat til orqali umumiy konsensusga erishishni ko‘zlaydi va ijtimoiy hayotning legitim asosini yaratadi”. P. Berger va T.Luckmann kommunikativ jarayonni ijtimoiy haqiqatni qurilish jarayoni sifatida ko‘rsatib, “insonlar muloqot orqali o‘z dunyosini konstruksiya qiladi” deya ta’kidlaydilar. Shu tariqa, zamonaviy yondashuvlarda kommunikativ reallik nafaqat til va ongning shakllanish maydoni, balki ijtimoiy borliqning fundamental strukturasi sifatida namoyon bo‘ladi.

Shuni ta’kidlash lozimki, noklassik tafakkur uning tarixiy-dialektik asoslarini ochishga urinadi, zamonaviy yondashuvlar esa uni ijtimoiy-konstruktivistik mezonlarda talqin qiladi. Bu uch bosqichning har biri muloqotning falsafiy mohiyatini o‘ziga xos yoritadi. Demak, bugungi kunda kommunikativ reallikni faqat gnoseologik yoki ijtimoiy integratsion nuqtai nazardan emas, balki ontologik-madaniy va aksiologik kontekstda ham talqin qilish zarur. Chunki insoniyat taraqqiyotida kommunikatsiya nafaqat bilim va ma’lumot almashinuvi, balki ma’naviy o‘zlikni shakllantirish, qadriyatlarni mustahkamlash va jamiyatni barqarorlashtirishning asosiy omili bo‘lib qolmoqda.

Zamonaviy falsafada kommunikativ reallik tushunchasi ko‘proq intersubektivlik va ijtimoiy konstruksiya nazariyalari bilan uzviy bog‘liq ravishda rivojlandi. Shu asosda, zamonaviy yondashuvlarda kommunikativ reallik faqatgina konsensus va o‘zaro tushunish maydoni emas, balki ijtimoiy boshqaruv, mafkuraviy nazorat va ma’naviy shakllanish mexanizmi sifatida ham talqin qilinadi.

Shu bilan birga, kommunikativ reallik tushunchasi intersub’ektivlik, ramziy almashinuv va diskursiv amaliyotlar bilan uzviy bog‘liq holda tahlil qilingan. G.Mid til va muloqotni “ijtimoiy o‘zlikning shakllanish jarayoni” sifatida ta’riflab, “inson o‘zini o‘zgalarning ko‘zi bilan ko‘rganida haqiqiy menlikni topadi” deya talqin esa, K.Levi-Stross esa kommunikativ reallikni ramziy strukturalar doirasida talqin qilib, “til insoniyatning umumiy ongi va ijtimoiy munosabatlarini tartibga soluvchi yashirin mexanizm” ekanini ta’kidlaydi. Demak, zamonaviy yondashuvlarda kommunikativ reallik hokimiyat, diskurs va ramziy nazorat mexanizmlari bilan ham bog‘liq tarzda o‘rganiladi, natijada u faqat integratsiya emas, balki ijtimoiy tafovut va nizolarni shakllantirish maydoni sifatida ham talqin qilinadi.

Kommunikativ reallik tushunchasi yangi metodologik asoslarda rivojlantirilgan bo‘lib, A.Giddens kommunikasiyani ijtimoiy tizimlarni qayta ishlab chiqarishning asosiy elementi sifatida

baholab, “jamiyat o‘zini har safar muloqot jarayonida yangidan barpo etadi” deya ta’kidlasa, B.Latour kommunikativ reallikka yangicha yondashuvni taklif qiladi: u “haqiqat insonlar va texnik ob’ektlar o‘rtasidagi aloqalar tarmog‘ida shakllanadi” deb yozadi. Bu qarashlar shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy yondashuvlarda kommunikativ reallik nafaqat insonlararo muloqotga, balki texnologik, diskursiv va global jarayonlarga ham bog‘liq murakkab konstrukt sifatida talqin qilinadi.

Zamonaviy falsafiy kommunikativ reallik global tarmoqlar, diskursiv amaliyotlar va ramziy almashinuv kontekstida talqin qilinmoqda. Ya’ni, “zamonaviy jamiyatda kommunikasiya reallikni emas, balki uning simulyakrlari va modellari orqali yashaydi”[14,12] deya qayd etilsa, Z. Bauman “postmodern sharoitda muloqot suyuq ijtimoiylikning asosiy ko‘rinishi bo‘lib, barqaror ma’no o‘rniga doimiy o‘zgaruvchan talqinlarni keltirib chiqaradi” deya ta’kidlaydi.[15,108] Bu qarashlar kommunikativ reallikni nafaqat bilim va ijtimoiy integratsiya, balki reallikni qayta ishlab chiqaruvchi, unga yangi shakl va ma’no beruvchi jarayon sifatida ochib beradi. Bizningcha, zamonaviy paradigmalarda kommunikativ reallikni faqat insonlararo muloqot bilan chegaralash emas, balki u texnologiyalar, media va global tarmoqlar orqali shakllanadigan yangi borliq ko‘rinishi sifatida baholash lozim.

Xulosa qilib aytganda, klassik falsafada kommunikativ reallik umumiy mantiq va bilimning kafolati sifatida, noklassik tafakkurda – tarixiylik, sub’ektivlik va kollektiv ong bilan bog‘liq jarayon sifatida, zamonaviy paradigmalarda esa – diskursiv kuch, simulyakr va global ijtimoiy oqimlarning murakkab maydoni sifatida talqin qilinmoqda. Bu bosqichlarning qiyosiy tahlili shuni ko‘rsatadiki, kommunikativ reallik insoniyat tarixida borliqni anglash va uni qayta yaratishning eng muhim falsafiy fenomeni sifatida o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan.

ADABIYOTLAR:

1. Aristotel. Nikomax axloqi. – Moskva: Nauka, 1998.
2. Descartes R. Meditationes de prima philosophia. – Paris: Vrin, 1992.
3. Spinoza B. Ethica ordine geometrico demonstrata. – Hamburg: Meiner, 2003.
4. Hobbes T. Leviathan. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
5. Leibniz G.W. Nouveaux essais sur l’entendement humain. – Paris: Garnier, 1990.
6. Bentham J. Theory of Fictions. – London: Routledge, 1983.
7. Kant I. Kritik der reinen Vernunft. – Hamburg: Meiner, 1998.
8. Hegel G.W.F. Phänomenologie des Geistes. – Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1986.
9. Nietzsche F. Über Wahrheit und Lüge im aussermoralischen Sinne. – München: DTV, 1999.
10. Heidegger M. Unterwegs zur Sprache. – Pfullingen: Neske, 1985.
11. Durkheim E. Les formes élémentaires de la vie religieuse. – Paris: PUF, 1990.
12. Dilthey W. Der Aufbau der GESchichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften. –Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1981.
13. Gadamer H.-G. Wahrheit und Methode. – Tübingen: Mohr, 1990.
14. Baudrillard J. Simulacres et simulation. – Paris: Galilée, 1981.
15. Bauman Z. Liquid Modernity. – Cambridge: Polity Press, 2000

REZYUME:

Maqolada, kommunikativ reallik tushunchasini falsafiy talqinining - klassik, noklassik va zamonaviy yondashuvlar, hamda bu yondashuvlarning har birida o‘ziga xos nazariy asos va metodologik mezonlarda namoyon etish jihatlari ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: Kommunikativ reallik, ontologik, gnoseologik, ijtimoiy, tafakkur, klassik yondashuv.

РЕЗЮМЕ

В статье раскрываются аспекты философской интерпретации понятия коммуникативной реальности - классический, неклассический и современный подходы, а также особенности проявления каждого из этих подходов в специфических теоретических основах и методологических критериях.

Ключевые слова: Коммуникативная реальность, онтологическое, гносеологическое, социальное, мышление, классический подход.

RESUME

The article explores aspects of the philosophical interpretation of the concept of communicative reality, including classical, non-classical, and contemporary approaches. It also examines the distinctive features of each approach as manifested in specific theoretical foundations and methodological criteria.

Keywords: Communicative reality, ontological, epistemological, social, thinking, classical approach.

ПРАВОВОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ВОПРОСА КЛИМАТИЧЕСКОГО ПЛАНИРОВАНИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ

Кутпиддинов Х.М. -
Соискатель ТГЮУ

Климат имеет огромное значение в формировании статуса лица с инвалидностью, что, как правило, ведёт к выраженному и стойкому ограничению жизнедеятельности организма. Изменение климата оказывает значительное негативное воздействие на людей и лиц с инвалидностью, усугубляя существующие проблемы и создавая новые трудности. Лица с инвалидностью зачастую более уязвимы перед экстремальными погодными условиями - жарой, холодом, наводнениями, засухами - и их последствиями, включая ухудшение здоровья, проблемы с доступом к медицинской помощи и продовольствию, а также ограничение мобильности и социальной интеграции.

Примечателен тот факт, что в 22 апреля 2020 года со стороны Генеральной ассамблеи ООН а 44-й сессии[1] было проведено «Аналитическое исследование по вопросу о поощрении и защите прав инвалидов в контексте изменения климата».

Согласно этому аналитическому исследованию, лицам, маргинализированным в социальном, экономическом, культурном, политическом, институциональном или ином отношении (например, инвалидам), грозит повышенная опасность подвергнуться неблагоприятному воздействию изменения климата.

По мнению Межправительственной группы по изменению климата беднейшие группы лиц будут испытывать на себе ещё более худшие последствия изменения климата, такие как миграции, голод и утяжеление состояния здоровья, не дающие возможности иметь стабильный источник жизнеобеспечения.

Поскольку инвалиды в непропорционально высокой степени страдают от изменения климата, их необходимо подключать к борьбе с изменением климата. Правозащитный подход позволяет инвалидам как активным участникам преобразований противостоять пагубным последствиям изменения климата, с которыми они сталкиваются в повседневной жизни.

Инвалиды из-за последствий негативного изменения климата, провоцирующие в большинстве случаев чрезвычайные ситуации, не имеют возможности в полной мере воспользоваться услугами социальной защиты в силу стигматизации, социального отчуждения, нищеты, дискриминации, гендерного неравенства, отсутствия доступа к социальным объектам.

Негативное воздействие изменения климата усиливает средовые, отношенческие и институциональные барьеры на пути реализации права лиц с инвалидностью на здоровье. Явления, связанные с изменением климата, такие как недоедание, антисанитария, скученность, отсутствие возможности соблюдать правила гигиены, хронические неинфекционные и инфекционные заболевания, как правило негативно влияют на последствия травм и увечий и обостряют обстановку в социуме.

Экстремальные погодные явления в свою очередь могут вызывать перебои в возможности и доступности медицинского обслуживания, особенно в сельских районах¹⁵. Инвалиды чаще других уязвимых слоёв населения подвергаются повышенному риску смерти, получения увечья и утяжеления инвалидности из-за отсутствия охвата стратегиями, планами и программами по уменьшению опасности стихийных бедствий. Информация о наступлении чрезвычайной ситуации зачастую для инвалидов недоступна.

Многие инвалиды пользуются ассистивными устройствами, усиливающими их физические функции, и позволяющими им лучше слышать, видеть и передвигаться. В ходе стихийного бедствия ассистивные устройства часто теряются или ломаются, вследствие чего инвалиды остаются без адаптационной помощи.[2]

В чрезвычайных ситуациях во временных приютах инвалиды, особенно женщины и девочки, подвергаются повышенному риску сексуального, физического, психоэмоционального, морального насилия.

Сокращение объемов производства продовольственных товаров негативно сказывается на жизни всего социума, катастрофически увеличивая беднейшие слои населения, и в первую очередь это будут инвалиды. Согласно прогнозам, изменение климата одновременно будет оказывать негативное воздействие на сельскохозяйственные и общинные предприятия как источники жизнеобеспечения. А это закономерно повлечёт за собой снижение качества жизни людей, проживающих в беднейших общинах.

Инвалиды нередко сталкиваются с препятствиями при поиске доступных и пригодных для обитания домов, и изменение климата может еще больше сокращать масштабы наличия достаточного жилища. Лица, живущие в нищете, а тем более если это инвалиды, имеют меньше возможностей перемещаться в менее затронутые чрезвычайной ситуацией районы для поиска пригодного жилья²⁶. Вследствие этого у уязвимых слоёв населения нет иного выбора, кроме переезда в городские трущобы и неформальные поселения (гетто) или строительства подобия убежищ из подручных, часто непригодных материалов в опасных районах.

Изменение климата истощает водные ресурсы и повышает уровень дефицита воды для сотен миллионов людей²⁸. Наводнения, оползни, экстремальные осадки, тропические штормы, рост уровня моря и парниковый эффект являются очевидными последствиями изменения климата, оказывающих значительное и негативное воздействие на инфраструктуру и доступность санитарных услуг, усугубляя тем самым уже существующие факторы риска.

Катаклизмы – ещё один фактор, препятствующий осуществлению мероприятий социальной защиты и заставляющий людей, в том числе инвалидов массово мигрировать, а населённые пункты – исчезать. По данным IDMS (Integrated Database Management System - Интегрированная система управления базами данных) только в 2020 году 30,7 миллиона человек в 149 странах мира были вынуждены покинуть свои дома из-за стихийных бедствий – штормов, ураганов и наводнений.

К сведению, по данным Отдела народонаселения Департамента ООН по экономическим и социальным вопросам, по состоянию на 1 июля 2020 года общая численность международных мигрантов в мире оценивается в 281 миллиона человек. Международные мигранты составляют около 3,5% населения мира, тогда как в 2000 году их было 2,8%, а в 1980 году — 2,3%. Если рост этого показателя продолжится с прежней скоростью, то к 2050 году он достигнет значения 405 млн.

Согласно оценкам ООН, к 2030 году в мире будет происходить в среднем около 560 стихийных бедствий ежегодно – землетрясения, штормы и другие природные катастрофы, которые также случаются чаще всего из-за изменения климата. По мере увеличения глобальной температуры и погодных аномалий вследствие парникового эффекта опустынивание прогрессирует по всему миру.

За последние десятилетия потери ледников от выбросов парниковых газов увеличились в 5 раз, а океан стал горячее, чем когда-либо. Подсчёты Национального управления океанических и атмосферных явлений США (НООА) предполагают, что даже при низком уровне выбросов парниковых газов к 2100 году уровень океана может подняться на 30 см от значения 2000 года, что спровоцирует затопление прибрежных населённых пунктов и вынужденную миграцию населения.[3]

Глобальное изменение климата и чувствительность к происходящим изменениям природно-ресурсного комплекса планеты определяет необходимость формирования последовательной климатической политики. С этой целью был создан Международный союз охраны природы (МСОП). МСОП — старейшая и крупнейшая в мире природоохранная организация, уникально состоящая из правительственных организаций и организаций гражданского общества. В рамках шестнадцатой сессии Конференции сторон (СОП16)

Конвенции ООН по борьбе с опустыниванием в Эр-Рияде Узбекистан стал членом Международного союза охраны природы в 2021 году. Он имеет статус наблюдателя в Генеральной Ассамблее Организации Объединенных Наций и использует опыт, ресурсы и охват более чем 1400 организаций-членов и более 16 000 экспертов по всему миру.

Глобальное изменение климата сегодня стало общей для всего международного сообщества проблемой, требующей комплексного подхода к решению задач углеродного регулирования.

К примеру, в Российской Федерации важной задачей страны сегодня является перевод жидкотопливного транспорта на газ, а также развитие электромоторного транспорта. Особое внимание уделяется развитию в России водородной энергетике, благодаря которой появляется возможность перехода на чистое производство в некоторых отраслях экономики страны. Законодательство Российской Федерации закрепляет за регионами обязанность охраны, защиты лесов. Вместе с этим, местные власти должны обеспечивать воспроизводство лесов путём лесоразведения. Как указано в Парижских соглашениях, «стороны договора должны предпринимать действия, направленные на охрану лесов, повышения их качества, способности поглощать, накапливать парниковые газы» (ст.5). В 2021 году Распоряжением Правительства РФ была утверждена Стратегия развития лесного комплекса России, реализация которой должна осуществляться до 2030 года. Данный документ определяет нормы, направленные на реализацию лесоклиматических проектов. [8, с. 24]. Данный проект должны решить проблему повышения поглотительной способности лесов аккумулировать в себе парниковые газы, что внесёт большой вклад в предупреждение глобального изменения климата и решение национальных задач, определяемых частью Парижских соглашений.

Также в качестве примера эффективной деятельности в области решения проблем увеличения поглотительной, накопительной способности лесов можно привести опыт Германии, где более 70% земель имеют собственные законы, регулирующие вопросы охраны климата. При этом общими положениями таких законов являюща: цели охраны климата, определяющие задачи снижения выброса парниковых газов. Ответственность за решение данной проблемы полностью лежит на правительстве федеральной земли; средства, методы, применяемые для достижения целей охраны климата; обязательный мониторинг деятельности правительства федеральной земли в направлении достижения целей охраны климата, результаты которого отражающа в соответствующих отчётах.

Другим примером эффективной деятельности в области предупреждения изменения климата является законодательство Франции. В этой стране власти территориальных образований с численностью жителей от 59 тысяч граждан, и имеющих собственное налогообложение, обязаны разработать и руководствоваться в своей деятельности планами климат-воздух-энергия. Другие муниципальные образования с численностью жителей от 50 тысяч человек, но не имеющие собственного налогообложения, должны регулярно оценивать объёмы выбросов парниковых газов. Экологический кодекс Франции определяет порядок разработки плана климат-воздух-энергия. Их содержание включает систему диагностики и мониторинга, стратегию территории, оценку результативности и программу действий.

Но не во всех стран отмечается такая тенденция. В соответствии с заявлением Исполнительного секретаря Рамочной конвенции ООН об изменении климата (РКИК ООН) Саймона Стила по случаю публикации 28 октября 2024 года Обобщающего доклада по Определяемым на национальном уровне вкладам (ОНУВ) приводится оценка совокупного воздействия текущих национальных планов по климату - ОНУВ - на предполагаемый уровень выбросов парниковых газов к 2030 году.

Выводы доклада неутешительны: текущие национальные климатические планы крайне далеки от того, что необходимо для предотвращения урона от глобального потепления, калечущего мировые экономики, миллиарды жизней и средства к существованию во всех странах.

Новые амбициозные климатические планы крайне важны для привлечения инвестиций, стимулирования экономического роста, возможностей, увеличения количества рабочих мест, снижения уровня загрязнения, улучшения здоровья и снижения затрат, повышения безопасности и доступности чистой энергии, а также могут способствовать многим другим положительным изменениям.

Текущие планы в совокупности – в случае их полного воплощения на практике – приведут к выбросам 51,5 гигатонн CO₂-эквивалента в 2030 году, что лишь на 2,6 % ниже, чем в 2019 году. Загрязнение парниковыми газами в таких объемах гарантирует гуманитарную и экономическую катастрофы для всех стран без исключения.

Межправительственная группа экспертов по изменению климата (МГЭИК) отмечает, что к 2030 году выбросы парниковых газов необходимо сократить на 43 % по сравнению с уровнями 2019 года. К 2035 году общие глобальные выбросы парниковых газов должны быть сокращены на 60 % по сравнению с уровнями 2019 года. Это крайне важно для ограничения роста глобальной средней температуры полутора градусами Цельсия в этом столетии, чтобы избежать наихудших климатических последствий. Каждая доля градуса имеет значение, поскольку климатические катастрофы усугубляются.

Следующий раунд национальных климатических планов должен обеспечить значительное расширение мер по борьбе с изменением климата и амбициозности соответствующих целей.

Несмотря на то, что эти планы не являются универсальными и определяются на национальном уровне, все они должны соответствовать трём критериям:

Они должны содержать новые амбициозные цели по выбросам, охватывающие всю экономику, все парниковые газы и позволяющие сохранить в пределах досягаемости цель по ограничению роста глобальной средней температуры полутора градусами Цельсия.

Они должны содержать разбивку по секторам экономики и парниковым газам.

И они должны быть реалистичными, подкрепленными проработанными нормативными актами, законами и финансированием для обеспечения достижения целей и реализации планов.

Новые ОНУВ должны также содержать подробное описание приоритетов по адаптации и инвестициям для защиты критически важных секторов, инфраструктуры и населения от последствий изменения климата, а также согласовываться с процессами Национальных планов по адаптации.

Они должны иметь горизонт планирования до 2035 года, при этом цели на 2030 год должны быть значительно более амбициозными, чтобы обеспечить существенное сокращение выбросов, необходимое в этом десятилетии на глобальном уровне.

Секретариат ООН по климату, работая в тесном сотрудничестве с организациями всей системы ООН, оказывает практическую поддержку, особенно уязвимым и развивающимся странам, признавая, что многие из них сталкиваются с серьезными ограничениями в собственных возможностях.

Поскольку новые национальные климатические планы станут одними из важнейших политических документов этого столетия, Секретариат ООН по климату провела ряд мероприятий, направленных на поддержку стран в осуществлении ОНУВ и привлечение мировой общественности к обсуждению их осуществления.

К примеру, КС-29 – это 28-я Конференция Сторон Рамочной конвенции ООН об изменении климата (КС), проведенная в ноябре и декабре 2023 года.

Впервые в истории конференций ООН по климату участники КС-28 в Дубае одобрили дорожную карту по «переходу от ископаемого топлива».

КС-29 стала инициативной КС и обеспечила достижение конкретных и амбициозных результатов по климатическому финансированию с учетом потребностей развивающихся стран, признавая, что такая поддержка относится к важнейшим задачам для защиты каждой страны и глобальной экономики от негативных последствий изменения климата.

Результаты исследования, проведенного на тему «Правовое обеспечение вопроса климатического планирования в Узбекистане» позволили выдвинуть следующие научно-теоретические выводы, предложения по совершенствованию законодательства и практические рекомендации.

I. Научно-теоретические выводы: в Узбекистане принимающая меры по предупреждению и смягчению последствий глобального изменения климата, хотя конкретных законов, непосредственно направленных на глобальное изменение климата, не существует. Основные усилия направлены не на устранение этиологической первопричины изменения климата, а на устранение последствий - экологических проблем, таких как деградация земель, нехватка воды, опустынивание, сокращение биоразнообразия, **то есть с медицинской точки зрения лечица не заболевание в целом, а отдельные её симптомы.**

II. Исходя из анализа международных актов и рекомендаций международных организаций по правовому регулированию климатического планирования сделаны следующие предложения:

Необходимо разработать и внедрить:

план по созданию «Национальной системы стандартов для реагирования на изменение климата» в соответствии с международными эталонами,

«Программу развития национальной стандартизации»,

«План реализации системы стандартов и измерений для предупреждения и смягчения последствий глобального изменения климата».

III. Выводы и предложения по совершенствованию правовых основ климатического планирования:

1. Разработка и внедрение в практику Климатического кодекса Республики Узбекистан, позволяющего систематизировать действующее законодательство и устранить дублирование норм.

К сведению: на сегодняшний день в законодательстве имеют место 48 экологических законов по охране окружающей среды и рациональному использованию ресурсов и лишь 1 закон от 07.07.2025 года № ЗРУ-1073 «Об ограничении выбросов парниковых газов», направленный на системное регулирование и сокращение выбросов, а также на стимулирование «зелёных» инициатив. Документ вступит в силу через полгода.

2. Дальнейшее развитие методологии и совершенствование методов климатической политики в соответствии с Климатическим кодексом Республики Узбекистан.

ЛИТЕРАТУРЫ:

1. № ЗРУ – 641 “О правах лиц с инвалидностью” от 15.10.2020 года; <https://www.lex.uz/acs/5049549?ONDATE=16.01.2021%2000#5055282>
2. «Климат». Материал из Википедии — свободной энциклопедии; <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BB%D0%B8%D0%BC%D0%B0%D1%82>
3. 44-сессия Генеральной ассамблеи ООН апрель 2020 года «Аналитическое исследование по вопросу о поощрении и защите прав инвалидов в контексте изменения климата». <https://docs.un.org/ru/A/HRC/44/30>
5. Постановление Законодательной палаты Олий Мажлиса Республики Узбекистан № 3963-ИВ от 30.01.2024 года. <https://lex.uz/uz/docs/6802515>
- 6 “Ученые в области экологии из Узбекистана признаются на глобальной арене” 2024-06-08 / Новости. <https://gov.uz/ru/yeco/news/view/13413>
7. “Изменение климата в Республике Узбекистан в рамках стратегии «Узбекистан – 2030». <file:///C:/Users/user/Downloads/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%8C%D1%8F-33262-ru.pdf>
8. “Национальный план адаптации к изменению климата”. <https://www.undp.org/ru/uzbekistan/projects/zavershen-nacionalnyy-plan-adaptacii-k-izmeneniyu-klimata>

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматривается проблема правового обеспечения климатического планирования в Республике Узбекистан вследствие негативного влияния изменения климата на человека, в том числе на лиц с инвалидностью, и в результате затрудняющего осуществление социальной защиты населения.

Ключевые слова: лицо с инвалидностью, социальная защита, изменение климата, климатическое планирование, правовое регулирование.

РЕЗИОМЕ:

Ушбу мақолада Ўзбекистон Республикасида иқлимни режалаштиришнинг ҳуқуқий асослари кўриб чиқилади, иқлим ўзгаришининг одамларга, жумладан, ногиронларга салбий таъсири ва натижада ижтимоий ҳимояга тўсқинлик қилиниши масалалари кўриб чиқилади.

Калит сўзлар: ногиронлар, ижтимоий ҳимоя, иқлим ўзгариши, иқлимни режалаштириш, ҳуқуқий тартибга солиш.

RESUME:

This article examines the legal framework for climate planning in the Republic of Uzbekistan, addressing the negative impacts of climate change on people, including persons with disabilities, and the resulting hampering of social protection.

Keywords: persons with disabilities, social protection, climate change, climate planning, legal regulation.

ЖАМИЯТ ТАРАҚҚИЁТИДА ИЖТИМОЙ ИДЕАЛ ВА РЕАЛЛИК НИСБАТИ

Сатторова Д.Ғ –
ТДТУ доценти, ф.ф.н.

Жамиятнинг маънавий, маданий ва сиёсий тараққиётида ижтимоий идеал ва реалликнинг ўзаро нисбати фалсафанинг энг муҳим назарий муаммоларидан бири ҳисобланади. Ижтимоий идеал инсон ва жамият фаолиятини йўналтирувчи, маънавий меъёрлар тизимини ташкил этувчи тамойил сифатида намоён бўлади. Реаллик эса ушбу идеалнинг ҳаётда амалий ифодаси ва моддий шаклдаги намоёнидир. Шу жиҳатдан, идеал ва реаллик инсон фаолиятида, ижтимоий муносабатларда ҳамда маданий жараёнларда бир-бирини тўлдирувчи ва рағбатлантирувчи икки асосий категория сифатида қаралади.

Мазкур мавзунунг долзарблиги шундаки, глобаллашув, техноген ўзгаришлар ва ахборот жамиятининг тез суръатларда ривожланиши шароитида жамият тараққиётидаги маънавий мезонлар, ахлоқий қадриятлар ва идеаллар ўзгариб бормоқда. Бу эса ижтимоий идеалнинг мазмунини қайта кўриб чиқиш, унинг амалга ошиш йўллари аниқлаш ва реаллик билан диалектик уйғунлигини таъминлаш заруратини туғдиради.

Ижтимоий идеал ва реаллик нисбати ижтимоий фалсафанинг асосий муаммоларидан бири. Жумладан, меъёрий тасаввур сифатида ижтимоий идеал инсон ва жамият фаолиятини белгиловчи, маънавий соҳани ташкил қилувчи омиллар тизимида намоён бўлса, ижтимоий реаллик эса унинг амалий аҳамият касб этиши билан изоҳланади. Шунингдек, ижтимоий идеал тизим пайдо қилувчи принцип сифатида ҳам намоён бўлади. Яъни, у оламни маънавий жиҳатдан англаш жараёнининг (ҳуқуқий, сиёсий, ахлоқий, эстетик онг, фалсафа, дин ва бошқа) асосий шаклларида ҳам кенгроқ аҳамият касб этади. Бироқ, ҳозирда ҳам ижтимоий идеал ва реалликнинг аниқлиги, равшанлиги файласуфлар учун муаммолигича қолмоқда. Шу маънода, ижтимоий идеал ва реалликнинг аҳамияти асос ва шакллари излаш, табиати ва маъноси ҳали-ҳанузгача очиқлигича қолмоқда. Айнан шу жиҳат мазкур мавзунини танланишимизга сабаб бўлган.

Муаммонинг асосий ечимлари қуйидагилар билан боғлиқ:

1. Идеал мазмунини аниқлаш, унинг амалга ошириш йўллари аниқлаш ва жамиятда маънавий, ахлоқий қадриятларни мустаҳкамлаш.
2. Фалсафа, социология, психология ва педагогика соҳаларидаги замонавий тадқиқотлар билан ижтимоий идеалнинг моҳияти ва тузилмасини чуқур ўрганиш.
3. Қадриятларнинг аксеологик таҳлили орқали идеал ва реалликнинг ўзаро таъсирини очиқ бериш.

Жамият ҳаёти узлуксиз равишда янгиланиб турадиган жараён бўлиб, у биологик асосларга таянган ҳолда ижтимоий муносабатлар тизими сифатида намоён бўлади. Инсоннинг мақсадлари реалликни ўзгартиришга қаратилган фаолият орқали амалга ошади ва бу жараёнда идеал ва реаллик бир-бирини тўлдирувчи категориялар сифатида намоён бўлади.

Одатда идеаллар шахсий позицияни асослаш ва танлов сифатида жуда муҳим омил ҳисобланади. Чунки, улар ички ўз-ўзини ташкиллаштириш, дунёда инсоннинг идентификацияси ва адаптациясидаги ўрнини ҳеч нарса боса олмайди. Ноэкзистирловчи идеал эса борлиқнинг темпорал ўлчовларида тушиб қолади, яъни вақтинчалик боғламалар ипини узиб: “ҳозир-келажак”, “бугун-ўтмиш”, “ўтмиш-келажак”, у социумнинг дунёқарашли вазият ҳолатини шунчаки характерламайди. Балки, биринчи ўринда, инсоннинг ижтимоийлашув, адаптация, идентификация жараёнларида, ижтимоий таълим ва тарбия соҳаларида акс этади. Масалан, ахлоқий идеалларнинг ҳаракацизлиги, замонавий шароитда кўркув, ўзини йўқотиш ҳолатларини кучайтиради. Бу жараёнда ҳам идеал жамиятда энг муҳим функцияларни амалга оширади. Булар: прогностик, билиш-ўзгартириш, бошқарув-йўналтирув, коммуникатив, тарбиявий-дунёқарашли, уйғотув-ундовчи, предметли-амалий ва

бошқалардан иборат. Шу маънода, ижтимоий идеалнинг бош функцияси ижтимоий реаллик, яъни ижтимоий тизимни гуманистик йўналишда, ижодий янгилаш орқали намоён бўлади.

Фалсафа дунёни ўз қисмлари билан гармоник тарзда ўрганадиган фандир. Шу нуқтаи назардан у идеал жамиятни олам билан одам, инсон билан жамият ўртасидаги мураббатликда, уйғунликда, гармонияда кўради, кишилараро муносабатларни “борлиқнинг умумийлиги” тартиблари орқали ташкил этиш эса бахт-саодат (идеал) имконидир.

Ҳозирга келиб, фалсафанинг ижтимоий идеални ишлаб чиқиши ва уни реаллаштириш босқичидаги муаммолари қуйидагилар билан белгиланмоқда:

Биринчидан, идеал таркибини конкретлаштирувчи, образининг эскизини берувчи ва амалга ошириш режасини, шунингдек, уларни ҳаётга янгилаштиришда прогнозлаш ва ғоявий йўлдош бўлиш кучларни аниқлаш лозим. Бунинг учун ахлоқий принципларни ва гуманизмни мустаҳкамлаш ижтимоий партнёрлик ва диалогни ривожлантириш, таълимни қўллаб-қувватлаш, фанни руҳлантириш, диний сабр ва ҳаётни маънавий идеаллар билан тўлдириш, ғараз ниятли кучлар, моддий қадриятлар ва паст инстинктларга қарши курашиш;

Иккинчидан, фалсафа, социология, психология, педагогика фанлари соҳасидаги замонавий тадқиқотларни умумлаштириб, замонавий социум динамикасини ҳисобга олиб, биз ижтимоий идеалнинг келиб чиқиш табиатини, мавжудлигини ўрганишга, унинг тузилмасини белгилаш, амалга оширишнинг имкониятларини кузатишга ҳаракат қилишимиз зарур. Мазкур масалаларни қайтадан янгича тафаккур асосида ишлаб чиқишимизда фалсафа тарихи соҳасидаги бой манбалар муҳим илмий асос бўлиб хизмат қилади.

Биринчи гуруҳга ижтимоий идеал таркибидаги қадриятларнинг маъно ва моҳиятини очадиган ишларни киритиш мумкин. Яъни, бундай ёндашув қадрият параметри моҳиятини очади, қадрият “ўлчами” салбий ва ижобий маъно, идеал ҳамда реаллик муаммосини аксеологик жиҳатдан тушунишга ёрдам беради.

Иккинчи гуруҳ концепцияларида эса қадриятлар идеаллар мавжудлигининг муҳим шарти сифатида кўриб чиқилади, бу тадқиқотларда идеал ва реаллик тушунчалари асосий категориялар сифатида талқин этилади. Таҳлил натижасида, шу нарса аниқ бўлдики, қадриятлар мавжудлигининг объективлашган ва субъективлашган шакллари, ижтимоий идеални бош диспозиция сифатида тасаввур қилишга, реаллик бўлса уни ҳаракатлантирувчи мотив сифатида намоён бўлишига олиб келади. Шу ўринда қайд этиш керакки, қадриятлар тузилмавий иерархиясида энг олий даражада турувчи идеаллар ҳисобланади. Ижтимоий реаллик эса, мазкур олий даражадаги идеаллар яъни қадриятларни мустаҳкамлашда намоён бўлади.

Маълум бўлишича, индивидуал-шахсий ва ижтимоий идеал, бирлик ва умумийлик ўзаро алоқали субъект-объект муносабатлари ифодаланиши сифатида ҳам қайд этилади. Бироқ, улардаги асосий эътибор ижтимоий идеалнинг диалектик хусусиятларига қаратилади. Ваҳоланки, идеалнинг мазкур йўналишидаги асосий ҳолат фақат диалектик жараёни камраб ололмайди. Шунингдек, рационал аҳамият ҳам касб этмайди. Чунки унинг намоён бўлишидаги мураккаблик ҳамда тасодифий ўзгаришлар мазкур диалектик қолипларга сиғмайди. Шунинг учун ҳам бундай қадриятлар ички тизимидаги ички зиддиятларни идеаллик в моддийлик ижтимоий идеалнинг аксеологик аспекти сифатида ҳам тадқиқ этилган. Бизнинг назаримизда, мазкур олимлар қарашларида ижтимоий идеал халқ руҳи сифатида баён қилинган. Шуларга ўхшаш қарашларни замонавий тадқиқотчилар ишларида ҳам кузатиш мумкин. Ўзининг илмий-амалий мақсадига кўра бизнинг тадқиқотимиз ижтимоий идеал ва реалликнинг ҳаракат мотивацияси бу борадаги эҳтиёжлар, мақсадлар, қизиқишлар билан ўзаро боғлиқликда муҳим аҳамият касб этади. Бироқ, биз ижтимоий идеал ва реаллик функциялари, аспектларининг кўп хиллигини уйғун ҳолда тадқиқ этган ва умумийлаштирилган тадқиқотларни учратмадик.

Аксарият тадқиқотларда ижтимоий идеал ва реалликни тушунишга концептуал ёндашувларни таҳлил қилиш асосида, ижтимоий ва индивидуал онгда унинг структурасида муҳим аспектлардан бири сифатида мавжудлик хусусиятлари кўриб чиқилганлигига амин

бўламиз. Бирок, уларда ижтимоий идеал ва реалликнинг аниқ илмий-амалий жиҳатлари етарлича очиб берилмаганлигига ҳам эътибор беришимиз зарур бўлади.

Ижтимоий йўналишдаги тадқиқотларнинг аксариятидаги асосий масала ижтимоий идеал ва реалликнинг умумий характеристикаларини аниқлашдан бошланади. Бу йўлда биринчи ёритилиши керак бўлган муаммо фалсафий нуқтаи – назардан жамият нима, - деган саволга жавоб беришдан иборат деб қаралади. Бу ерда асосий эътибор қачондир ўтмишда мавжуд бўлган ёки ҳозир мавжуд конкрет жамиятга эмас, балки “умуман жамият”га даҳлдор эканлигига қаратилади.

Ижтимоий фалсафада ҳаёт тушунчаси ижтимоий ҳаёт деб тушунилади.

Ҳаёт – у алоҳида организмлар ҳаёти, биологик популяциялар, жинслар ёки турлар ҳаёти, ёки Ерда мавжуд “бир бутун” ҳаёт, биосфера – ҳаммаси узлуксиз янгилашиб турувчи жараёндир. Маълумки, ўз – ўзидан яралиш қобилияти ҳаётнинг энг умумий ва зарурий белгисидир. Шубҳасиз, жамият ҳаётининг ўз-ўзини тиклаш қобилияти унинг бутун тараққиёти давомида ҳаёт эволюциясининг биологик процессларидан фарқ қилади. Бирок барча жараёнларда ҳаёт организмларнинг (жумладан, ижтимоий организмларнинг) яшаш (мавжудлик) усули бўлгани учун ўз – ўзини қайта тиклаб туради.

Жамиятнинг ҳаётини муҳим манфаатлари куйидаги тарзда намоён этилади: миллатлараро, конфессиялараро ва фуқаролар ўртасида тотувликни таъминлаш; миллий анъаналар ва миллат минталитетининг ўзига хослигига мос бўлган демократик институтлар ва фуқаролик жамиятини шакллантириш; сиёсий-ҳуқуқий маданиятни шакллантириш, аҳолининг сиёсий ва ижтимоий фаоллигини ошириш; жамиятнинг давлат устидан назоратининг самарали механизмини, жамоат бирлашмалари ва ноҳукумат ташкилотлар, фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органлари, мустақил оммавий ахборот воситалари фаолияти учун шароит яратиш; ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини яратиш ва реал мулкдорларнинг кенг қатламини шакллантириш; миллатнинг маънавий уйғониши ва миллий ўзликни англашини ўстиришни таъминлаш; жамиятнинг маънавий-ахлоқий, маданий ва бошқа демократик кадриятларини ҳимоялаш; жамиятнинг интеллектуал (ақлий), таълимий ва маданий кувватини ўстириш; жамиятнинг асоси сифатида оилани бутун чоралар билан қўллаб қувватлаш, барқарор иқтисодий вазиятни яратиш, аҳоли саломатлигини таъминлаш, жисмоний ривожланган соғлом авлодни шакллантириш.

Жамият ва уларни ташкил қилувчи одамларнинг яшаш усули – бу ижтимоий ҳаёти ҳамдир. Ижтимоий фалсафада “ҳаёт” тушунчаси – бу метафара ёки аналогия эмас, ундан анча юқорироқдир. Бу тушунча жамиятнинг ўзига хос ижтимоий реаллик тарзида яшаш усули (борлиғи)ни очиб беради, у умуман ҳаётга ўхшаб, жамият ва индивидларнинг ўз-ўзини узлуксиз равишда ўз-ўзидан қайта тиклаш жараёнидир, бундай ўз-ўзидан тикланиш манбалари ва мақсадлари уларнинг ўзида. Ижтимоий ҳаётни қайта ишлаб чиқариш жараёнининг субъекти ва маҳсули жамиятнинг ўзидир, у ҳаётлари вақтда чекланган одамларнинг яшаш усулидир.

Ўз мақсадларини белгилар эканлар, одамлар гўё ўз фаолиятлари йўналтирилган предметлар соҳасининг образларини шакллантиради. Бир образ реалликни унинг объектив кўринишида намоён қилади. Бошқаси эса реалликни инсон истаган кўрнишда намоён қилади. Аслида, мақсадни аниқлаш гўё реалликни унинг объективлик маъносида инкор қилиш (мавжуд бўлган нарсани инкор қилиш) деган гап, чунки бор нарса фаолият мақсади бўла олмайди. Онг одамлар ўз ҳаётларида улар иш кўраётган предметлар реаллиги соҳасида, ўзлари дуч келадиган, чекланишларни бартараф этиш қобилиятига эга. Ўз мақсадларига эришиш жараёнида улар атроф муҳитни ва ўз – ўзларини бирор даражада ўзгартирадилар. Шунинг учун одамларнинг фаолиятлари амалда ўзгартирувчи фаолиятдир.

Биринчидан, Аслида, одамлар доимо муайян жамоада яшаганлар ва нимаики қилган бўлсалар, бу фақат бор жамиятни мукамаллаштиришда ўз аксини топган.

Иккинчидан, одамларнинг биргаликдаги ижтимоий фаолиятларини индивидуал инструментал ҳаракат актларини тушунтириш учун яратилган “мақсад”, “восита”, “натижа”, системасидаги тушунчалар билан тушунтириб бўлмайди. Ҳатто одамлар томонидан илгари

сурилган мақсадларга эришилганда ҳам ижтимоий ҳаёт шароитларида мақсадни аниқлашда кўзда мутлақо тугилмаган турли оқибатлар келиб чиқиши кузатилади. Бу дегани, жамиятда шундай жараёнлар ва ҳодисалар ҳам бўладики, улар “онгли режа” асосида яратилмайди ва одамларнинг қандай мақсадлар қўйганларига боғлиқ бўлмайди. Бундай ижтимоий жараёнлар, ҳодисалар инсонлар онги ва эркининг объектив ифодаланиши деб қаралиши мумкин эмас. Кейинроқ Гегель ва Маркс ижтимоий жараёнлар, ҳодисаларнинг объективлиги, уларнинг индивидлар хохиши, мақсадлари ва ҳаракатларидан мустақил эканлигини ишлаб чиқдилар. Унинг устига, жамиятдаги объект жараён ва ҳодисалар одамлар фаолиятдан бегоналашуви ва мустақиллик, автономлик ҳолида мавжуд бўлишга қобил эканлар.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, **биринчидан**, жамиятни ижтимоий муносабатлар тизими сифатида қараш мумкинлиги ижтимоий идеал ва реаллик нисбатининг ғоявий манбалари, ўлчамлари ва кичик тизимларининг характеристикасидан келиб чиқади. Бироқ, ижтимоий идеал ва реаллик бирлигининг бундай манбалари, ўлчамлари ёки кичик тизимлари характеристикасини ёритишда анъанавий ёндошув билан чекланмаслик керак. Яъни уларнинг муносабатларида муқобил йўналишлар, чора-тадбирлар, гипотеза ва парадигмаларга ҳозирги пайтда ҳам катта эҳтиёж туғилмоқда.

Иккинчидан, ижтимоий идеал ва реаллик таркибидаги мураккабликни аниқлашда диалектик муносабатнинг ўзи камлик қилади. Шу маънода ижтимоий идеал ва реалликни тадқиқ этишда замонавий ижтимоий-гуманитар фан соҳаларининг ютуқларига мурожаат қилиш муҳим аҳамият касб этади. Чунки, улар ижтимоий жараёнларнинг ички ва ташқи боғланишларини аниқлашда ижтимоий идеал ва реаллик бир-бирига ўтиб туради. Улар баъзан чексиз, баъзида чекли ёки чегаранланган, ҳажм ва даражасига кўра бир-бирдан фарқланади. Ижтимоий идеал ва реаллик нисбати бугун биз қураётган жамият идеалининг асосий борлигини ташкил этади ҳамда у умуминсоний ва миллий идеал билан уйғунлашиб боради.

Хулоса қилиб айтганда, ижтимоий идеал ва реаллик нисбати – жамиятнинг маънавий, маданий ва сиёсий тараққиётининг асосий тамойилидир. У умуминсоний ва миллий кадриятлар билан уйғунликда шаклланиб, жамиятнинг истиқболдаги ривожланиш стратегиясини белгилайди

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев, Ш.М. Халқимиз розилиги – фаолиятимизга берилган энг олий баҳо. Президентнинг Олий Мажлисга ва халққа мурожаати. – Тошкент, 29 декабрь 2020 йил.
2. Мирзиёев, Ш.М. Янги Ўзбекистонни биргаликда барпо этамиз. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017.
3. Мирзиёев, Ш.М. Тараққиёт стратегиясини амалга ошириш – янги босқичга кўтарилиш демакдир. Президент маърузаси, 2023 йил 20 декабрь.
4. Назаров, К. Ижтимоий идеал ва реалликнинг фалсафий таҳлили. // Фалсафа ва ҳаёт, №3, 2021. – Б. 45–52.

РЕЗЮМЕ:

Ижтимоий фалсафада муҳим масалалардан бири — бу ижтимоий идеал ва реаллик ўртасидаги нисбатни ўрганишдир.

Калит сўзлар: ижтимоий идеал, реаллик, жамият тараққиёти, аксеология, диалектика, кадриятлар, инсон фаолияти.

РЕЗЮМЕ:

Одной из важнейших проблем социальной философии является изучение соотношения социального идеала и реальности.

Ключевые слова: социальный идеал, реальность, развитие общества, аксиология, диалектика, ценности, человеческая деятельность.

RESUME:

One of the most important problems in social philosophy is the study of the relationship between the social ideal and reality.

Keywords: social ideal, reality, social development, axiology, dialectics, values, human activity

ГЛОБАЛЛАШУВ ДАВРИДАГИ ҒОЯВИЙ-МАФКУРАВИЙ ТАҲДИДЛАРГА ҚАРШИ ИММУНИТЕТНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА ИНТЕЛЛЕКТУАЛ САЛОҲИЯТНИНГ ЎРНИ

Тошев С.М. -

ТКТИ таянч докторанти

Бугунги мураккаб даврда ғоявий-мафкуравий жараёнларни илмий-амалий жиҳатдан атрофлича таҳлил қилиш, баҳолаш, уларни устувор йўналишларини кимга ва нимага қаратилганлигини аниқлаш, аҳолининг барча қатламларига таъсирини ўрганиш, миллий манфаатларимиз, ҳаёт тарзимизга зид ғоявий-мафкуравий хуружларнинг моҳиятини очиб бериш, ҳамда улардан ҳимояланишни назарий ва амалий йўлларини ташкил қилиш алоҳида аҳамиятга касб этмоқда. Янги Ўзбекистон, янги ҳаёт, янги жамият асосларини қураётган ҳозирги мураккаб ва таҳликали глобаллашув замонида ғоявий-мафкуравий таҳдидлар ва уларнинг реал хавфи одамларни, айниқса ёшларни бундай хавф-хатарлардан огоҳ этиш ва уларни ҳимоясини ташкил қилиш ниҳоятда муҳим масала эканлигини англаш лозим. Ёшларни ғоявий-мафкуравий таҳдидлардан огоҳ этиш, уларда таҳдидларга қарши иммунитет ҳосил қилиш ва ушбу таҳдидлардан ҳимоя қилиш, кенг жамоатчилик эътиборини бу масалага қаратиш, келажак авлодларимизни маънавий соғлом ва баркамол этиб тарбиялашнинг асосий шарти эканлигини англаб утишимиз зарур. Бундай таҳдидларни аниқлаш ва уларга қарши курашиш одатда давлат сиёсати, таълим тизими ва оммавий ахборот воситалари орқали амалга оширилади.

Ҳозирги глобаллашув замонида ёшларнинг миллий интеллектуал салоҳиятини юксалтириш масаласи нафақат бизнинг балки, бутун жаҳон ҳамжамияти олдида турган устувор вазифалардан биридир. Ахборот-коммуникация технологияларининг жадал ривожланиши, интернет орқали тарқалаётган ғоявий-мафкуравий таҳдидлар ва турли зарарли ғоялар ёшларнинг онги ва дунёқарашига салбий таъсир ўтказмоқда. Шу сабабли, бугунги кунда ёшларнинг танқидий фикрлаш қобилиятини ошириш, илмий изланишларга кизиқишини кучайтириш ва уларни ғоявий-мафкуравий таҳдидлардан ҳимоя қилиш долзарб аҳамият касб этмоқда. Ушбу илмий ишнинг мақсади ҳам айнан, ёшларнинг илмий-интеллектуал салоҳиятини ривожлантириш орқали уларни ғоявий-мафкуравий таҳдидлардан самарали ҳимоялашнинг назарий ва амалий асосларини ўрганиш ва таклифлар ишлаб чиқишдир.

Глобаллашув ва рақамли технологияларнинг жадал ривожланиши натижасида жамият, айниқса ёшлар ғоявий-мафкуравий таҳдидларга учрамоқда. Бу таҳдидлар ёшларнинг кадриятлари, дунёқараш ва хулқ-атворида салбий таъсир кўрсатмоқда. Ёшларнинг илмий-интеллектуал салоҳиятини ошириш орқали уларни турли ғоявий-мафкуравий таҳдидлардан ҳимоя қилиш муҳим вазифа ҳисобланади. Ғоявий-мафкуравий таҳдидлар ёшларнинг онгига турли тарғибот, нотўғри ахборот ва радикал ғоялар орқали таъсир кўрсатади. Интернет ва ижтимоий тармоқларнинг кенг тарқалиши бу таҳдидларни янада кучайишига сабаб бўлмоқда.

Интеллектуал сўзининг асоси лотин тилига бориб тақалади. Бу сўз ўзбек тилига рус манбаълари орқали кириб келган. Интеллект сўзи ўзбекчада “ақл-идрок, заковат, ақлий жиҳатдан етуклик”[1, 394] каби маъноларни англатади. Яъни, интеллект сўзини жамиятдаги турли соҳаларда фаолият юритаётган инсонларнинг ақлий жиҳатдан мукамал бўлган элитасига нисбатан ишлатсак ўринли бўлади. Интеллект сўзига бундан кенгроқ ва мукамал таърифни Ўзбекистоннинг миллий энциклопедиясида учратишимиз мумкин. Унда “инсоннинг ақлий қобилияти; ҳаёти, атроф муҳитни онгда айнан акс эттириш ва ўзгартириш, фикрлаш, ўқиш-ўрганиш, дунёни билиш ва ижтимоий тажрибани қабул қилиш қобилияти; турли масалаларни ҳал қилиш, бир қарорга келиш, оқилона иш тутиш, воқеа ва ҳодисаларни олдиндин кўра билиш лаёқати. Интеллект таркибини идрок қилиш, хотирлаш, фикр юритиш сўзлаш ва ҳоказо психик жараёнлар киради”[2, 179] деб таъриф келтирилган.

Салоҳият сўзи лотин тилидаги потетион (имконият) сўзига тўғри келади. “Жамият, давлат ва шахсинг турли мақсад ва режаларини амалга ошириш билан боғлиқ бўлган фаолиятларини таъминловчи манбаълар, захиралар йиғиндиси”[3, 15] деб таърифлайди олим Х.Жуманиёзов. Салоҳият бир қанча кўринишларда намоён бўлади. Масалан: иқтисодий салоҳият, илмий салоҳият, мафкуравий салоҳият ва бошқалар. Биз ушбу ишимизда ёшларнинг миллий интеллектуал салоҳияти ҳақида фикр юритамиз. Интеллектуал салоҳиятга тор маънода шахсга хос ақлий жиҳатдан етукликни тушунсак, “кенг маънода жамиятнинг иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маданий ривожланишига хизмат қилувчи, ақлий меҳнат билан шуғулланувчи ижтимоий гуруҳлар, уларнинг билим даражаси, ақлий қобилияти, тўпланган илмий билимлар, кашфиётлар, тўпланган илмий билимларнинг ишлаб чиқаришга ва ижтимоий ҳаётга етказиш воситалари, ҳамда имкониятларини белгиловчи маънавий, маърифий ва амалий куч-қувватдир”[4, 20] деб таърифлайди. Олим Х.Ёркулов томонидан интеллектуал салоҳиятни шакллантириш ва ривожлантиришга таъсир этувчи омиллар сифатида сиёсий омил, ҳуқуқий омил, тарихий меърос ва тажриба омили, ижтимоий рухий омил, глобаллашув жараёнлари, бозор муносабатларига ўтишда инсон эҳтиёжларининг кучайиши ишлаб чиқариш муносабатлари, воситалари ва усуллари, меҳнат ресурслари ва ички кучлари, интеллектуал мулк бозорининг шаклланиши, фан билан ишлаб чиқариш жараёнларининг етарли даражада шаклланиши, ишлаб чиқариш ва кадрлар тайёрлаш тизимининг алоқаларининг тўғри йўлга қўйилганлиги ва кадрлар тайёрлаш ва уларни жой-жойига қўйишда самарали усул ва воситалардан фойдаланиш каби омилларни келтиради[4, 58]. Буларни эътироф этамиз ва ўз ишимизда қўшимча сифатида таълим-тарбия тизимининг тўғри ташкил этилганини ҳам киритамиз.

Омил сўзи Ўзбек тилининг изоҳли луғатида “иш ҳаракат, воқеа-ҳодиса ва шу кабиларнинг юзага чиқиши, содир бўлиши учун сабаб бўлган нарса”[5, 586] деб таъриф келтирилган. Бундан келиб чиқиб, ғоявий-мафкуравий таҳдидларга қарши кураш омиллари деганда, таҳдидлардан ҳимояланиши учун керак бўладиган нарса, жамиятдаги шарт-шароит ва имкониятларни тушунишимиз мумкин. Бундай омиллардан бири сифатида интеллектуал салоҳиятни ривожлантиришни келтирамеиз. Биз ушбу ишда кўриб чиқаётган ёшларнинг илмий интеллектуал салоҳиятини ривожлантириш омилларидаги айнан илмий интеллектуал салоҳиятни ривожлантиришда таълимнинг ўрни юқори эканлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Илмий сўзи эса, илмга оид ёки илмга қаратилган деган маънони англатади. Бундан келиб чиқиб, ёшларнинг илмий интеллектуал салоҳиятини ривожлантириш омилларининг ядроси сифатида ёшларни таълим олишини қўйишимиз мумкин.

Таълим олиш жараёнида илмга эга бўлишга асосий мақсад қилинади. Илм олиш эса, ёшларнинг илмий интеллектуал салоҳиятини ривожлантиришда муҳим омил ҳисобланади. Илм доирасида интеллектуал салоҳиятнинг ривожлантириш ёшларимизда ташқи ахборотларни филтрлаш ва улардан ўзи, жамияти ва давлатнинг мақсад ва манфатларига мосларини саралаб олиб, зарарли таҳдид солиш мумкин бўлганларини эса, қабул қилмасдан ажратиш имконини беради. Демак, илмий билимлар инсонларда танқидий фикрлашни шакллантиради. Танқидий фикрлаш жараёнида эса, инсонларда билиш жараёнининг асосида шубҳаланиш орқали келаётган маълумонинг тўғрилиги ва миллий манфаатларга мослиги таҳлил қилинади. Бу ёшларимизнинг комил инсон қилиб шакллантиришимиз, нафақат ўзининг қолаверса, жамият ва давлатнинг манфаат ва келажак мақсадларига мос қарорларни қабул қилишга асос бўлади. Соддароқ қилиб таърифлайдиган бўлсак, ёшларнинг ҳар бирида ўз олдига қўйган мақсадлари, келажак учун режалари мавжуд. Бу режаларнинг амалга ошишида давлатнинг ўрни бекиёс, яъни давлат узоқ муддатлик мақсадларида жамият фаровонлигига эришиш, иқтисодий барқарорлик, суверенитетни кучайтириш, лавозимларни салоҳиятли кадрлар билан тўлдириш, ишсизликни тугатиш ва бошқа мақсадларни қўяди. Ёшлар ҳам аввало ўз келажакларидаги мақсадларига эришишда давлатнинг мустаҳкамлиги, иқтисодий барқарорлик, иш ўринларининг кўплиги, жаҳон стандартларига мос замонавий таълим олиш, мамлакатда инсонларга яратилган имкониятларнинг кўп бўлишидан манфатдор бўлади, яъни, давлат ва шу давлатда яшаётган ҳар бир инсон манфаатлари

ўртасида яқинлик мавжуд ва буларни англаш учун соғлом ақл керак. Айнан, ёшларда илмий интеллектуал салоҳиятини ривожлантириш орқали танқидий фикр ва соғлом ақлни яратишимиз ва ривожлантиришимиз мумкин. Кишилар ҳаттоки, ёшларнинг аксарияти ўзига келажакда улкан мақсадларни қўяди ва бу мақсадларига эришишда нималар унинг йўлига ғов бўлиши ҳақида ҳам озми кўпми фикрлари бор. Аммо, глобаллашув таъсирида ёшларда юзага келадиган истеъмомчилик кайфияти уларни чалғитиш, йўлдан адаштириш, мақсадларини ортга суришга ва ҳаттоки ҳаётдан чиқариб ташлаш, шунингдек ҳаётда ўрнини тополмай қолишларига сабаб бўлмоқда. Виртуал оламдаги истеъмомчилик кайфияти бу инсонларда яратувчанлик, танқидий фикрни йўқотади, ўз устида ишлашдан чеклайди ва виртуал оламдаги тайёр котентлар ва маълумотларни кузатишни рағбатлантиради. Бу ҳолат бугунги кунда, асосан ёшларимиз орасида авж олиб бораётгани уларни ҳаётини мақсадини йўқолишига ва жамиятда ўрнини тополмасликларига сабаб бўлади. Виртуал оламни эса назорат қилиш имконсиз. Ҳар бир инсонда интернетга киришга шароит бор ва бутун дунёдаги 1 дақиқада жойлаётган маълумотларни бир инсон бутун умри давомида ҳам кўриб чиқишга улгурмайди.

Демак, назорат қилиш имконсиз бўлса блоклар, яъни чеклов ўрнатишнинг таъсири қандай бўлади деганлар ҳам бор. Аммо, интернет сайтлари, иловалар сониясига ортиб бормоқда виртуал оламда янгидан янги тиркичлар топиб турли таҳдидлар яна ўз таъсирини ўтказаверади. Ягона ечим ёшларда интеллектуал салоҳиятни ривожлантириш ва ғоявий-мафкуравий таҳдидларнинг кириб келиши ва ўрнашиб ўзининг салбий таъсирини ўтказмаслиги учун ёшларнинг тафаккурида бўшлиқни қолдирмаслик. Ёшларда танқидий фикр уларда интеллектуал салоҳиятнинг ошиши натижасида юзага келади. Интеллектуал салоҳият натижадда юзага келган танқидий фикр эса, тўлиқ соф ақлга таянгани билан ажралиб туради.

Илмий интеллектуал салоҳиятни ким яратади? деган ҳақли савол пайдо бўлади. Интеллектуал кучлар ёки интеллектуал элита томонидан жамиятдаги интеллектуал салоҳият яратилиб боради. Интеллектуал элита жамиятдаги юқори илмий салоҳият, ақл-заковат ва билимга эга бўлган, бу имкониятларни шахсий манфаатлардан ташқари, давлат ривожини ва жамиятнинг савиясини оширишга сафарбар этган кишилар гуруҳини тушунсак бўлади. Интеллектуал салоҳияти юқори бўлган инсонларни интеллектуаллар ёки зиёлилар деб аташимиз мумкин. “Интеллектуалнинг характерли хусусияти шундаки, у бошқа ижтимоий табақалардан кўра жамият ҳаётида юзага келадиган жараёнларни олдиндан билишга интилади ва ўзгаришларнинг бошида тура олади”[6, 8]. Демак, жамиятдаги бошқа инсонлардан интеллектуал салоҳиятга эга инсонларнинг ажратиб турадиган хусусиятлардан бири уларнинг жамият ҳаётидаги янгиланишларни олди сафларида етакчи бўлиб, масъулиятни зиммасига олиш ва юзага келиши мумкин бўлган имкониятлар ва хавфларни аввалдан англашга ҳаракат қилишида намоён бўлади.

Интеллектуал салоҳиятга эга бўлган зиёлиларлар томонидан яратилган янгиликларни “интеллектуал мулк” деб аташимиз мумкин. “Бозор иқтисодиётига ўтиш, хусусий мулкнинг жамият тараққиётидаги аҳамияти эътироф этилиши билан зиёли аҳлининг интеллектуал мулк эгаси эканлиги тўғрисида таъриф вужудга келди. Албатта, бу ҳам сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, мулкий муносабатларнинг ўзгариши ва янги бир капиталистик мафкуранинг шаклланиши жараёнлари билан бевосита боғлиқдир. Янги мафкура аҳолининг ижтимоий тузилишининг ўзгаришини, мулкий тенгсизликти бўлишини тасдиқлайди. Миллий истиклол мафкурасига кўра жамиятнинг ижтимоий тузилиши хилма-хил кўринишдаги мулк шакллари асосланади, меҳнат ва фаолият турларини танлашда эркинликлар ва тенг ҳуқуқ берилади, бу эса, ижтимоий гуруҳлар ва синфларнинг ўзаро алоқалари ва муносабатларини янгича тушинишни талаб қилади. Манфаатларни юзага чиқиши ҳам интеллектуал қобилият ва мулкнинг ўрнини белгилашда янгича ёндашув билин боғлиқ ҳолда юз беради”[4, 33]. Ёшларда интеллектуал салоҳиятнинг ошиши натижасида танқидий фикрлаш билан бир қаторда, бўлаётган жараёнлардан ақлий хулоса чиқариш ва тўғри қарор қабул қилиш жараёни шаклланади. Бу эса ёшларни ғоявий-мафкуравий таҳдидлардан ҳимояланишда ўзига

хос таҳдидбардошлиликни шакллантиради. Яъни ёшлар шиддат билан ривожланаётган жараёнларда ташқи муҳитда бўлган салбий таъсирларга тез ва тўғри қаршилик кўрсатиш ва ўзининг илмий яъни, соф ақлга таянган қарашларига эга бўлади. Албатта, бу қарашларида давлатнинг миллий мафқураси, умуминсоний қадриятлар, миллий манфаатлар ўз аксини топиши учун уларнинг таълим-тарбиясига ниҳоятда катта эътибор берилиши лозим. “...ёшларда шижоат бор, янгиликка интилиш бор, ихтиро қилишга, кашфиёт яратишга иштиёқ бор. Лекин уларнинг олдида катта бир тўсиқ турибдики, бу тўсиқни баъзан замбарак ўқи билан ҳам отиб кулатиб бўлмайди. Бу тўсиқнинг номи бюрократия, таъмагирлик, маҳаллийчилик, уруғчилик. Ўсиб келаётган ёшларга қулоқ солиш, мадад бериши лозим бўлган кўп мансабдорларда инсоф, диёнат йўқлиги ҳам шу тўсиқнинг бир кўринишидир”[7, 37]. Жамиятимиз ёшларининг миллий интеллектуал савиясини ошириш суверинететимиз ва тараққиётимизнинг муҳим шarti эканлигини унутмаган ҳолда, ёшларнинг интеллектуал салоҳиятини ривожлантиришга тўсқинлик қилаётган таҳдидлар: коррупция, бюрократия ва уруғ-аймоқчилик каби иллатларга қарши курашимиз лозим. Ғоявий-мафқуравий таҳдидларга қарши курашиш учун халқнинг маънавий иммунитетини ошириш, миллий қадриятларни ёшлар онгида ривожлантириш, маънавий-ахлоқий таълим-тарбия тизимини кучайтириш, мафқуравий тарғибот ишларини ривожлантириш, ҳамда ахборот хавфсизлигини таъминлаш зарур. Фақат шундагина жамият барқарорлиги ва миллий тараққиёт таъминлаш мумкин. Ғоявий-мафқуравий таҳдидларга қарши курашиш учун жамиятнинг барча аъзолари хушёр ва огоҳ бўлиши, миллий қадриятларини асраб-авайлаши, ёш авлодни ватанпарварлик руҳида тарбиялаши ва турли мафқуравий таъсирларга қарши иммунитетга эга бўлиши зарур.

АДАБИЁТЛАР:

1. Русча-ўзбекча луғат. 2 Т. –Тошкент.: Ўзбек Совет энциклопедияси Бош редакцияси, 1983. Т.1.
2. Ўзбекистоннинг миллий энциклопедияси. 14 Т. –Тошкент.: “Ўзбекистоннинг миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти, 2002. Т.4.
3. Жуманиёзов Х. Мустақиллик ва миллий ривожланишнинг маънавий-мафқуравий салоҳиятини шакллантириш муоммолари: Сиёс. Фан. Номз. Дис. Автореф. –Тошкент: 2000.
4. Ёрқулов. Х. Ўтиш даври давлат сиёсатида интеллектуал салоҳиятни шакллантириш ва ривожлантириш муоммолари: Сиёс. Фан. Номз. Дис. –Тошкент: 2007.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2.Т. –М.: Рус тили, 1981.Т.1.
6. Отамуратов С.О. Миллий ривожланиш фалсафаси. –Т.: Маънавият, 2002
7. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари // Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир.Т.3. –Т.: Ўзбекистон, 1996.

РЕЗЮМЕ:

Ушбу мақолада глобаллашган дунёда ғоявий-мафқуравий таҳдидлардан ёшларни ҳимоялашнинг омилларига асосий эътиборимизни қаратамиз. Хусусан, ёшларнинг ғоявий-мафқуравий таҳдидлардан ҳимояланиш омилларидан бири сифатида ёшларда интеллектуал салоҳиятни ривожлантириш омиллини тадқиқ этамиз.

Калит сўзлар: Бозор, иқтисодиёт, мулк, тараққиёт, интеллектуал мулк, сиёсий, ижтимоий, мафқура.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье основное внимание уделяется факторам защиты молодежи от идеологических и мировоззренческих угроз в условиях глобализирующегося мира. В частности, исследуется фактор развития интеллектуального потенциала молодежи как одного из средств защиты от идеологических и мировоззренческих угроз.

Ключевые слова: Рынок, экономика, собственность, развитие, интеллектуальная собственность, политический, социальный, идеология.

RESUME:

This article focuses primarily on the factors that protect young people from ideological and worldview-related threats in a globalized world. In particular, it examines the development of intellectual potential among youth as one of the key factors in safeguarding them against these ideological and worldview challenges.

Keywords: Market, economy, property, development, intellectual property, political, social, ideology.

**БЕРУНИЙНИНГ МАКОН ВА ЗАМОН ҲАҚИДАГИ СУБСТАНЦИОНАЛ
КОНЦЕПЦИЯНИНГ СИНЕРГЕТИК ФАЛСАФИЙ ТАҲЛИЛИ**

Умарова Р.Ш. -
ТДТрУ профессори в.б.

Бугунги кунда инсон тафаккури табиат ва борлиқни нафақат пассив объект сифатида, балки фаол, ўзаро боғланган, мураккаб тизим сифатида англашга интилаётган бир пайтда, илк фалсафий меросдаги ғояларни замонавий илмий концепциялар билан қиёсий таҳлил қилиш алоҳида аҳамият касб этмоқда. Хусусан, синергетик фалсафа нуқтаи назаридан қайта ўрганилаётган таълимотлар орасида Абу Райҳон Берунийнинг макон ва замон ҳақидаги қарашлари алоҳида ўрин тутади.

Беруний ўзининг “Ҳиндистон” асарининг “Муддат, умуман вақт ва оламнинг яратилиши ва йўқ бўлиши ҳақида” деб номланган ўттиз иккинчи бобида борлиқ, субстанция ҳақидаги ўз фалсафий ва табиий-илмий қарашлари, умуман “Оламнинг илмий – фалсафий манзараси”га оид қарашлари, концепция ва таълимотида тамомила Муҳаммад ибн Закариё Розийнинг борлиқ ва унинг 5 та субстансиал асослари-Худо, нафс, ҳаюла, макон ва замон ҳақидаги таълимотига асосланган, ундан келиб чиқишини тўла, ҳатто очик намоён қилган, дейиш мумкин. “Муҳаммад ибн Закариё Розий бугунги юнонларнинг беш нарсани қадимдан бор деб эътиқод қилишларини ҳикоя қилиб, у беш нарса: Пок Тангри, умумий нафс, ҳаюла-бирламчи модда, мутлақ замон, макондир, деган. Розий ўз мазҳабининг асосини шу эътиқодга қурган ва замон билан муддат орасида айирма кўрсатиб, уларнинг бирига сон тўғри келади, сонининг чеки бўлмагани туфайли, бошқасига сон тўғри келмайди” деб тушунган. Шунингдек, файласуфлар, аввал ва охири бор нарса учун замонни, аввал ва охири йўқ нарса учун дахрни муддат қилиб белгилаганлар”, деб ёзади Беруний.

Бу ерда қадимги юнон мутафаккирлари Левкипп, Демокрит, Гераклит, уларнинг мусулмон Шарқидаги издошлари – Жобир, Эроншахрий, Розийларнинг субстанция, макон, замон ҳақидаги субстансионал концепциянинг энг муҳим ўзига хослиги, моҳияти, фалсафий маъноси ва аҳамияти ҳақидаги қарашлари Беруний томонидан аниқ тарзда тавсифлаб берилганини кўрамиз. Боз устига Беруний бу концепциянинг борлиқ, ҳаракат, макон, замонга оид муаммоларининг ўзига хослиги, моҳияти, алоқа ва боғлиқлигининг энг муҳим жиҳатларини системали ва изчил баённи берган.

“Розий, - дейди Беруний, - ҳалиги беш нарсанинг шу борлиқда бўлиши зарур деган ва шу борлиқда сезиладиган ва кўринадиган нарсалар ўша беш нарсадан таркиб топиб, шаклга кирувчи ва бирон жойга жойлашувчи моддалардир. Уларга, албатта, жой керак, аҳволининг турлича бўлишига қараб замон ҳам керак; чунки моддаларнинг баъзиси олдин, баъзиси кейин вужудга келади. Уларнинг қадимлиги ва янги пайдо бўлганлиги ҳамда жуда қадимлиги ва жуда янгилиги замон воситаси билан билинади. Демак, борлиқда замоннинг бўлиши зарур; борлиқ-мавжудотда тирик зотлар бор, шунинг учун нафс(руҳ)нинг бўлиши зарур. Тириклар орасида ақл эгалари ва ғоят даражада моҳир санъат арбоблари бор; шундай бўлгач, ақлни ғоят даражада тузатиб, унинг қувватини ўз эгасини халос қила олиш мартабасига эриштирадиган ҳикмат эгаси, билимдон ва моҳир яратувчининг бўлиши зарур, деб баён қилганлар” .

Демак, борлиқ деганда Розий, унга эргашиб Беруний, 5 та бирламчи ибтидо-жавҳар (субстанция)ларнинг турли даражада, йўналиши, вақтда ўзаро туташishi орқали вужудга келувчи, ўзгаришга учровчи, ҳаракатланувчи, мутлақ макон ва замонда, жони (руҳи) бор, кўриниб, ҳис этилиб турувчи оламни тушунганлар.

Фалсафий, мантикий жиҳатдан борлиқ, 5 субстанциянинг онтологик моҳияти, ўзаро муносабатларининг қадимги юнон натурфалсафачилари, Жобир, Эроншахрий, Розий ва уларга эргашган Беруний томонидан талқини жуда диққатга сазовор. Ҳаюла, макон ва замон, жон (руҳ)га азалий ва абадий бўлгани ҳолда, Худонинг ўрни, таъсири ана шу қолган унсур субстанцияларни ўзаро таъсир этишга, туташтиришга биринчи сабаб, туртки бўлишдан

нарига ўтмайди, жон (рух) эса ҳаюла, дунёнинг тадрижоти натижасида ўзини намоеън қиладиган фаол субстанция деб қаралади.

Мутлақ маконнинг таърифи, сифат ва хоссаларининг талқини ҳам фалсафий-онтологик жиҳатдан, ҳам гносеологик жиҳатдан ўта қизиқарлидир. Гап гарчи мутлақ макон тушунчаси оддий бўш ўрин-жой, ҳатто идиш маъносига эга, бирон-бир тарзда на ҳаюлага, на мутлақ замонга алоқаси, таъсири йўқ, сифатсиз, хоссасиз юза, текислик, деб тадқиқотчилар томонидан тушунтириб келинаётганлигига қарамай, Беруний тавсифида субстанция: 1) унда ҳаракат қилинаётган жисмга қўйилган куч миқдорига қараб; 2) ҳаракатланиш нуқтасига қараб; 3) жисм ҳаракатининг оқибатларига қараб анчагина мураккаб, кўз илғамас, ақл бовар қилмас сифат, хоссаларга эга бўлиши мумкин. Бунда Беруний эҳтимол, қадимги зардўштий мағовонлар, зарвонизм таълимотида мутлақ замон деганда мутлақ борлик ва мутлақ замоннинг айнанлаштирилиши таъсирида шундай хулосага келгандир. Зеро, Зарвончиларга кўра, нафақат материя (зурвон), балки макон ҳам, замон ҳам бир хилда мутлақ атом тузилишига, таркибига, сифат, хоссаларига эга. Бошқа томондан эса, тадқиқотчилар аниқлаганидек, ўз даврида Розий мутлақ маконни “Мутлақ” ва “Мудаъф” тур, жинсларга ажратиб қараган.

Мутлақ замон (вақт) тушунчасини изоҳлашга келганда Беруний бу субстанциянинг ҳаюла ёки мутлақ маконга ёки жон (Рух)га алоқаси йўқ, уларга мутлақо боғлиқ бўлмаган, ўз-ўзича мустақил эканлигини таъкидласада, унинг қатор сифат, хоссаларини Розий концепцияси асосида ҳамда ўз кузатиш, тажрибаларига таяниб, жуда муфассал, бой таърифларини беради.

Мутлақ замон оқимининг ҳиндлардаги беҳад катта сонларда ифодаланишлари устида тўхталиб, Беруний бунда асосий мақсад кўп сонларни ифодалаш бўлмай, балки, “Вақтнинг (абстракт) тушунчасини беришлик учун (фалсафий аҳамиятга эга бўлган) бўлиши керак; чунки улар тузилиш ва бузилиш, вужудга келиш ва йўқ бўлиб кетишдан бошқа нарсани билдирмайди”, деб таъкидлайди.

Ана шу маъно, талқинда Беруний, мутлақ замонни бир неча тур, жинсларга ажратиб гуруҳлайди ва бунда ҳам Розийнинг “уларнинг бирига сон тўғри келади, соннинг чеки бўлмаганлиги туфайли, бошқасига бирорта сон тўғри келмайди”, деган таърифига қатъий эргашади. Бу билан чекланмай, мутлақ замоннинг бу икки жинси, турининг мутлақ маконда чекли, чегараланганлигини ҳисобга олган ҳолда, Розийнинг мутлақ замон ҳақидаги юқоридаги таърифини қуйидагича ифодалайди, унга шарҳ беради. “Файласуфлар, аввал ва охири бор нарса учун замонни, аввал ва охири йўқ нарса учун даҳрни муддат қилиб белгилаганлар”. Беруний мутлақ замоннинг бу таърифи, шарҳи билан чекланмай, унинг ҳаракат турлари, жинслари билан боғлиқ кўринишларига оид файласуфлар, табиатшунос олимлар ўртасидаги физикавий, ҳандасавий талқинларни келтириб, уларга ўз муносабатини билдиради. “Фикр эгаларининг баъзиси даҳрга ҳам, замонга ҳам битта маъно бериб, улардаги ҳаракат ниҳояланади, деган; баъзилар эса, “айланиб турувчи ҳаракат абадий қолиб (яъни осмон сайёраларининг доиравий ҳаракатини абадий деб тушунувчи космологик назарияларга кўра), у ҳаракат қилувчи билан доимо бирга бўлади ва ҳаракат доим қолиш шарафига эришади”.

Демак, Розий ва унга эргашиб Беруний мутлақ замонни ва мутлақ даҳрнинг мавжудлигини таъкидлаган, уларни борлиқнинг бирламчи асослари-субстанциялари деб билган, замоннинг умумий номини, унинг энг кичик дақиқа, муддат, даврлардан энг катта даврларгача ҳаммасини ўз ичига олишини назарда тутиб, “Муддат” деб атаган.

Ана шу умумий муддатлар, Беруний фикрича:

1) мутлақ даҳрда, яъни боши ва охири бўлмаган сон, миқдорларда ифодалаш мумкин бўлмаган вақтдан;

2) мутлақ замон, яъни боши ва охири бўлган, ниҳояси бор, чекланган сон, миқдорларда ўлчаб, таърифласа бўладиган вақт бўлакларидан иборат.

Бундай талқин, замон (вақт), унинг сифат, хоссалари муаммосини охир-оқибатда ўша даврдаги ҳукмрон расмий сунний ислом, калом асослаб берган “Оламнинг диний-

илоҳиятчилик манзараси” билан уйғунлаштиришга имкон берган, хусусан, “... кейин ҳаракат қилувчидан уни ҳаракат қилдирувчига ва бу ҳаракат қилдириб, ҳаракат қилувчидан ҳаракат қилмайдиган дастлабки ҳаракат қилдирувчига тараққий қилиб боради”, деган фикрни илгари сурган. Беруний ва Розий таълимотидаги бешта субстанция (Худо, нафс, ҳаюла, макон, замон) бир-бирига таъсир этувчи, бир-бирини тўлдирувчи ва ҳаракатга келтирувчи тизим унсурлари сифатида талқин қилинади. Бу – синергетик тизимдаги элементлар ўртасидаги мураккаб, кўп даражали боғлиқликни ифодалайди.

Дарҳақиқат, вақтнинг оқиши, ўтиб бориши бундай талқин этилганда, гарчи Қуръон, Ислом, каломга кўра, Алоҳ таолонинг ўзи “Ло Макону Ло Замон” бўлсада, бироқ у касрат, яратиладиган дунё, Оламда боши ва охирини, сонда, миқдорда ўлчаса, ҳисобласа бўладиган замонни яратишини, шунингдек Худо макон ва замонга муҳтожлиги, эҳтиёжи бўлмаса-да, у яратилган бу дунё, оламнинг маконий ва замоний сифатсиз, хоссасисиз, маъносиз ва номукамал бўлиб қолишини “Асл ал-ҳикмати”га кўра аниқлаб, ўзининг (яъни Оллоҳ таолонинг) “99-гўзал исмлари” (Ал-Асамаъи хусна)да намоён бўлувчи донолиги (Ал-Алимун), кудрати (Ал-Машиъатун) туфайли ўз зоти сифатларига тўғри келадиган даҳрни, яъни боши, охири йўқ, сон миқдорда ўлчаш имкони бўлмаган мутлақ замоннинг (вақтнинг) ўлчанувчи замон асоси сифатида пайдо қилинганлигини мантиқий зиддиятсиз, дин эътиқодга соя солмайдиган тарзда тушунтириш, таърифлаш, изоҳлаш мумкин бўлар эди. Бу, албатта, Розий, Беруний каби буюк натурфалсафачи табиёунларнинг энг чуқур, батафсил ишлаб чиққан спекулятив талқини, изоҳи эди. Мана шу жиҳатини назарда тутиб, Беруний: “Бу баҳс жуда нозик ва чалкашдир. Шундай бўлмаганда бу ҳақда ҳилма-хил фикр юргизувчилар бир-бирларидан ғоят даражада узоқлашмас эди, ҳатто баъзилари, замон деган нарса тубдан (умуман) йўқ, баъзилари эса, замон ўзича барпо бўлган бир жавҳардир, демас эдилар”.

Айни пайтда, Беруний шуни ҳам жуда яхши билган ва англаб етган эдики, у вакили бўлган ўрта аср мусулмон жамияти илм-фани ва фалсафаси макон ва замон муаммосини, юқорида таъкидланганидек, юксак назарий-методологик ва конкрет экспериментал даража, кўриниш, усул, воситалар асосида тадқиқ этиш палласига ҳали етмаган. Бундай нуқтаи-назар, Берунийнинг ёшлиқда ёзган рисолаларида, хусусан “Ал-осор-ал-боқия”да ҳам, Ибн Сино билан 996-999 йилларда олиб борган ёзма фалсафий баҳс-мунозараларида ҳам, ўрта балоғат ёшида ёзилган “Геодезия”да ҳам, етуклик, балоғат даврида ёзган “Ҳиндистон”, “Ал-Қонун ал-Масъудий” ёки “Китаб-ул-жамаҳир” (Минералогия) каби шоҳ асарларида ҳам яққол кўзга ташланади.

Макон ва замон масаласида Беруний ўзи яшаган даврдаги ҳукмрон, расмий сунний ислом, Калом таълимоти ақидалари, “Оламнинг диний-илоҳий манзараси” талаб, меъёр ва ҳадларидан келиб чиққан ҳолда “Замоннинг тугаладиган ва пайдо бўладиганлиги” тўғрисида фикр билдиради.

“Замон”нинг моҳияти, сифат ва хоссаларини илмий-фалсафий таърифлашга уринар экан, Беруний, унинг туб сифати “давомийлик” эканлигини тўғри таъкидласа-да, бироқ эҳтиёткорлик билан буни текшириш, билиш ва тадқиқ этиш жуда узоқ муддатли конкрет илмий кузатиш, тажрибани талаб қилишини, шунда ҳам ақл бовар қиладиган бирон-бир қониқарли хулоса ёки таърифга келиш амри-маҳол эканлигини қайта-қайта таъкидлайди. “Аммо, (замоннинг) ҳақиқий бўлақларини, яъни ўтмиш йиллар, ойлар ва кунларни, уларнинг миқдор санокларини билишга келсак, у ҳолда ақлларнинг уларни бирор усулдаги қиёс билан билишларининг имконияти йўқ”, деб ёзади. Ўзи яшаб, илмий ижод қилган даврда чуқур фалсафий таҳлил қилиш бундай фикр, хулосани билдиришига ўша даврдаги табиий фанлар-математика, геометрия, астрономияларнинг на инструментал, эксперимент, тажриба базаси, на тараққиёт мантиғи имкон бермас эди. Беруний макон ва замон ҳақида Демокритнинг атомистик назарияси, Эвклид асос солган текислик, юза, сирт геометрияси кузатиш, аксиомалари асосида фикр юрита оларди, холос. Макон ва замон, уларнинг борлиқ, субстанция, ҳаракат билан туб, ички, узвий алоқадорлиги, боғлиқлиги муаммосини тушунтириб бера оладиган квант механикаси, астрофизикаси ҳали ҳатто башорат (гипотеза) шаклида ҳам мавжуд эмас эди.

Бунга қарамай, Беруний ана шундай жиддий, илмий-фалсафий муҳокама қилиниши қийин бўлган макон ва замон сифатлари, хоссаларини кузатиш, тадқиқ этишга уринган эди. Бу муаммо билан Берунийнинг бир умр шуғулланганлиги, унинг табиатшуносликка оид асарларининг асосий қисми макон, жойлар, уларнинг кенглиги ва узунлигини ўлчаш, ҳисоблаб чиқишга бағишланган рисоаларидан иборат эканлигини тадқиқотчилар Носиров ва А.Расулевларнинг илк бора таржима ва тавсиф қилган Берунийнинг Розий ва ўз асарларига тузган феҳрестидан кўриниб турибди. Унинг бизгача фақат номи етиб келган “Ҳиндлар наздида замон онларини аниқлаш ҳақида” рисоласи ҳам бунга ёрқин мисолдир.

Алломанинг таъкидлашича, “Замоннинг бошланиши ва оламнинг яратилиши биз фараз қилган бирор лаҳзадан, замон онларидан анча олдин келган бўлиши мумкин”. У келтириб чиқарган хулосага кўра, оламнинг яратилиш вақти, хоҳлаганча узоқ муддатча илгарига, ҳатто чексизликка ҳам, орқага ҳам сурилиши мумкин.

Албатта, Беруний, юқорида таъкидланганидек, борлик, оламнинг Худо томонидан яратилганлигини, хусусан “Қуёш системаси”, “Тахти қамар” (Ой ости) дунёсининг бир ҳафтада бунёд қилинганлиги ҳақидаги Қуръони Карим сура, оятларини тан олган. Ва, айти пайтнинг ўзида, мазкур “бир ҳафта”нинг ҳар бир куни оддий инсон ақли бовар қиладиган неча ўн минг йилликларга тенг келиши мумкинлигига оид Қуръони Карим сура, оятларини ҳам келтириб, уларга ақлий тазмин, изоҳ келтириб ўтади ва хулоса беради: “Демак, бундан кўринадики, у муддат биз ҳозир ўлчайдиган ўлчам билан аниқланмайди ва демак, уни яратилиш бошланиши жиҳатидан аниқлаш йўли йўқ”.., “ўша ҳафта кунлари чексиз давом этган бўлиши мумкин”, деган ўз тахминини билдиради.

Лекин, Беруний оламнинг яратилиши масаласи бўладими, макон ва замон муаммоси бўладими - бари-бир биз уларни билиш, тўғри талқин қилиш ва таърифлашни истар эканмиз, фақат ва фақат илм-фан, ақлий далилу исботлар, миқдорий ўлчаш, ҳисоб-китоблар, ёндашиш усуллари, воситаларига мурожаат қилишдан бошқа имкониятимиз йўқ деган ўзининг соф илмий-фалсафий дунёқараши мулоҳазасини билдирган, қатъий эътиқодини ифодалаган. “Биз (бу оламнинг яратилиши) ҳолати ҳақида фақат қараб кузатиладиган, ҳосил бўлиши учун икки тарафдан чегараланган бўлса ҳам, катта муддат керак бўлган қадимги (жараёнларнинг) изларидангина биламиз. Масалан, тошга айланган, лой ва қум билан боғланган ва текис, рангли тошлардан таркиб бўлган баланд тоғлар (ўша излардандир). Агар кимда-ким бу масала ҳақида чуқур ўйласа ва унга тўғри йўл топса, бу тош парчалари ва шағаллар-аслида тошлар бўлиб, тоғларнинг ёрилиши ва (қояларнинг) урилишидаги парчаланиш натижасидир... ..Бу ҳодисаларнинг ҳаммасига, албатта миқдорини билиб бўлмайдиган узоқ замонлар зарур бўлган ва улар сифати номаълум ўзгаришлар остида юз берган”, Беруний макон ва замонни ўзгариш жараёнидаги ҳаракат билан изоҳлаган. Синергетикада ҳар қандай тизим мувозанатдан чиқиб, янги тартиб босқичига ўтиш орқали эволюцияланади. Берунийда замон ва макон айнан шундай ўзгарувчан муҳит ҳисобланади, у ёки космологик жараёнларни ёки тажриба-эксперимент натижаларини намоён қилади.

Агар биз Берунийнинг барча шоҳ асарларини, - “Ал-Осор-ул-боқия”, “Ат-Таҳдид-ул-амакин...”(Геодезия), “Ҳиндистон”, “Ал-Қонун-ал-Масъудий”, “Китаб-ул-жамаҳир”, “Китаб-ус-Сайдана” ва бошқалари матни билан синчиклаб танишиб чиқсак, уларда улкан табиий-илмий ахборот хазинаси асосан реал, ҳақиқий макон ва замоннинг бизга кўриниб турувчи, ҳис қилинадиган, физикавий, химиявий, ҳандасавий таркиб, кенглиги(ени), бўйи ва узунлиги, шаҳарлар, мамлакатлар, жойлар орасидаги масофалар узунлиги, замоннинг реал кечиши, оқиши, унинг кундалик ҳаётда қўлланиладиган, катта самарага олиб келадиган онлар, дақиқалар, соатлар, ҳафталар, ойлар, йиллар, асрлар, эраларга оид ўша пайтда энг обод ва маъмур, тараққий этган дунё мусулмон жамияти, маданият, илм-фан, сивилизацияси ўз тасарруфига ола билган, ўз таъсир доирасида бўлган барча халқлар билимлари, кузатиш, тажриба, экспериментлар, ҳисоб-китоб ўлчашлари, уларнинг натижаларини умумлаштириш амалга оширилганлигини кўришимиз мумкин.

Айнан ана шундай илмий-фалсафий умумлаштириш табиийон оқимининг асосчиси, етакчиларидан бири бўлган Беруний томонидан амалга оширилган бўлиб, унинг бу соҳадаги

буюк хизмати ҳаюла-материя, борлиқ-субстанциялар, ҳаракат, ўзгариш, тараққиёт, макон, замоннинг бошқа концепциялари, масалан, диний-илоҳиётчилар, каломнинг, арастучи-машшоийонларнинг реляцион концепциялари ва, яна ҳозирча бизларга номаълум қолаётган концепцияларнинг (собийлар, ҳалдейлар, бобилликлар, эронликлар, ҳабашлар-коптлар, сурёнийлар, турклар, тибетликлар, хитойликлар, юнонлар ва ш.к.) қиёсан таҳлил этилиб, узил-кесил табиийон натурфалсафасининг борлиқ ва унинг мавжудлик усули, шакллари ҳақидаги таълимотининг чуқур илмий, фундаментал табиий-илмий тадқиқотлар натижасига асослангани, ҳақиқатга жуда яқин туришларини, субстансионал концепцияга асосланган “Оламнинг табиий-илмий, фалсафий манзараси”, хусусан, борлиқ, бирламчи субстанциялар, уларнинг мавжудлик усуллари, шакллари ўз даврининг ҳақиқий илми тўғрисидаги фикр-мулоҳазаларнинг фалсафий дунёқараши, илмий таълимоти бўлиши мумкинлигини кўрсатиб, исботлаб бера олганлигидир. Жу жиҳатдан У илм-фан, кузатиш, эмпирик маълумот ва фалсафий умумлаштиришни бирлаштириб, кўп қиррали таҳлил моделини яратган. Бу синергетикадаги интердисциплинар ёндашув талабларига тўлиқ мос келади.

Хулоса сифатида Берунийнинг борлиқ, макон ва замон тўғрисидаги таълимоти мураккаб, ўзини-ўзи ташкил этувчи тизимларнинг классик намунасидир. Унинг фикрлари синергетик фалсафадаги концепцияларга — яъни номувозанат, кўп векторли таъсир, тизимнинг ўз-ўзини ташкил қилиши, тартибсизликдан тартиб сари ҳаракат каби ғояларга — фалсафий, методологик ва илмий жиҳатдан ёндош келади. Берунийнинг борлиқ ҳақидаги таълимоти нафақат ўз замони учун, балки бугунги кундаги фанлараро тадқиқотлар учун ҳам мураккаб тизимлар назариясининг илк юксак намунаси сифатида қаралиши мумкин.

АДАБИЁТЛАР:

1. Беруний. Ҳиндистон. Танланган асарлар. Т.ИИ. – Тошкент:Фан, 1965. - Б. 385.
2. Усманов М.А. Закария ар-Рази //Из философского наследия народов Востока. – Ташкент: Фан, 1972. – С. 72-75. Шад П. Закария ар-Рази-иранский материалист и атеист раннего средневековья //Вопросы философии. № 6.-1958. -С. 77-82.
3. Носиров А., Расулев А. Беруний ҳақида Шарқ қўлёзма китоблардаги материаллар; Беруний тўғрисида бўлган манбааларнинг қисқача мазмуни. - Б. 108.
4. Беруний. Геодезия. Танланган асарлар. Т.ИИИ. – Тошкент: Фан, 1982. - Б. 40.

РЕЗЮМЕ:

Мақолада Абу Райҳон Берунийнинг макон ва замон ҳақидаги субстансионал фалсафий қарашлари замонавий синергетик ёндашув асосида таҳлил қилинади.

Калит сўзлар: Беруний, макон, замон, субстанция, синергетика, фалсафа, табиат, тизим, тартиб, ўзгариш, онтология.

РЕЗЮМЕ:

В статье проводится синергетический философский анализ субстанциональной концепции пространства и времени, предложенной Абу Райхан Беруни.

Ключевые слова: Беруни, пространство, время, субстанция, синергетика, философия, природа, система, порядок, изменение, онтология.

RESUME:

The article presents a synergetic philosophical analysis of Abu Rayhan al-Beruni's substantial concept of space and time.

Keywords: Beruni, space, time, substance, synergetics, philosophy, nature, system, order, change, ontology.

HARBIY-NAZARIY BILIMLARNING ONTOLOGIK VA GNOSEOLOGIK JIHATLARI

Xudoyqulov Y. A. -

*O‘zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi
universiteti dotsenti, falsafa fanlari nomzodi, dotsent.*

Harbiy nazariy bilimlarning ontologik va gnoseologik jihatlari o‘zaro chuqur dialektik bog‘liqlikka ega bo‘lgan, murakkab va ko‘p qatlamli falsafiy muammolar sirasiga kiradi. Bu jihatlarni tahlil qilishda, eng avvalo, mavjudlik va bilishning o‘zaro munosabatiga asoslangan yaxlit nazariy struktura zarur bo‘ladi. Chunki harbiy bilimlar — ularning mazmuni, yaratilish mexanizmlari, gnoseologik asosi va ontologik implikatsiyalari — faqat empirik yoki texnologik aspektda emas, balki falsafiy-metodologik asosda tadqiq etilishi mumkin bo‘lgan murakkab fenomen sifatida namoyon bo‘ladi.

Ontologik yondashuv bu bilimlarni o‘zining mavjudlik modeli sifatida tasvirlaydi: ya’ni harbiy tafakkurda konstruksiyalashgan va strategik amaliyotga aylangan bilimlar nafaqat dunyoning harbiy segmentini idrok qilish vositasi, balki o‘z-o‘zini ishlab chiqaruvchi mavjudlik strukturasi hamdir. Bu holatda harbiy nazariy bilimlar sof metafizik prinsiplar asosida emas, balki tajriba va tarixiy zaruratlar zaminida shakllangan ijtimoiy realik sifatida qaraladi. Boshqacha aytganda, ular subyekt – jamiyat – voqelik uchlik modelining dinamik aloqasida shakllanadi.

Gnoseologiya nuqtai nazaridan harbiy bilimlar real voqelikni to‘g‘ri aks ettiradimi, yo‘qmi — bu masala, o‘zining tafakkuriy mezonlari, asoslovchi kategoriyalari, aksiomatik qoidalari orqali aniqlanadi. Harbiy strategiya, operativ qarorlar, xavfsizlik konsepsiyalari va tahdid modellari barchasi gnoseologik faoliyat mahsulidir: ular orqali insoniyat nafaqat voqealikka anglashga, balki uni konstruksiyalashga, nazorat qilishga va boshqarishga intiladi.

Bilish — bu yerda passiv aks ettirish emas, balki faol strategik konstruksiyalashdir. Mazkur ikki yondashuv — ontologik va gnoseologik — bir-birini inkor etmaydi, balki o‘zaro qo‘llab-quvvatlaydi. Harbiy bilimlar borliqni bilishga bo‘lgan intilish sifatida, mavjudlikning gnoseologik refleksiyasini tashkil etadi; shu bilan birga, bu bilimlar o‘zining aksi sifatida yangi ontologik konfiguratsiyalarni — strategik reallikni, xavfsizlik tizimlarini, qudrat paradigmalarni vujudga keltiradi. Ontologiya harbiy bilimlar uchun “nimaning borligi”ni belgilovchi kategoriya bo‘lsa, gnoseologiya — “qanday bilish” va “bilish nega ishonchli”ligini ta’minlovchi metadasturdir.

Harbiy nazariy bilimlar insoniyatning mafkuraviy, ijtimoiy va siyosiy taraqqiyotida chuqur ildiz otgan murakkab fenomen bo‘lib, ularning mohiyati ontologik va gnoseologik jihatlari orqali anglashgandagina to‘laqonli tahlilga erishiladi. Ontologik yondashuv harbiy bilimlarning borliqqa daxldorlik darajasini, ularning ijtimoiy-reallikdagi obyektiv asoslarini tahlil qilishga yo‘naltirilgan bo‘lsa, gnoseologik nuqtai nazar esa ushbu bilimlarning shakllanishi, mazmuni, uslubiy asoslari hamda bilish subyektining rolini aniqlashga xizmat qiladi. Avvalo, harbiy nazariy bilimlar borliqning ijtimoiy-siyosiy determinatsiyasiga ega bo‘lgan gnoseologik shakl sifatida yuzaga chiqadi. Ular jamiyatning tarixiy rivojlanishida, geosiyosiy muvozanatda va ijtimoiy ong strukturasi fundamental o‘rin egallaydi. F.Djuraev bu borada “harbiy xizmatchining ma’naviy-mafkura dunyoqarashi mamlakat ijtimoiy tuzumining bevosita ontologik davomidir”[1; 6] deb yozadi. Demak, harbiy bilimlar jamiyatning mavjudlik shaklini, uning siyosiy va mafkuraviy arxitekturasini in’ikos etuvchi ontologik strukturadir. Ular faqatgina tajriba va texnik vositalar orqali emas, balki ijtimoiy borliqning muayyan shakllari – urush, xavfsizlik, milliy manfaat va suverenitet bilan daxldor holda anglanadi.

Biroq harbiy bilimlarni chin ma’noda tushunish uchun faqat ularning borliqqa daxldorligini emas, balki bu bilimlar qanday usullar orqali shakllanishini ham tahlil qilish zarur. Bunda gnoseologik yondashuv markaziy ahamiyat kasb etadi. A.Rahmonov o‘z tadqiqotida harbiy-vatanparvarlik bilimlarning shakllanishini axborot maydoni, virtual simulyakrlik va ijtimoiy realiyalikning o‘zaro murakkab o‘zaro ta’siri natijasi sifatida talqin etadi va ta’kidlaydiki, “globallashuv sharoitida yoshlar ongida harbiy-patriotik tuyg‘ularni shakllantirish kosmopolit

mafkura bosimi ostida borliq va o'zlikni saqlab qolishga xizmat qiladi"[2; 5]. Bu fikr shuni ko'rsatadiki, harbiy gnoseologiya – bu nafaqat bilish obykti, balki identitet, ong va tafakkur shakllanishi vositasi hamdir. Bundan tashqari, harbiy bilimlar doirasida epistemologik konstruksiya ham muhim o'rin egallaydi. Ya'ni, bu bilimlar qanday ijtimoiy-madaniy kontekstda paydo bo'ladi, ularni ishlab chiquvchi subyektlar kimlar, qanday metodologik yondashuvlar orqali ular sistemalashtiriladi – bu savollarning barchasi gnoseologiyaning doirasiga kiradi. A.Mirzayevning "harbiy bilimlar innovasion texnologiyalar orqali nafaqat takrorlanadi, balki qayta konstruksiya qilinadi"[3; 5] degan fikri shuni ko'rsatadiki, bu bilimlar gnoseologik jihatdan ham dinamik, ham konstruktiv xususiyat kasb etadi.

Harbiy bilimlarning bu ikki – ontologik va gnoseologik – jihatlarining bir-biriga chambarchas bog'liqligi ularga metafizik tushunchalar nuqtai nazaridan yondashishni taqozo etadi. G'.G'ofurov bu borada "harbiy bilish – bu faqat faktlar majmui emas, balki gnoseologik faoliyat, ijtimoiy ong, intellektual xavfsizlik va identitetni shakllantirish vositasidir"[4; 6] deb, harbiy bilishning falsafiy va jamiyatshunoslik darajadagi mohiyatini ochib beradi. Harbiy nazariy bilimlar ko'p qatlamli va murakkab tizim bo'lib, ularni anglashda biryoqlama yondashuv yetarli emas. Ularning ontologik asoslari real ijtimoiy mavjudlik va siyosiy tuzilmalar bilan bog'liq bo'lsa, gnoseologik asoslari bu bilimlarning qanday shakllanishi, uzatilishi va amalda tatbiq etilishi bilan bog'liqdir. Shu boisdan, harbiy bilimlar falsafiy tahlilda nafaqat bilimning obykti, balki madaniyat, ong, mafkura va strategik dunyoqarashning shakllanishi vositasi sifatida qaralishi zarur.

Harbiy bilimlarning shakllanishida esa bu ikki komponent doimiy o'zaro aloqada bo'ladi: mavjudlik haqidagi taxminlar — borliq modellari — gnoseologik tasdiqqa muhtoj bo'ladi, ya'ni ular isbotlanishi, asoslanishi, empirik dalillar bilan mustahkamlanishi kerak. Shu bilan birga, har qanday bilim gnoseologik jihatdan ishonchli deb tan olinishidan avval, ontologik jihatdan mumkin bo'lishi kerak. Harbiy bilimlar bu nuqtai nazardan "dual tabiat"ga ega: ular ham bilish obykti, ham mavjudlik shaklidir. Harbiy nazariy bilimlarning ontologik va gnoseologik jihatlari — bu ikki turli qatlam emas, balki falsafiy tafakkurning bir-birini to'ldiruvchi komponentlari bo'lib, ular strategik ongning konseptual asoslari, bilimlar tuzilmasi va borliqning bilish orqali tashkil etilish mexanizmlarini ifodalaydi. Harbiy bilimlar voqelikni aks ettirish bilan birga, uni shakllantiradi, boshqaradi va istiqbolini belgilaydi. Shu bois ularni tahlil qilish faqatgina amaliy-texnologik nuqtai nazardan emas, balki chuqur falsafiy — ontologik-gnoseologik kontekstda olib borilishi lozim.

Zamonaviy falsafiy tafakkur doirasida harbiy nazariy bilimlarning ontologik va gnoseologik jihatlarini tadqiq etish masalasi, bir qarashda amaliy harbiy faoliyatga bevosita daxldor bo'lmagan mavzu sifatida ko'rinsa-da, aslida har qanday harbiy konsepsiya, strategiya va operasion faoliyatning chuqur bilish va mavjudlik asoslari mavjudligini ko'rsatadi. Harbiy bilimlarning ontologiyasi — bu ularning mavjudlik darajasi, ya'ni ular qanday ijtimoiy-real shakllarda vujudga kelishi, qanday tarixiy-sivilizatsion asosga ega bo'lishi, qanday ideologik konstruktlar orqali shakllanishini o'rganadi. Gnoseologik jihati esa — bu bilimlar qanday shakllanadi, qanday manbadan olinadi, qanday asoslanadi, qanday baholanadi va qanday tanqidiy tahlil qilinadi degan savollarga javob beradi. Shu bois, harbiy nazariy bilimlar faqat operasion yondashuv emas, balki falsafiy tafakkurning real predmetidir.

Harbiy nazariy bilimlar – bu shunchaki jangovar strategiyalar tizimi emas, balki jamiyatda qudrat va xavfsizlik tushunchasini asoslaydigan mavjudlik shaklidir. Ular mavjudlik darajasida ijtimoiy strukturalarga singib ketgan, gnoseologik darajada esa bilishning ixtisoslashgan, funksional namunasi sifatida namoyon bo'ladi. Harbiy bilimlar — bu faqat ob'ektiv axborotlar emas, balki reflektiv, kontekstual va psixologik jihatdan murakkab shakllanma. Harbiy nazariy bilimlar insoniyat tafakkurining strategik-intellektual konsentratsiyasidir. Bu bilimlar real tahdid va mavjudlik o'rtasidagi tafovutni anglash orqali shakllanadi. Ularning gnoseologiyasi tahliliy taxminlar, simulyatsiya, tajriba va ratsional prognoz asosiga qurilgan. Bu fikrning kuchli jihati shundaki, muallif bilimni shakllantiruvchi mexanizmlarni ratsional asosda ochib beradi. Ammo tanqidiy qaraganda, bu yondashuvda harbiy bilimlarning aksiologik (qadriyatli) konteksti va normativ komponentlari e'tibordan chetda qolgan. Aslida, harbiy bilish aksariyat hollarda axloqiy va mafkuraviy kodlar orqali yo'naltiriladi.

Harbiy nazariy bilimlarning ontologik va gnoseologik mohiyatini tugal anglash uchun, bu bilimlarning epistemologik legitimatsiyasi va ijtimoiy-tarixiy kontekstdagi muqarrarligini ham inobatga olish zarur. Chunki bilimlar nafaqat tasviriy, balki normativ va konstruksiyaviy kuchga ega bo'lib, harbiy reallikni nafaqat tushuntiradi, balki uni "yaratadi" ham. Bunday yondashuv, ayniqsa, harbiy bilimlarni "diskursiv borliq" sifatida tahlil qilishga imkon beradi. Epistemologik nuqtai nazardan, harbiy bilimlar inson ongi va tajribasining natijasi bo'lishi bilan birga, ijtimoiy ongning tarixiy shakllanishida ham muhim o'rin tutadi. Bu bilimlar ontologik darajada "narsa qanday bor?" degan savolga, gnoseologik jihatdan esa "biz uni qanday bilamiz?" degan savolga javob izlaydi. Shu yerda I.Kantning pozitsiyani eslash joiz: har qanday bilish "narsa o'zida" emas, balki "narsa biz uchun" doirasida yuzaga keladi. Bu hol harbiy bilimlarda o'z aksini — ob'ektiv voqelikdan emas, balki sub'ektning maqsadi, niyati, ehtiyoji asosida tashkil topgan bilim strukturasi sifatida topadi.

Harbiy bilimlar "siyosiy ong" va "mafkuraviy reproduksiya"ning markazida joylashgan bo'lib, ularning ontologik statusi doim muayyan ijtimoiy voqelik bilan va gnoseologik pozitsiyalar bilan belgilanadi. Misol uchun, tahdidlar haqidagi bilimlar — ularning mavjudligi, xususiyati, hajmi — empirik dalillarga emas, balki ontologik taxminlar va gnoseologik tahlillarning mahsuli sifatida shakllanadi. Xavfsizlik konsepsiyalari, strategik muqobil senariylar va urush nazariyalari ham xuddi shunday — ular reallikka "qarab" emas, balki reallikni "ko'rib turuvchi" metafizik yondashuvlar asosida yuzaga keladi. Shunday ekan, harbiy bilimlarning gnoseologik asoslari ularda qo'llaniladigan bilish uslublari, ishonchlilik mezonlari, tajriba va rasyonol argumentatsiya vositalarida mujassamdir.

Harbiy nazariy bilimlar ontologik va gnoseologik jarayonlar o'rtasidagi murakkab interrelyativ munosabatlar ichida shakllanadi va o'zini namoyon qiladi. Bu bilimlar nafaqat bilimlarning mazmuniy-strukturaviy asosini, balki ularning amaliyotga tatbiq etilish usullarini, sub'ektning bilish jarayonidagi faolligini va dunyoqarashini ham qamrab oladi. Harbiy bilimlar — bu muayyan ratsional tasavvurlar emas, balki harbiy voqelikni anglash va unda harakat qilish qobiliyatining nazariy shaklda namoyon bo'lishi hisoblanadi. Bu nuqtai nazarda ontologiya — bilimlarning "nega va nima uchun" asosida mavjudligini, gnoseologiya esa ularning "qanday anglanadi va o'zlashtiriladi" degan ilmiy-pedagogik kategoriyalarini ifodalaydi. Z.Sh.Alimardonov ta'kidlaganidek: "Bo'lajak ofitserlarning kasbiy kompetentligini shakllantirish, avvalo, ularning nazariy bilimlarni turli kontekstlarda tatbiq etish qobiliyatiga bog'liq bo'lib, bu qobiliyat shaxsning axloqiy, emotsional va faol-psixologik fazilatlar bilan mutanosib holda namoyon bo'ladi" [5; 43]. Uning fikricha, harbiy bilimlar nazariy jihatdan to'laqonli bo'lishi uchun ular faqat kognitiv emas, balki axloqiy-insonparvarlik yuksak tamoyillari bilan ham uyg'unlashgan bo'lishi kerak. Bu ontologik nuqtai nazarda bilimlar abstrakt emas, balki sub'ektga daxldor, faol va fe'l bilan bog'liq holatda namoyon bo'ladi. Gnoseologik jihatdan qaralganda, bilimni anglash jarayoni harbiy pedagogikaning asosiy mazmunini tashkil etadi. A.T.Xasanov ta'lim jarayonining mazkur nuqtai nazardagi xususiyatini quyidagicha ifoda etadi: "Harbiy ta'lim jarayonidagi muvaffaqiyat, nazariy bilimlar bilan amaliy harakatlar o'rtasidagi integratsiya jarayoniga bevosita bog'liq bo'lib, ta'lim faoliyatining markazida bilish sub'ektining faol intellektual ishtiroki turadi" [6; 87]. Bu yerda gnoseologik jarayon nazariy bilimni emas, balki bilishni — sub'ektiv anglashni va u orqali bilimni hayotda qo'llashni belgilaydi. Binobarin, harbiy bilimni gnoseologik jarayondan ajratib bo'lmaydi — bilim faqat sub'ekt bilan munosabatga kirganda haqiqiy ma'noga ega bo'ladi.

Harbiy bilimlar — ko'pincha ehtimoliylik, taxmin, prognoz va simulyatsiya asosida tashkil topgan bilimlardir, ularning ko'pchiligi aksiomatik emas, balki ehtimoliy va situativ xarakterga ega. Bu esa ularni gnoseologik jihatdan "o'zgaruvchan epistemik struktura" sifatida baholashga undaydi. Boshqacha aytganda, harbiy bilimlar vaqtinchalik, dinamik va doimiy qayta ko'rib chiqishga ochiq bilimlardir. Bunday bilimlar tizimi esa har doim ontologik konsepsiyalarga tayanadi — mavjudlikning mohiyati, dushman obrazining konstruksiyasi, kuchlar muvozanatining mavjudligi, geosiyosiy makon va vaqtning mazmuni kabi tushunchalar orqali. Harbiy ontologiya — bu mavjudlikning strategik talqini bo'lib, u harbiy gnoseologiyaning metodologik asosini tashkil etadi. Shuningdek, harbiy bilimlarda «siyosiy realizm», «geostrategik determinizm», «tuzilma va

agensiya» kabi kategoriyalar orqali borliqning shakllanishi falsafiy-metodologik asosga ega bo'ladi. Shu tariqa, harbiy nazariy bilimlarning ontologik va gnoseologik tahlili ularni faqat amaliyotga yo'naltirilgan utilitar bilimlar emas, balki mavjudlik va bilishning falsafiy strukturalarida qaralaydigan, o'ziga xos epistemik kuchga ega konseptual tizim sifatida anglash imkonini beradi. Harbiy bilimlar — bu mavjudlikni bilish va bilish orqali uni tashkil etishdir. Ular sub'ekt va ob'ekt, ong va reallik, tajriba va nazariya, ideologiya va haqiqat o'rtasidagi murakkab aloqaning ilmiy-falsafiy tajassumidir. U.S.Temirova harbiy xizmatchilar, xususan xotin-qizlarning kasbiy faoliyati samaradorligini oshirishda ta'limning emotsional va tarbiyaviy aspektlarini birinchi darajali deb hisoblaydi. U "tarbiyaviy omillar shaxsning kasbiy faoliyatidagi hissiy barqarorlikni shakllantiradi, bu esa harbiy bilimlarning jismon va ma'naviy asoslarda anglanishini ta'minlaydi"[7; 102] deb yozadi. Bunday yondashuv harbiy bilimlarning ma'naviy-ontologik qirrasini ko'rsatadi, ya'ni bu bilimlar faqat tan olingan real faktlar emas, balki ularning axloqiy-ma'naviy asoslarda qabul qilinishi bilan ham bog'liqdir.

Harbiy nazariy bilimlar – bu jamiyat tomonidan xavf, dushman, himoya, kuch va erkinlik kabi kategoriyalarning tarixiy konstruksiyasi asosida yaratilgan mavjudlik sathidir. Bu bilimlar ontologik jihatdan nafaqat harbiy institutlarda, balki madaniyat, mafkura, pedagogika va huquq tizimida ham mavjud. Bu yondashuv muhim sotsiomadaniy asosga ega, biroq tanqidiy nuqtai nazardan qaraganda, muallif ontologik sathlarni sotsiologik qatlam bilan almashtirib yuboradi. Vaholanki, ontologiya — bu mavjudlikning mohiyatini anglashga doir muayyan ontik mezonlarga tayanadi, sotsiologik mavjudlik esa — bu ijtimoiy shakllanish natijasidir. Bu qarashda bilimning individual, ongiy va sezgi asosidagi shakllanishi ilgari suriladi. Tanqidiy jihatdan esa bu fikrda bilishning ob'ektivligi, ratsionalligi va ilmiy metod asoslari yetarli darajada asoslanmagan. Harbiy gnoseologiya bu faqat shaxsiy sezgi emas, balki ijtimoiy epistemik tizimning meyorli ifodasidir. S.R.Uraimov amaliy jismoniy tayyorgarlik orqali harbiy bilimlarni anglash jarayonini ilmiy asoslab, "jismoniy faollik, nazariy bilimlarning amaliyotda tasdiqlanish shakli bo'lib, bilish jarayonini harakat orqali reallashtiradi" [8; 61] deb ta'kidlaydi. Uning fikrida harbiy bilimlar gnoseologiyasining faol shakli – bu tananing javob reaksiyasi orqali bilishdir, ya'ni bilim – harakatga aylangandagina foydalidir.

Harbiy nazariy bilimlarning ontologik va gnoseologik jihatlari masalasini falsafiy tahlil qilish, uni oddiy amaliy-funksional doiradan chiqarib, bilishning chuqur ontik asoslariga va bilim hosil bo'lishining gnoseologik mexanizmlariga olib chiqadi. Harbiy bilimlarning ontologik jihati, avvalo, ularning mavjudlik asoslari – ya'ni "harbiy haqiqat" qanday tarzda mavjud bo'ladi, u jamiyat va shaxs ongida qanday shakllanadi, ijtimoiy amaliyotda qanday modellashtiriladi degan masalalarga borib taqaladi. Gnoseologik jihatdan esa harbiy bilimlar qanday shakllanadi, qanday sub'ektiv va ob'ektiv manbaga ega, ularning bilim sifati va haqiqatga mosligi qanday o'lchanadi, degan fundamental savollar ilgari suriladi. Shuningdek, A.D.Redjaboev harbiy bilimlarning milliy g'oyalar bilan bog'liqligini ko'rsatib, "milliy istiqloq g'oyasiga tayangan harbiy vatanparvarlik ruhida ta'lim, bilimlarning sub'ektiv-ideologik asosda o'zlashtirilishiga xizmat qiladi" deb yozadi[9; 119]. Bu fikr, harbiy bilimlarning ontologik mohiyatini milliy ma'naviyat, ideologiya va vatanparvarlik bilan uzviy bog'lagan holda, ta'lim mazmunini yangicha kontekstda qayta ko'rib chiqishga asos bo'ladi. Yig'ma holda tahlil qilinganda, harbiy bilimlar nazariy negizga ega bo'lgan, ammo amaliyotda namoyon bo'lishi orqali ma'noli bo'ladigan, inson sub'ekti orqali anglashiladigan, ma'naviy va ideologik asoslarda qabul qilinadigan ko'p qirrali ilmiy konstruksiyadir. Bu bilimlarning ontologik jihatlari ularning realligini, amaliy qobiliyatini belgilasa, gnoseologik jihatlari esa ularning bilish jarayonidagi qabul va o'zlashtirish mexanizmlarini ochib beradi.

Harbiy nazariy bilimlarning ontologik va gnoseologik jihatlari falsafiy tafakkurda ijtimoiy mavjudlikning eng nozik qatlamlaridan birini tashkil etadi. Harbiy bilimlar – bu oddiy bilim emas, balki strategik ongning sotsiomadaniy va axloqiy asoslariga qurilgan bilishning maxsus shaklidir. Ontologik nuqtai nazardan harbiy bilimlarning mavjudligi insoniyatning o'zini saqlab qolish instinkti, siyosiy suverenitet, milliy xavfsizlik va tarixiy identitet bilan bevosita bog'liq. Gnoseologik jihatdan esa, bu bilimlar bilim sub'ekti – harbiy xizmatchining kognitiv salohiyati,

strategik fikrlash doirasi, axborotni idrok qilish darajasi hamda qaror qabul qilish mexanizmlarida mujassam topadi. Harbiy nazariy bilimlarning ontologik va gnoseologik jihatlari zamonaviy falsafaning fundamental masalalaridan biriga aylangan bo'lib, bu muammo harbiy bilishning borliqdagi o'rni va uning qanday shakllanib, qanday yo'nalishlarda rivojlanishini aniqlab berishga xizmat qiladi. Ontologik nuqtai nazardan harbiy bilim – bu oddiy bilimlar tizimi emas, balki ijtimoiy ongda mavjud bo'lgan xavfsizlik, zo'ravonlik, hukmronlik va tartib kabi muhim kategoriyalar bilan uzviy bog'langan mavjudlik shaklidir. Gnoseologik jihatdan esa, u bilishning o'ziga xos modeli – ya'ni strategik qarorlar qabul qilish, xavfni modellashtirish va noaniqlik sharoitida bilish vositasi sifatida ko'riladi.

Harbiy nazariy bilimlarning ontologik va gnoseologik jihatlari harbiy fan va amaliyotning falsafiy-metodologik asoslarini chuqur tahlil qilish imkonini beradi. Ontologik nuqtai nazardan harbiy bilimlar borliqdagi harbiy voqealarning — kuchlar nisbatlari, qarama-qarshiliklar, qurolli to'qnashuvlarning, xavfsizlik tamoyillarining va milliy manfaatlar asosida shakllanadigan strategik konsepsiyalarning mavjudlik shakllarini aks ettiradi. Bu esa harbiy bilimni shunchaki amaliy tajriba natijasi emas, balki ijtimoiy ongda mustahkamlangan, aniq vazifalar, qadriyatlar va mafkuraviy mezonlar bilan uzviy bog'langan tizimli hodisa sifatida talqin qilishga imkon beradi. Shu nuqtai nazardan, harbiy nazariy bilim “reallikning harbiy shakllanishi” to'g'risidagi bilimlar majmui sifatida ontologik asoslarga ega bo'ladi, bu esa uni boshqa fanlar bilan integratsiyalashuvda tahlil qilishni talab etadi.

Gnoseologik jihatdan esa, harbiy nazariy bilimlar bilish sub'ekti bo'lmish harbiy xizmatchining kognitiv qobiliyatlari, bilish motivlari, mantiqiy fikrlash darajasi va nazariy tafakkuriga asoslangan holda shakllanadi. Harbiy bilimlar gnoseologiyasi bilish jarayonining maqsadga yo'naltirilgan, tizimli, analitik va reflektiv xususiyatlarini o'zida mujassam etadi. Bu jihatlar harbiy bilimlar rivojida falsafaning gnoseologik yondashuvlarini qo'llash zaruratini keltirib chiqaradi. Harbiy bilish jarayoni nafaqat faktlarni qabul qilish, balki ularni tushunish, tahlil qilish va axborotni strategik qaror qabul qilishga yo'naltirishni ham o'z ichiga oladi. Ayniqsa, harbiy nazariy bilimlarning gnoseologiyasi sun'iy intellekt, modellashtirish, prognozlash va kognitiv fanlar bilan kesishgan holatda o'rganilishi zamonaviy tadqiqotlar uchun dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Shunday qilib, harbiy nazariy bilimlar ontologik jihatdan borliqning ijtimoiy-harbiy shakllarini anglashga, gnoseologik jihatdan esa bu shakllarni chuqur bilish va tahlil qilish vositalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Bu ikki yondashuv uyg'unligi orqali harbiy fanning epistemologik mustaqilligi, nazariy chuqurligi va amaliy ahamiyati ta'minlanadi.

ADABIYOTLAR:

1. Djuraev F.Q. O'zbekiston harbiy xizmatchilarining ma'naviy-mafkuraviy dunyoqarashini shakllantirish omillari. – Toshkent: Ijtimoiy-ma'naviy tadqiqotlar instituti, 2025.
2. Rahmonov A.R. Globallashuv sharoitida yoshlarni harbiy vatanparvarlik ruhida tarbiyalashning ijtimoiy-falsafiy transformatsiyasi. – Namangan: NamDU, 2025.
3. Mirzaev A.R. Yangi O'zbekistonni rivojlantirish jarayonida yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalashning innovasion texnologiyalari. – Toshkent: JDJTU, 2024.
4. G'ofurov B.T. Harbiy xizmatchilarning farzandlarini barkamol shaxs etib tarbiyalashning ijtimoiy-falsafiy omillari. – Buxoro: BuxDU, 2024.
5. Alimardonov Z.Sh. Oliy harbiy ta'lim muassasalarida bo'lajak ofitserlarning kasbiy kompetentligini takomillashtirish. – T.: O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti. 2019. – 197 b.
6. Xasanov A.T. Chaqiriqqacha harbiy ta'lim fakulteti talabalarining kasbiy-amaliy jismoniy tayyorgarligi pedagogik texnologiyasi. 2018. – T.: 174 b.
7. Temirova U.S. Harbiy xizmatchi xotin-qizlarni kasbiy faoliyati samaradorligini oshirishning tarbiyaviy omillari. – T.: Respublika “Oila” ilmiy-amaliy markazi. 2008. – 157 b.
8. Uraimov S.R. Harbiy-texnika litseylari o'quvchilari amaliy jismoniy tayyorgarligining pedagogik xususiyatlari. – Farg'ona: FDU. 2019. – 130 b.
9. Redjaboev A.D. Yoshlarni milliy istiqloq g'oyasi asosida harbiy vatanparvarlik ruhida tarbiyalash. – Toshkent: O'zR IIV Toshkent Oliy harbiy texnika bilim yurti. 2004. – 201 b.

REZYUME:

Ushbu maqolada harbiy-nazariy bilimlarning ontologik va gnoseologik jihatlari o'rganilgan. Ontologik nuqtai nazardan, harbiy nazariy bilimlar real mavjudlikni aks ettiruvchi bilimlar toifasiga mansub bo'lib, ularning mohiyati «borliq» tushunchasining epistemik konfiguratsiyasi sifatida talqin qilinadi.

Kalit so'zlar: harbiy fan, harbiy bilim, harbiy-ilmiy tadqiqot, ontologiya, gnoseologiya, bilish, bilim, virtual borliq, reallik.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье исследуются онтологические и гносеологические аспекты военно-теоретического знания. С онтологической точки зрения, военно-теоретическое знание относится к категории знаний, отражающих реальное бытие, и его сущность трактуется как эпистемическая конфигурация понятия «бытие».

Ключевые слова: Ключевые слова: военная наука, военное знание, военно-научные исследования, онтология, гносеология, познание, знание, виртуальное бытие, реальность.

RESUME:

This article examines the ontological and epistemological aspects of military-theoretical knowledge. From an ontological point of view, military-theoretical knowledge belongs to the category of knowledge reflecting real being, and its essence is interpreted as an epistemic configuration of the concept of "being".

Key words: military science, military knowledge, military scientific research, ontology, epistemology, cognition, knowledge, virtual existence, reality.

SHARQ UYG‘ONISH DAVRIDA ILM-FANNING YUKSALISHI VA MARKAZIY OSIYO MUTAFAKKIRLARINING QARASHLARI**G‘anieva Ch.G‘. -***TDTTrU tayanch doktoranti*

IX-XII asrlarda Markaziy Osiyo xalqlarining uyg‘onish davri: ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyoti. Uyg‘onish davri IX-XII asrlar O‘rta Osiyoda madaniy, yuksalish. IX asrlarda Movarounnahr va Xurosonda sodir bo‘lgan o‘ta murakkab siyosiy vaziyatning rivoji, ijtimoiy va iqtisodiy o‘zgarishlar mamlakat madaniy hayotiga ham kuchli ta’sir etdi. Bu davrda ayniqsa Bag‘dod shahri Sharqning yirik ilm va madaniyat markazi edi. IX asrda bu shaharda “Bayt ul-hikma” (“Donishmandlar uyi”). Somoniylar davlatining tashkil topishi va Xorazmning yuksalishi siyosiy barqarorlik va iqtisodiy ko‘tarilish madaniy hayotning ravnaqiga imkon berdi. Bu davr Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Abu Abdulloh Xorazmiy, Mahmud Zamaxshariy va Muhammad Narshaxiy, Rudakiy, Daqiqiy, Abulqosim Firdavsiy kabi jahon fani va madaniyati taraqqiyotiga ulkan hissa qo‘shgan buyuk siymolarni o‘z bag‘rida tarbiyalab kamolotga yetkazdi

Sharqining o‘z davridagi Fanlar Akademiyasi tashkil etilgan edi. “Bayt ul-hikma” da katta kutubxona hamda Bag‘dodda va Damashqda astronomik kuzatishlar olib boriladigan rasadxonalar mavjud edi.

Bu ilm dargohiga jalb etilgan tolibi ilmlar tadqiqotlar bilan bir qatorda qadimgi yunon va hind olimlarining ilmiy merosini o‘rganish va asarlarini arab tiliga tarjima qilish bilan shug‘ullanardilar. Bu yerda Muso al-Xorazmiy, Ahmad al-Farg‘oniy, Xabash Marvaziy va Abul Abbos Javhariy kabi Movarounnahr va xurosonlik olimlar ijod qilib, o‘rta asr ilm-u faniga katta hissa qo‘shadilar.

Xorazmiy qadimgi Xorazm diyorida tug‘ilib, voyaga yetadi. Dastlabki savod va turli sohadagi bilimlarini u o‘z ona yurti Xorazm va Movarounnahr shaharlarida ko‘pgina ustozlardan oladi. So‘ngra u xalifa Ma‘mun zamonida (813-833) “Bayt ul-hikma” da mudir sifatida faoliyat ko‘rsatadi. Xorazmiy zamondosh olimlar bilan birgalikda yer aylanasining uzunligi-radiusini hamda geografik xaritalar tuzish kabi masalalar bilan mashg‘ul bo‘ldi. Zamonasining mashhur matematigi, astronomi va geografi sifatida fanga ulkan hissa qo‘shdi. Xorazmiy 20 dan ortiq asarlar yozdi. Ulardan faqat 10 tasigina bizgacha yetib kelgan. [1,8,9]

“Bayt ul-hikma” da faoliyat ko‘rsatgan olimlardan yana biri buyuk astronom, matematik va geograf Ahmad al-Farg‘oniydir. U Farg‘onada tavallud topgani uchun Sharqda Al-Farg‘oniy, Yevropada esa Alfraganus taxallusi bilan shuhrat topgan. U Bag‘dod, Damashq va Qohira shaharlarida astronomiya, matematika va geografiya fanlari bilan shug‘ullandi. Qator ilmiy va amaliy asarlar yozib qoldirdi. U asosan Damashqdagi rasadxonada osmon jismlari harakati va o‘rnini aniqlash yangicha “zij”, ya’ni astronomik jadval yaratish ishlariga rahbarlik qildi. [2,52]

Bu kitoblar: “Aljabr va al-muqobala” hisobi haqida qisqacha kitob; “Hind hisobi haqida”, ya’ni arifmetik asar; “Kitob surat ul-arz”, “Yer surati” haqida geografiyaga oid kitob; “Zij” va “Usturlub bilan ishlash haqida kitob” kabi astronomiyaga oid asarlar shuningdek “Kitob at-tarix”, “Yahudiylarning taqvim va bayramlarini aniqlash haqida risola” nomlari bilan atalgan. Xorazmiy merosida ayniqsa “Aljabr va al-muqobala” kitobining ilmiy ahamiyati nihoyatda buyukdir. Bu kitobi bilan u matematika tarixida birinchi bo‘lib algebra faniga asos soldi. Xorazmiyning bu risolasi XII asrdayoq Ispaniyada lotin tiliga tarjima qilinadi va qayta ishlanadi. Vatandoshimiz Xorazmiy matematika faniga asos solib, tarixda o‘zidan o‘chmas iz qoldirdi.

“Bayt ul-hikma” da faoliyat ko‘rsatgan olimlardan yana biri buyuk astronom, matematik va geograf Ahmad al-Farg‘oniydir. U Farg‘onada tavallud topgani uchun Sharqda Al-Farg‘oniy, Yevropada esa Alfraganus taxallusi bilan shuhrat topgan. U Damashq va Qohira shaharlarida astronomiya, matematika va geografiya fanlari bilan shug‘ullandi. Qator ilmiy va amaliy asarlar yozib qoldirdi. U asosan Damashqdagi rasadxonada osmon jismlari harakati va o‘rnini aniqlash yangicha “zij”, ya’ni astronomik jadval yaratish ishlariga rahbarlik qildi. 832-833 yillarda Suriyaning shimolida Sanjar dashtida va ar-Raqqa oralig‘ida yer meridianining bir darajasini

uzunligini o'lashda qatnashdi. 861 yilda uning rahbarligida Fustat (Qohira) shahri yaqinida joylashgan Ravzo orolida Nil daryosi sohilida qurilgan qadimgi gidrometr – daryo oqimi sathini o'lhagich “Miqyos an-Nil” inshooti va uning darajoti qayta tiklandi. Ahmad Farg'oni tarixda birinchilardan bo'lib Yerning dumaloqligini isbotlab bergan olimdir.[3,53]

Abu Nasr Forobiy u avval ona shahrida, so'ngra Samarqand, Buxoro va Bag'dodda bilim olgan. Umrining oxirlarida Xalab va Damashq shaharlarida yashagan. Forobiy riyoziyot, falakkiyot, tabobat, musiqa, mantiq, falsafa, tilshunoslik, tarbiyashunoslik va adabiyot sohalarida ijod etgan. U 160 dan ortiq asar yozib, o'rta asr fan va madaniyatiga ulkan hissa qo'shdi. Bular orasida Arastuning “Metafizika” asariga sharh», “Musiqa kitobi”, “Baxt-saodatga erishuv haqida”, “Tirik mavjudot a'zolari haqida”, “Shaharlar ustiga siyosat yurgizish” va boshqa ko'pgina asarlari bo'lgan. Forobiy bilimli, ma'rifatli, fikr-mulohazalarining kengligi va mantig'ining teranligi tufayli Sharqda Arastudan keyingi yirik mutafakkir – “Muallimus-soniy”, (“Ikkinchi muallim”) nomi bilan shuhrat topdi. Forobiy ilk o'rta asr sharoitida aql va ilm g'alabasi, ma'naviy ozodlik, inson takomili va adolatli jamiyat uchun kurashgan buyuk siymo edi. Abu Nasr al-Farobiy “ Kimki hikmat ilmiga kirishmoqchi bo'lsa, u avvalo, yosh bo'lishi, to'g'ri mijozlik, odoblik, olijanob, odam bo'lishi kerak. Ilmni kasb, hunar qilib olmasligi va mol topishga qurol qilib olmasligi kerak. Daraxtning kamolga yetgani mevasi bilan bo'lganidek, baxt-saodatning mukammal bo'lishi yaxshi xulqlar bilan bo'ladi.[4,37]

Bu davrning ulug' mutafakkirlaridan yana biri Abu Ali ibn Sino edi. U ustoz Abu Abdullohdan mantiq, falsafa, riyoziyot va fiqh ilmlarini o'rganadi. O'n olti yoshidan boshlab turli fanlar bo'yicha Sharq va G'arb olimlarining ilmiy asarlarini mustaqil o'rganadi. Ayniqsa u tabobat ilmining qadimgi allomalari Gippokrat va Golen hamda o'rta asr Sharqining buyuk hakimi va mutafakkiri Abu Bakr ar-Roziyning asarlarini puxta o'rganadi. Ibn Sino o'n yetti yoshidayoq e'tiborli hakim va olim bo'lib yetishadi.

IX asrning oxiri va X asr boshlarida Movarounnahr va Xurosonda yuzaga kelgan og'ir sharoitda Ibn Sino o'z ona shahri Buxoroni tark etib, avval Urganchda, Xorazmshoh Ma'mun saroyidagi olimlar qatoridan joy oladi. So'ngra Mahmud G'aznaviyning tazyiqi tufayli Xorazmdan ham chiqib ketadi. U umrining oxirigacha Obivard, Go'rgon, Ray, Qazyin, Isfaxon va Xamadon shaharlarida hukmdorlar qo'l ostida tabiblik va vazirlik qiladi. Ibn Sino arab va fors tillarida fanning turli sohalari bo'yicha uch yuzdan ortiq asarlar yozdi. Uning “Al-qonun fit-tib” asari XII asrdayoq lotinchaga tarjima qilinib, to XVII asrgacha Yevropa tabobatida asosiy qo'llanma sifatida foydalanilgan. O'rta asrning buyuk allomasi Sharqda “Shayx ur-raisi”, G'arbda esa “Avitsenna” nomlari bilan shuhrat topdi.[5,9,10]. Ibn Sino uchun oila bolaning tanaviy va ruhiy sog'lig'ini ta'minlash manbai. Uning “Tib qonunlari” asarida ham oilada gigiyena, to'g'ri ovqatlanish, tozalikka rioya qilish, bolaning tabiiy qobiliyatlarini qo'llab-quvvatlash bo'yicha qimmatli qarashlar mavjud.

O'sha davrda yashab ijod qilgan ulug' mutafakkirlardan yana biri Abu Rayhon Beruniy edi. U Xorazmda tug'ilib, dastlab Urganchda ta'lim olgan. Uzoq yillar Go'rgonda yashagan. So'ngra Xorazmshoh Ma'mun saroyida ijod qilgan. 1017 yilda Mahmud G'aznaviyning talabi bilan G'azna shahriga borib umrining oxirigacha shu yerda ijod qilgan. U falakkiyot, geograflya, matematika va tarix fanlari bo'yicha 154 ta ilmiy asar yozdi. Beruniyning “O'tmish avlodlardan qolgan yodgorliklar”, “Hindiston”, “Mineralogiya”, “Geodeziya” kabi yirik asarlari shular jumlasidandir. U o'zining falakkiyotga oid asarlarida Kopernikdan qariyb besh asr muqaddam Yerning Quyosh atrofida aylanishi haqidagi fikrni o'rta asrlarda birinchi bo'lib ilgari surdi. Yerning dumaloq shaklda ekanligini asoslab berdi. U dunyoning geografik xaritasini tuzdi. Beruniyning ilmiy va falsafiy katta merosi shubhasiz jahon fani va madaniyati xazinasiga qo'shilgan katta hissa bo'ldi.

Bu davrda Xorazm diyorida yetishib chiqqan buyuk allomalardan yana biri Mahmud az-Zamaxshariydir. U dastlab ma'lumotni otasidan oladi. So'ngra madrasada tahsil ko'radi. Ilmga bo'lgan chanqoqlik uni Buxoro, Marv, Nishopur, Isfaxon, Shorn, Bag'dod, Hijoz va Makkada hayot kechirib, arab tili grammatikasi va lug'ati, maqollari, urf-odatlarini chuqur o'rganishiga sabab bo'ldi. Mintaqa geografiyasiga doir ma'lumotlarni to'playdi. Mahmud Zamaxshariy turli soha ilmlariga oid ellikdan ortiq asarlar yozib qoldirdi. Ayniqsa, uning arab tili fonetikasi va

morfologiyasiga bag'ishlangan "Al-Mufasssal", xorazmshoh Otsizga bag'ishlangan "Muqaddamat ul-adab", "Tog'lar, joylar va suvlar haqidagi kitob" kabi asarlari nihoyatda ahamiyatlidir. "Notiqlik asoslari" va "Aruzda o'lchov" (mezon) asarlari qimmatli manbalardan hisoblanadi. Zamaxshariyning Qur'oni Karim tafsiriga oid "Al-Kashshof" asari musulmon olamida ayniqsa mashhurdir. Qohiradagi dunyoga dong'i ketgan Al-Azhar diniy dorilfununining talabalari "Al-Kashshof" asosida Qur'oni Karimni o'rganadilar.

Bu davrda Movarounnahr, Shosh, Farg'ona, Yettisuv va Sharqiy Turkistonda turkiy xalqlarning qadimdan davom etib kelayotgan og'zaki adabiyoti bilan bir qatorda, yozma adabiyot yuzaga keladi. Qator didaktik poemalar bitildi. Ammo ularning juda oz nusxalarigina bizgacha saqlangan. Ulardan eng nodiri Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" (Saodatga boshlovchi asar) nomli asaridir. Asarda inson va uning ijtimoiy mohiyati, hayotdagi o'rni va vazifasi har tomonlama tahlil qilinadi. "Qutadg'u bilig" da oddiy xalq, mehnatkash inson alohida ehtirom bilan tasvirlanadi. Yusuf Xos Hojib ayniqsa dehqonlar, chorvadorlar, hunarmand va savdogarlarni iliq mehr bilan tilga oladi. Dehqonlarni u hammadan ham yuqori qo'yadi.

"Qutadg'u bilig" da axloq, odob va ilm-ma'rifatga doir ko'p qimmatli pand-nasihatlar keltiriladi. Muallif rostgo'ylik, halollik, odob, sadoqat va sevgi kabi masalalar haqida hikmatli so'zlar yuritadi. U ilm va ma'rifatga saodatning kaliti deb qaraydi. Shuning uchun ham o'z dostonini "Qutadg'u bilig" deb ataydi. Unda ilm va ma'rifatni targ'ib qiladi, olimlarni ulug'laydi, davlat boshliqlarini ilm-fan ahllaridan ta'lim olishga va ularning maslahatlari bilan ish ko'rishga da'vat etadi.

XII asrda turkiy tilda ijod etgan shoir va mutafakkirlardan yana biri Ahmad Yugnakiy edi. Ahmad Yugnakiydan yagona adabiy meros "Hibat ul-haqoyiq" nomli asar saqlanib qolgan. U turkiy adabiy tilning qimmatli va nodir yodgorligi hisoblanadi. O'z asarida shoir Yusuf Xos Hojib singari ilm-fan, olim va fozillarni ulug'laydi, ma'rifatpavarlikni targ'ib etadi, kishilarni ilmi va ma'rifatli bo'lishga chaqiradi. Bizga qadar Ahmad Yassaviy she'rlari to'plami aynan asli emas, balki keyingi nusxalarigina yetib kelgan bo'lsada, ammo bu asar turkiy adabiyotning va adabiy tilning yaratilishida muhim ahamiyat kasb etdi. Bu davr turkiy adabiy tili, xususan eski o'zbek va uyg'ur tillarining vujudga kelishida ham muhim bosqich bo'ldi. Turkiy qabilalarning bir-biriga tobora yaqinlashib borishi bilan ularning tili ham qorishib, o'g'uz, qipchoq, uyg'ur tili guruhlari yuzagakeldi. O'rta asrlarda yoki "chig'atoy" tili deb yuritilgan adabiy tilning taraqqiy etib borishida mahalliy aholi o'rtasidagi iqtisodiy-madaniy aloqalarning hamda yozma adabiyotning o'rni katta bo'ldi. Forobiy "Fozil shahar" konsepsiyasi orqali jamiyat va shahar tuzilishini fozil shaxslar tarbiyasiga bog'lagan. Fozil shaxs oilada yetishadi degan g'oya bilan oilani eng muhim axloqiy va ma'naviy maskan sifatida ko'rsatgan. Abu Rayhon Beruniy

Beruniy ilmnining nasldan-naslga o'tishi uchun oilaviy muhitning o'rni katta ekanini aytgan. U ilmiy izlanishlarida ona tilini, urf-odatni saqlashni ham oilaning vazifasi debbilgan. U falakiyot, geograflya, matematika va tarix fanlari bo'yicha 154 a ilmiy asar yozdi. Beruniyning "O'tmish avlodlardan qolgan yodgorliklar", "Hindiston", "Mineralogiya", "Geodeziya" kabi yirik asarlari shular jumlasidandir. U o'zining falakiyotga oid asarlarida Kopernikdan qariyb besh asr muqaddam Yerning Quyosh atrofida aylanishi haqidagi fikrni o'rta asrlarda birinchi bo'lib ilgari surdi. Yerning dumaloq shaklda ekanligini asoslab berdi. U dunyoning geografik xaritasini tuzdi. Beruniyning ilmiy va falsafiy katta merosi shubhasiz jahon fani va madaniyati xazinasiga qo'shilgan katta hissa bo'ldi.

ADABIYOTLAR:

1. M.Xayrullaev. Al-Xorazmiy-Buyuk ensiklopedik olim. Toshkent. "O'zbekiston. 1983 yil, 7-8-bet.
2. M.M.Xayrullaev. O'rta Osiyoda ilk uyg'onish davri madaniyati –Toshkent: "O'zbekiston respublikasi fanlar fanlar akademiyasi. "Fan" 52-betlar.
3. Irisov.A. Farobiy adib. O'zbekiston SSR "Fan" nashriyoti. Toshkent 1975 yil.
4. Ramatov, J., & Umarova, R. (2021). Central Asia in IX-XII Centuries: Socio-political Situation, Spiritual and Cultural Development. *Academicia Globe: Inderscience Research*, 2(04), 148-151.
5. Ramatov, J., Umarova, R., Baratov, R., Jurabayev, N., & Artikova, B. (2022, June). Constructive and optimal solutions for the formation of a stable ecological situation in the Aral Sea region of Uzbekistan. In *AIP Conference Proceedings* (Vol. 2432, No. 1, p. 030113). AIP Publishing LLC.

6. Ramatov, J., & Umarova, R. (2020). Theoretical and ideological sources of beruni's philosophical views. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 10(11), 1974-1980.
7. Ramatov, J., Umarova, R., Baratov, R., Khasanov, M., Sulstonov, S., & Kushakov, F. (2022). PROBLEMS OF INFLUENCE OF ISLAM ON CONSCIOUSNESS TRANSFORMATION. *Academic research in educational sciences*, 3(10), 591-597.
8. Umarova, R. Sh. (2020). Rol naturfilosofii Abu Rayxana Biruni v razvitii sovremennoy nauki. *Ekonomika i sotsium*, (3), 685-688.

REZYUME:

Mazkur maqolada bayon etilgan mulohazalar, tahlil va xulosalar shuni ko'rsatadiki, Sharq uyg'onish davri insoniyat tarixida ilm-fan, falsafa va madaniyatning eng yuksak cho'qqilaridan biridir. Sharq uyg'onish davri IX–XII asrlar ayniqsa Movarounnahr va Xuroson hududlarida fan, madaniyat, san'at va falsafaning jadal rivojlangan davri. Bu davr quyidagi bilan ajralib turadi; Tibbiyot, matematika, astronomiya, falsafa, tilshunoslik, adabiyot sohaslarida dunyo miqyosidagi buyuk kashfiyotlar.

Kalit so'zlar: Uyg'onish davri, ilm-fan, rivojlanish, axloq, qadriyat, falsafa, mutafakkir, yoshlar, ijtimoiy, siyosiy.

РЕЗИОМЕ:

Анализ и выводы, представленные в данной статье, показывают, что Восточное Возрождение является одним из высочайших пиков науки, философии и культуры в истории человечества. Восточное Возрождение - это период бурного развития науки, культуры, искусства и философии в IX-XII веках, особенно в регионах Мавераннахра и Хорасана.

Ключевые слова: Возрождение, наука, развитие, мораль, ценности, философия, мыслитель, молодежь, социальный, политический.

RESUME:

The considerations, analysis and conclusions presented in this article show that the Eastern Renaissance is one of the highest peaks of science, philosophy and culture in the history of mankind. The Eastern Renaissance is a period of rapid development of science, culture, art and philosophy in the 9th-12th centuries, especially in the regions of Transoxiana and Khorasan.

Keywords: Renaissance, science, development, morality, values, philosophy, thinker, youth, social, political.

**GLOBALLASHUV JARAYONLARIDA INSON VA ISHONCH OMILI:
FALSAFIY TAHLIL****Abdullaeva Z.N. –**
TATU dotsent v.b.

Inson shaxsi ko'plab omillarning murakkab harakati va o'zaro birgalikdagi harakatining natijasi hisoblanadi. Bu omillarning bir xili kishilar irodasi va ongiga bog'liq bo'lmagan holda ta'sir qiladi. Bunga kishining biologik tabiati, ijtimoiy mehnatning ayni paytdagi darajasi, ishlab chiqarish qurollari va ijtimoiy munosabatlar ana shular jumlasiga kiradi.

Amalda har bir kishining turmushiga taalluqli bo'lgan bir biriga bog'liq o'zaro munosabatlarning kuchayib ketishi natijasida bugungi dunyo chindan ham yagona bir ijtimoiy sistema bo'lib qoladi. Shuningdek, global sistema – bu shunchaki bir oddiy muhit emas, uning sharoitida turli jamiyatlar yuksalib va o'zgarib turadigan oddiy bir muhitdir. Ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy aloqalar davlatlar chegaralarini kesib o'tmoqda hamda u yerda yashovchi odamlar taqdiriga ta'sir ko'rsatib, o'z hukmini o'tkazmoqda. Butun dunyo hamjamiyatida tobora kuchayib borayotgan o'zaro bir biriga bog'liq bo'lgan aloqalarni bitta universal atama globallashtirish termini bilan ifodalash mumkin.

Jahondagi bunday yagonalik o'sib borishi jarayonining o'zigina globallashtirish ekan, deb o'ylashni o'zi xato bo'lar edi. Ijtimoiy aloqalar globallashuvini eng avvalo hozirgi mavjud hayot makonini va zamonini qaytadan vujudga keltirilishi sifatida tushunmoq kerak. Boshqacha aytganda, bizning hayotimiz tobora ko'proq bizdan ancha uzoq joylarda sodir bo'layotgan ijtimoiy realikka bog'liq bo'lib qolayotganligini hammamiz va har birimiz sezib turibmiz. Bu jarayon bugungi kunda alohida jadallik bilan yuz berayapti. Bugungi kunda ko'p kuzatuvchilar insoniyat oldida eng katta xavflarni kelayotganini, bu globallashuv hodisasi deb hisoblaydilar.

Globalshuvning ko'plab ta'siri natijasida faqat atrof-muhitga solinayotgan xavfning o'zi emasligi, unda inson omiliga ta'sir etuvchi sabablar ham mavjudligi keng muhokama qilinayotganligini ta'kidlash lozim. Buning ustiga ushbu tobora tezlashib borayotgan jarayonlar jadallashib ketmoqda: odamning XXI asrda insoniyatning bir biriga ta'siri chuqurlashib va miqyoslari kengayib ketdiki, ilgari bunday hol hech qachon ko'rilmaganligi ta'kidlanmoqda.

Hozirgi kunda insonlarning bir – birlariga bo'layotgan munosabatlari doirasida mavzuimizning bosh masalasi inson va ishonch masalasiga to'liqroq to'xtalsak. Bugungi kunda fuqarolik jamiyatida kishilar bir-birlari bilan bog'liq va davlat bilan mustaqil munosabatda bo'ladilar. Bu jamiyatda ijtimoiy, ma'naviy va madaniy hayotni ta'minlash, uni rivojlantirib, avloddan-avlodga yetkazish davlat bilan jamoa munosabatlarining ma'lum darajada mustaqilligi orqali amalga oshiriladi [1.81].

Ijtimoiy fikr yuritishda olimlar uzoq vaqtdan beri ishonchsiz jamiyat mavjud bo'lmashligini ta'kidlab kelishgan. Shunday qilib, ishonch sotsiologik tadqiqotlarning markazida ekanligi ajablanarli emas va uning muhim ahamiyatini ishlab chiquvchi olimlar ro'yxati sotsiologiyada shu kabi nazariyaning asoschilari aynan shu fikrda ekanliklarini misol qilib keltirish mumkin. Bugungi kunda ishonchni o'rganish sotsiologiyada birinchi o'rinda turadi, ko'pincha ishonch o'zaro munosabat, jamoaviy harakat, birdamlik, tenglik, ijtimoiy tartib kabi turli xil ijtimoiy natijalar asosida yotadi degan dalil bilan asoslanadi.

Agar ko'plab ijtimoiy munosabatlarda ishonch muhim va ahamiyatli ekanligi to'g'ridan-to'g'ri ko'rinsa, bu mavzuning nimasi qiziq? Bu savolga javoblardan biri paradoks bilan bog'liq bo'lib, ishonch orqali ko'pincha to'liq oqilona emas, balki juda samarali natijalarga erishish mumkinligi ta'kidlanadi. Agar rag'batlar sheriklar uchun ishonchni suiiste'mol qilish va moslashuvchanlik orqali harakat qilish uchun jozibador bo'lsa, odamlar bu sheriklar bilan tavakkal qilmasliklari kerak. Biroq, tadqiqotlar doimiy ravishda ishonch ijtimoiy hayotning keng tarqalgan haqiqati ekanligini ko'rsatadi. Shu ma'noda, ishonch bo'yicha tadqiqotlar qiziqarli, chunki ishonch ijtimoiy o'zaro ta'sirlarning murakkabligini kamaytirishga yordam beradi, bizning kundalik hayotimiz to'qimasini ramziy qiladi va ijtimoiy tizimlarni bir-biriga bog'laydigan yo'ldir. Berkning metodologik mulohazalari noaniqlik, begonalashish kabi salbiy oqibatlariga olib kelishi

mumkinligini ko'rsatdi. Qarama-qarshi ma'lumotlar tufayli odamlar qiyin vaziyatga tushib qolishadi va axloqiy normalar yo'qligida norma va qoidalarga rioya qilishni to'xtatadilar. Begonalashishning kichik turi sifatida normalarning yo'qligi juda katta xavfdir.

Ehtimol, shu bilan ishonchning ahamiyati tobora ortib boradi. XXI asrda, noma'lum va ma'lum bir-biriga tanish bo'lmagan kasb egalari o'zaro masofadan turib hamkorlik qilishlari ko'paymoqda (qisman global pandemiya tufayli) va iqtisodiy hayotning ko'p qismi endi tashkilotlar, mintaqalar va mamlakatlar chegaralaridan tashqarida sodir bo'lmoqda, bu esa hamma joyda bo'lgan ishonchni tashvishli holatga aylantirmoqda. Maks Veber birinchilardan bo'lib, universal ishonchning yetishmasligi zamonaviy jamiyatda ijtimoiy faoliyatni xavf ostiga qo'yishi mumkinligi haqida tashvishga tushgan holda fikr bildirdi. Shunga o'xshab, zamonaviy jamiyatni qamrab olgan murakkablik, noaniqlik va xavf-xatarlarni hisobga olish bilan bog'liq ekanligini bildirdi. Bugungi dunyoda tashkilotlardagi kuch munosabatlari tobora ko'proq bozorlardagi ishonch munosabatlari bilan almashtirilmoqda.

Ishonch nima? Biz ishonchni sub'ektning (ya'ni, ishonchli shaxs) boshqa shaxs (ya'ni ishonchli vakil) oldida zaif bo'lishga tayyorligi deb ta'riflaymiz. Ushbu tavakkalchilikni o'z zimmasiga olgan holda, ishonchli boshqaruvchi ishonchli boshqaruvchining harakatlari ishonchli boshqaruvchidan tashqarida bo'lishiga qaramay, ishonchli boshqaruvchi uning farovonligiga yordam beradigan tarzda harakat qiladi, deb taxmin qiladi. Ijtimoiy fanlar bo'yicha, ishonchga qanday qarash nuqtai nazaridan muhim o'xshashliklar mavjud. Ishonchni psixologiya va iqtisod nuqtai nazaridan ko'rib chiqadigan olimlar ishonch insonning boshqa insonga nisbatan zaif bo'lishga tayyorligini bildirishiga rozi bo'lishadi. Biroq, ishonch nima ekanligi to'g'risida kelishuvchanlik paydo bo'lgan bo'lsa-da, ishonchni o'rganishning sezilarli bo'linishi saqlanib qolmoqda. Misol uchun, sotsiologlar, mavzu bo'yicha haddan tashqari tarqoq qarashlarni keltirib chiqarishi mumkin bo'lgan maxsus yoki umumlashtirilgan ishonchga bo'linganga o'xshaydi deb hisoblaydilar.

Ushbu muammoni hal qilish uchun bu sharhda biz: a) ijtimoiy munosabatlardagi ishonch sohasining holatini umumlashtirish; b) mavjud adabiyotlar asosida ishonchga nisbatan ikkita (go'yo alohida) yondashuvlarni ko'rib chiqish va c) ishonchni yaxshiroq tushunishga imkon beradigan integral nazariy asosni taklif qilish orqali sintez qilishga harakat qilamiz. Ushbu sharh ishonch asosiy tahliliy konsepsiyani ifodalovchi va kamida ikkita inson ishtirokchisi tomonidan ifodalangan ijtimoiy munosabatlarga qaratilgan. Insoniy bo'lmagan (masalan, uy hayvonlari yoki narsalar) yoki o'ziga bo'lgan ishonchni ko'rib chiqish ushbu ko'rib chiqish doirasidan tashqaridadir.

Ijtimoiy munosabatlarga ishonch. Ishonch mumtoz sotsiologik nazariyalarda asosiy rol o'ynaydi va ish joyidagi odamlar, sotuvchilar va xaridorlar, investorlar va banklar kabi keng ko'lamli ijtimoiy munosabatlar kontekstida empirik tarzda o'rganilgan, jinoyatchilar, fuqarolar va hukumatlar, olimlar, o't o'chiruvchilar, shifokorlar va bemorlar, oila a'zolar shular jumlasidandir. Turli kontekstlarda qo'llanish imkoniyatlarining kengligini hisobga olgan holda, ishonch sotsiologiyaning bir qator kichik sohalari, jumladan, iqtisodiy sotsiologiya uchun markaziy o'rin tutadi; ijtimoiy psixologiya; demografiya; irq, jins va sinf; axloq; ta'lim; tibbiy sotsiologiya va immigrasiya va boshqalar.

Shunday qilib nisbatan ishonchli vakilning ishonchli ekanligiga ishonish uchun oqilona huquqqa ega bo'lgan darajada, u ishonchli shaxsni o'ziga ishonish huquqiga ega. Shuningdek, ishonch, bu insonlarning bir-birlariga bo'lgan madaniy, ma'naviy, axloqiy, huquqiy munosabatlar yig'indisidir. Ishonch bu ba'zida qimmatbaho buyumlardan foydalanish uchun boshqa shaxsga berilgan moddiy predmetlar bo'lsa, ikkinchi tomondan olib qaralganda, ishonch bu insonning sirlarini saqlash, uchinchi tomondan olib qaralganda esa, bu siz ishonch bildirgan insonning odobliligi, yaxshi, ezgu, pok niyati va uning hayotga bo'lgan munosabatida yaqqol namoyon bo'ladi [2.67].

Ishonchni majburiyatdan ham ajratish mumkin. Masalan, ishonch darajasi ishqiy munosabatlardagi sadoqat darajasiga qarab o'zgaradi, sobiq hamkorlar uchun pastroq darajada va unashtirilgan juftliklar, yangi turmush qurganlar va 20 yildan ortiq turmush qurgan juftliklar uchun yuqoriroq darajadadir. Bundan tashqari, ishonch sherikning o'zaro munosabat darajasini bildiruvchi

ishonchlilikdan farq qiladi. Ko'pincha ishonch bilan bog'liq bo'lgan boshqa tuzilmalar: ijtimoiy kapital, hamkorlik, ishonchsizlikni keltirish mumkin. Yuqorida keltirilgan ishonch ta'rifi tuzilishining o'ziga xosligini ta'kidlagan bo'lsa-da, ishonchni o'lchab bo'ladigan qilish uchun empirik tadqiqotlar o'zaro bog'liq qarashlar nuqtai nazaridan ishonchni amaliyotga tatbiq etishi maqsadga muvofiqdir (masalan, ishonch o'yinlari ko'pincha hamkorlik orqali ishonchga yaqinlashadi, chunki u o'zini himoyasiz qilish istagini xatti-harakatlarida namoyon bo'ladi). Shu bilan bog'liq darajada, insonga bo'lgan ishonchni huquqiy madaniyat orqali namoyon etilishi o'ziga xos xususiyatni mujassam etadi. Huquqiy madaniyat fuqarolar va davlat o'rtasidagi mulkiy, iqtisodiy, milliy, oilaviy, shaxsiy va h.k. munosabatlarni tartibga soluvchi qonunlar, me'yorlar, qoidalar majmuasi asosida vujudga keladi va shakllanadi [3.85]. Shuningdek, huquqiy madaniyat haqida fikr bildirar ekanmiz, huquqiy ongni u bilan bog'liq ekanligi alohida ta'kidlanadi "Huquqiy ong huquqiy madaniyatning g'oyat muhim tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, u eng avvalo, odamlarning qonunga munosabatlarini ifadolovchi qarashlari va e'tiqodlaridan, ularning huquq haqidagi tasavvurlaridan, intilishlari va tuyg'ularidan iboratdir" [4.7].

Umumlashtirilgan ishonch odatda noma'lum boshqalarning nisbatan katta doirasini, ijtimoiy tahlil darajasini va yoki ishonch mavjud bo'lishi mumkin bo'lgan keng ko'lamli faoliyatni o'z ichiga oladi, holbuki maxsus ishonch odatda tanish, boshqalarning ancha tor doirasini, tahlilning kichik darajasini va yoki ishonch mavjud bo'lgan o'ziga xos sohani anglatadi. Maxsus ishonch tafovutni aniqlasa-da, umumiy ishonch odatda uni yo'q qiladi. Olimlar muntazam ravishda ushbu ikki yondashuv o'rtasidagi tafovutlar, ularning tegishli taxminlari, usullari va iqtibos tarmoqlari nuqtai nazaridan ishonch tadqiqotiga ishora qiladilar. Ushbu sharhda biz ushbu dixotomiya bilan bog'liq muammolarni ta'kidlashdan oldin mavjud bo'lgan sotsiologik ishonch ehtiyoji to'g'risida qisqacha ma'lumot berishda ushbu institutsionallashtirilgan dixotomiyani qisqacha qabul qilamiz va umumiy va alohida bo'linish bo'yicha ishonch tadqiqotini yaxshiroq integratsiya qilish zarurati kelib chiqadi.

Umumiy ishonch nima?

"Umumiy ishonch" atamasi odatda ishonchli shaxsning kimligi va vaziyatning xususiyatidan qat'i nazar ma'lum darajadagi ishonchni qo'yadigan kishilarni tavsiflaydi. Konsepsiya boshqalarga ishonishga moyillik tendensiyalarini, odamlarning xayrixohligiga ishonchni, insoniyatning yaxshi tabiatiga bo'lgan ishonchni yoki boshqalarni ishonchli deb hisoblashning ma'naviy majburiyatini anglatadi. Ushbu tadqiqot oqimini psixologiyadagi umumiy ishonchni shaxsning o'ziga xos xususiyati sifatida ko'rib chiqqan tadqiqotlar bilan bog'liq bo'lsa-da, sotsiologiya va siyosiy fanlardagi ba'zi tadqiqotlar umumlashtirilgan ishonchni madaniy darajadagi umumiy ishonchni tushunchaga kiritadi, boshqalarga ishonish tendensiyasida milliy yoki mintaqaviy farqlarni taklif qiladi.

Umumlashtirilgan ishonchdagi bunday o'zgarishlar qaerdan kelib chiqishi mumkinligi haqidagi savolni hal qilish uchun nazariya ko'pincha ijtimoiy ta'lim nuqtai nazarini qabul qiladi. Ushbu nuqtai nazarga ko'ra, ular boshqalarning ishonchliligi haqida umumiy taxmini shakllantirish uchun erta hayot tajribalaridan va davom etayotgan uchrashuvlardan bashorat qiladilar. Boshqacha qilib aytganda, odamlar boshqalarga qanchalik ishonish mumkinligini o'rganadilar. Oila a'zolari bilan erta hayot tajribasiga alohida e'tibor qaratilgan bo'lib, ular ayniqsa shakllantiruvchi hisoblanadi. Masalan, onalarning o'z farzandlariga bergan va'dalarini bajarishi va farzandlarining ishonchi o'rtasida, shuningdek, ona va uning farzandlarining ishonch e'tiqodlari o'rtasidagi ijobiy munosabatni topadi. Biroq, ishonchni hayotdan ancha keyin o'rganish va o'zgartirish mumkin. Tadqiqotlarda, masalan, ijtimoiy o'zaro ta'sirlar odamlarning umumiy ishonch darajasini o'zgartirishi ko'rsatilgan, bu esa insonlarning moslashuvchanligiga ishora qiladi.

Umumlashtirilgan ishonch manbalarini aniqlashning yana bir urinishi mustahkamlash o'rganishga yoki o'zini o'rganishga asoslangan qarashlardir. Boshqalarning ishonchliligini aniqlash o'rniga (ijtimoiy ta'limda bo'lgani kabi), mustahkamlash o'rganishning asosiy maqsadi o'z shaxsiyligi va qulaylik darajasini bilish va o'zini tabiiy ravishda past yoki yuqori ishonchli deb tasniflashdir. Odamlar o'zlarining xatti-harakatlarini kuzatar ekan, ular o'zlarini ishonchli yoki ishonchsiz deb bilishadi.

Xulosa qilib aytganda, umumiy ishonch tadqiqoti ba'zi odamlar boshqalarga qaraganda doimiy ravishda ko'proq ishonadi deb taxmin qiladi. Shunday qilib, jamiyatda "yuqori darajada ishonuvchilar" va "past darajada ishonuvchilar" mavjud, chunki odamlar shu tarzda tug'iladilar yoki ular o'zlarining tajribalari natijasida o'zlarining ishonchga bo'lgan moyilligini o'rganadilar va o'zlarida mujassam etadilar.

ADABIYOTLAR:

1. G.Tulenova. Ma'naviy yetuklikdan ijtimoiy faollik sari.-T. "Aloqachi", 2008.81-bet.
2. Z.Abdullayeva. Raqamlashgan jamiyatda ishonch va inson omili. Journal of Innovations in social sciences. Volume: 03 Issue: 02. P-67.
3. G.Tulenova. Ma'naviy yetuklikdan ijtimoiy faollik sari.-T. "Aloqachi", 2008.85-bet.
4. Xalilov E. Ijtimoiy turmushda huquqiy ongning o'rni. -T.: O'zbekiston, 1997. 7-bet.
5. Муминов А.Г., Муминов О.У. Проявление исторической эмпатии узбекским народом // Журнал Белорусского государственного университета Всемирная история, 2025, №2, С. 21-27

REZYUME:

Ushbu maqolada globallashuv jarayonlarida inson va ishonch omilining muhim xususiyatlari, ularning insonlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlari, shuningdek, globallashuvning ko'plab ta'siri natijasida faqat atrof-muhitga solinayotgan xavf emas, unda inson omiliga ta'sir etuvchi sabablar ham mavjudligi keltirilgan. Maqolaning asosiy mazmunini ishonch tushunchasining tahlili, unda ob'ekt va sub'ekt o'rtasidagi o'zaro aloqadorliklar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: globallashuv, inson, shaxs, ishonch, ishonchsizlik, hamkorlik, tinchilik, munosabat, jamiyat, sub'ekt, nazariya.

РЕЗИОМЕ:

В данной статье рассматриваются важные особенности человеческого фактора и фактора доверия в процессах глобализации, их взаимодействие между людьми, а также то, что в результате многочисленных последствий глобализации не только угроза окружающей среде, но и причины, влияющие на человеческий фактор, представляются существенными. Основное содержание статьи составляет анализ понятия доверия, в котором анализируются взаимосвязи объекта и субъекта.

Ключевые слова: глобализация, человек, индивидуум, доверие, недоверие, сотрудничество, мир, отношения, общество, субъект, теория.

RESUME:

This article presents the important features of the human and trust factors in globalization processes, their interaction between people, as well as the fact that as a result of the many effects of globalization, not only the threat to the environment, but also the reasons affecting the human factor are presented. The main content of the article is the analysis of the concept of trust, in which the interrelationships between the object and the subject are analyzed.

Keywords: globalization, human, individual, trust, distrust, cooperation, peace, relationship, society, subject, theory.

**“IKIGAI” -HAYOTNING MA’NOSINI VA QUVONCHINI
TOPISHNING YAPONCHA USULI****Mirsolieva N. –***Toshkent Davlat O‘zbek tili va
Adabiyoti Universiteti o‘qituvchisi*

Hozirgi globallashuv davrida inson hayotining ma’nosi, qadriyatlari va jamiyatdagi o‘rni masalasi sotsiologiya fanida tobora dolzarb ahamiyati kasb etmoqda. Insonning jamiyatdagi roli, u bajarayotgan vazifalari va ma’naviy qadriyatlari o‘rtasidagi uyg‘unlik ijtimoiy barqarorlikning asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, Yapon jamiyatida shakllangan “Ikigai” tushunchasi nafaqat falsafiy, balki ijtimoiy-sotsiologik fenomen sifatida ham e’tiborga loyiqdir.

“Ikigai” atamasi Yapon tilida “hayot mazmuni” [3;14] ma’nolarini anglatib, insonning shaxsiy orzulari, jamiyatdagi vazifalari va ijtimoiy qadriyatlari bilan uzviy bog‘liq tushuncha sifatida shakllangan. Bu konsepsiya nafaqat Yapon xalqi madaniyatiga xos bo‘lib qolmay, balki butun dunyo sotsiologlari tomonidan ham ijtimoiy integratsiya, motivatsiya va barqarorlikning muhim mexanizmlaridan biri sifatida o‘rganilmoqda.

Mazkur ilmiy maqolaning maqsadi –“Ikigai” tushunchasining sotsiologik mohiyatini yoritish, uning ijtimoiy funssiylarini tahlil qilishi va zamonaviy ijtimoiy hayotidagi ahamiyatini asoslab berishdan iborat.

Maqola quyidagi vazifalarni amalga oshirishini nazarda tutadi:

1. “Ikigai”ning nazariy asoslarini sotsiologik jihatdan tahlil qilishi.
2. Uning shaxs va jamiyat hayotidagi ijtimoiy funksiyalarini ko‘rsatib berish
3. “Ikigai”ning zamonaviy sotsiologik muammolarni hal etishdagi ahamiyatini ochib berish

Metodologik asos sifatida klassik va zamonaviy sotsiologik nazariyalar, xususan, E. Dyurkgeyning “ijtimoiy birdamlik”, M. Veberning “ma’no” va “ratsionallik” haqidagi qarashlari, shuningdek, zamonaviy komparativ tahlil yondashuvlari qo‘llanildi.

Har bir inson hayotida o‘ziga xos maqsad, yashash sababi va qadriyatlari mavjud. Yapon madaniyatida bu tushuncha “Ikigai” deb ataladi. U insonning hayotga bo‘lgan ishtiyoqi, jamiyatdagi o‘rni va shaxsiy baxtning uyg‘unlashuvini ifodalaydi. “Ikigai” nafaqat individual, balki ijtimoiy jihatdan ham muhim tushunchadir, chunki insonning ichki qoniqishi va faoliyati jamiyat taraqqiyoti bilan chambarchas bog‘liqdir.

Ikigai hayotning ma’nosi va quvonchini topishning yaponcha usuli hisoblanadi. Ikigai Yapon falsafiy konsepsiyasi bo‘lib, hayotning mazmuni va quvonchini topishga imkon beradigan shaxsiy maqsadni ishlashga asoslangan. Sharq donishmandlari “har bir harakat, qadam, ish, sevimli mashg‘ulot yuqori darajada qoniqish keltiradigan qadriyatlar tizimini qura oladi”-deydi.[6].

“Ikigai” Yapon jamiyatida qadimdan shakllangan ma’naviy tushunchalardan biridir. U dastlab shaxsiy ma’no va hayotning mazmuni sifatida qaralsa-da, keyinchalik kengroq ijtimoiy fenomen sifatida namoyon bo‘la boshlagan. Yapon sotsiologlari “Ikigai”ni nafaqat shaxsning individual ehtiyojlari, balki jamiyatning umumiy barqarorligi bilan ham bog‘lashadi[7]. “Ikigai” faqat shaxsiy qoniqish emas, balki jamiyat taraqqiyotining ham muhim omilidir. Agar shaxs o‘zini baxtli va kerakli his qilsa, u jamiyatga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Chunki insoning o‘z hayotidan ma’no topishi uni ijtimoiy tizimga yanada faolroq jalb etadi. Masalan, o‘qituvchi yosh avlodni tarbiyalab, jamiyatning ma’naviy poydevorini mustahkamlaydi. Yoki shifokor odamlarning sog‘lig‘ini saqlash orqali jamiyatning barqarorligini ta’minlaydi. Hamda, talaba bilim olib, kelajakda jamiyatga xizmat qiluvchi mutahassisga aylanadi. Shu boisdan, “Ikigai”ni topgan har bir inson o‘zining shaxsiy baxti bilan birga jamiyat ravnaqiga ham hissa qo‘shadi. “Ikigai” shaxsning hayotdagi maqsadlarini aniqlash va unga erishish yo‘lida motivatsiya manbai sifatida xizmat qiladi. Inson o‘zining kundalik faoliyatidan ma’no topganida, u nafaqat shaxsiy hayotidan qoniqadi, balki ijtimoiy tizimga ham faol hissa qo‘shadi. Shu sababli “Ikigai” jamiyatda mehnat unumdorligini, intizomni va ijtimoiy mas’uliyatni oshirishda muhim o‘rin tutadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning asarlarida ham inson hayotining mazmuni xalq farovonligi, ma’naviyat va jamiyatdagi mas’uliyati bilan bog‘laydi. “Bu yangi

davrnin g eng muhim va ustuvor xususiyatlari, avvalo, mamlakatimizda davlat va boshqaruv organlari, barcha rahbarlar bundan buyon o‘z faoliyatini “Inson -jamiyat- davlat” va “Inson qadri uchun ”degan ezgu tamoyillar asosida olib borishida aks etadi. Hamma kuch va imkoniyatlarimiz adolatli jamiyat va ijtimoiy davlat qurish, hozirgi va kelgusi avlodlarning farovon turmushini ta’minlashga qaratiladigan” tamoyil “Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi”[1;9] asarida asosiy vazifa sifatida qayid etiladi. Darhaqiqat inson o‘z hayot mazminini topishi jamiyat taraqqiyoti bilan uyg‘unlashtirishi lozim.

Yapon ijtimoiy tizimida “Ikigai” ko‘proq kollektiv qadriyatlari bilan uyg‘unlashgan[2;35]. Bu esa G‘arb jamiyatlaridan farqli jihat hisoblanadi. Masalan, Yaponiyada “men” tushunchasi ko‘pincha “biz” bilan uyg‘unlashadi[2;35,65], bu esa “Ikigai”ning ijtimoiy ildizlarini yanada mustahkamlaydi.

“Ikigai- bu kundalik ishlarida qoniqish, quvonch va xabardorlikni topish qobiliyati. Bu san’atni har kim o‘rganishi mumkin”, [2;5]deydi- “ “Ikigai”ning kichik kitobi” muallifi, neyrobiolog va yozuvchi Ken Mogi.

“Ikigai” to‘rt asosiy unsur uyg‘unlashuvida yuzaga keladi:

1. Inson sevgan ishi. Shaxsiy qoniqish- shaxsiy ehtiyoj va ishtiyoq
2. U yaxshi bajaradigan ish. Qobiliyat va mahorat- shaxsning o‘ziga xos salohiyati
3. Jamiyatga foydali faoliyat. Ijtimoiy ahamiyatga ega faoliyat
4. Daromad keltiruvchi faoliyat. Moddiy ehtiyojlarni qondirish-moddiy barqarorlik

manbai[6]

Bu unsurlar birlashganda insonning hayotdagi “mazmun mohiyati” paydo bo‘ladi.

Toyo Eyva Universitetining klinik psixologi va dotsenti Akixiro Xasegavanign aytishicha “Ikigai” Yaponiyaliklar uchun kundalik hayotining bir qismidir. Bu atama ikki so‘zdan iborat: “Iki”- “Hayot” va “Gai” –“qadriyat” ma’nosini anglatadi. Bu so‘z yapon tilida Xeyan davrida paydo bo‘lgan. Yaponiya tarixida 794 yildan 1185 yilgacha ilm-fan va madaniyat rivojlangan Xeyan davri hukumron bo‘lgan[6].

Sotsiologiyada shaxs va jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir doimiy tadqiqot mavzusida bo‘lib kelgan[4; 14]. “Ikigai” shaxsiy hayot ma’nosini belgilashda ijtimoiy strukturalarning-oila, ta’lim, mehnat bozorining bevosita ta’sirini ko‘rsatadi. Insoning o‘z hayotidan ma’no topishi, avvalo, uning ijtimoiy rolini anglash va uni amalga oshirish orqali yuzaga chiqadi. Bu jarayonni Dyurkgeymning “ijtimoiy birdamlik” nazariyasi[5;53] bilan izohlash mumkin. Dyurkgeymga ko‘ra, jamiyatning barqarorligi shaxslarning umumiy maqsadlariga erishishdagi birdamligiga bog‘liq[4;44]. Shuningdek, Veberning “ratsional harakat”[4;23] tushunchasi jamiyatda oqilonalik konsepsiyasi orqali izohlash mumkin.

“Ikigai” tushunchasini sotsiologik nazariyalar orqali izohlash mumkin:

- Emil Dyurkgeym nazariyasi: “Ikigai” ijtimoiy birdamlikninnng mustahkamlashiga xizmat qiluvchi qadriyatlari majmui sifatida talqin qilinadi[4;45].

- Maks Veber: “Ikigai” insoning faoliyatiga ma’no beruvchi subyektiv omillar bilan bog‘liqdir. Veberning “ratsional harakat” yani jamiyatdagi oqilonalik “Ikigai” orqali namoyon bo‘lishi mumkin[4;27].

- Tolkot Parsons [4; 99]: “Ikigai” shaxsning jamiyatdagi rolini samarali bajarishi va ijtimoiy tizimning barqaror ishlashini ta’minlaydigan mexanizm sifatida ko‘riladi.

Shunday qilib, “Ikigai” faqat falsafiy tushuncha emas, balki sotsiologik nazariyalar bilan ham izohlanadigan ilmiy fenomen sifatida qaralishi mumkin.

“Ikigai” Yapon jamiyatida kollektiv qadriyatlari bilan bog‘liq bo‘lgani uchun, u insonlar o‘rtasida birdamlik va hamjihatlikni kuchaytiradi. Oila, mahalla, ishchi jamoalari kabi ijtimoiy guruhlar “Ikigai” orqali umumiy maqsad sari yo‘naltiriladi. Bu jarayon Dyurkgeym ta’kidlagan “ijtimoiy birdamlik” konsepsiyasiga mos keladi.

“Ikigai” insoning ma’naviy-axloqiy qadriyatlarini saqlash va rivojlanishda ham muhim ahamiyat kasb etadi. U hayot mazmunini topishga moddiy manfaatlaridan ko‘ra, ma’naviy

qadriyatlarini ustun qo'yadi. Shu jihatdan "Ikigai", bir tomondan, ijtimoiy hayotni barqarorlashtirsa, ikkinchi tomondan, insonning ruhiy salomatligini mustahkamlaydi[3;125-157].

"Ikigai" turli yosh, kasb va ijtimoiy guruhlarini umumiy qadriyatlari asosida birlashtiradi. Masalan, yapon jamiyatida nafaqadagi keksalar ham o'z "Ikigai"ni topib, jamiyat hayotida faol ishtirok etadilar[3;13]. Bu esa ijtimoiy integratsiyaning mustahkamlanishiga olib keladi.

"Ikigai" nafaqat an'anaviy qadriyatlarni, balki yangilikka intilishni ham qo'llab-quvvatlaydi. Inson o'z "Ikigai"ni amalga oshirish jarayonida ijodkorlik va yangilikka intiladi[2;5]. Bu esa jamiyatning innovasion rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Xulosa

Globalizatsiya shaxsiy va ijtimoiy qadriyatlarga kuchli ta'sir ko'rsatmoqda. Individualizm ustuvor bo'lgan G'arbiy jamiyatlarda "Ikigai" ko'proq shaxs erkinlik va mustaqil qarorlar qabul qilishi bilan bog'liq bo'lsa, Sharq jamiyatlarida u hamon kollektiv qadriyatlar va ijtimoiy birdamlik bilan uyg'unlashgan. Demak, "Ikigai" tushunchasi global davrda madaniyatlararo ko'prik vazifasini bajaradi.

Zamonaviy jamiyatlarda ish bilan bandlik faqat moddiy ta'minot emas, balki shaxsiy ma'no topishning ham manbaiga aylangan. Ko'plab tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'z kasbidan "Ikigai" topgan insonlar yuqori unumdorlik va kasbiy sadoqat bilan ajralib turadi[2;15]. Shu bois yirik kompaniyalar va korporatsiyalar ham "Ikigai falsafasi"ni kadrlar siyosatiga qo'llashmoqda[7].

Xulosa qilib ayitadigan bo'lsak, hayotidan ma'no topa olgan insonlar ruhiy barqarorlikka ega bo'ladi, depressiya va stress darajasi pastroq bo'ladi. "Ikigai" bu jihatdan nafaqat shaxsiy psixologik salomatlikni ham ta'minlaydi. Shu sababli u zamonaviy sotsiologiyada sog'lom turmush tarzining asosiy komponentlaridan biri sifatida qarash mumkin.

Zamonaviy sotsiologiyada tengsizlik, ijtimoiy adolat va gender masalalari muhim o'rinda turadi. "Ikigai" bu masalalarda ham yangi yondashuvni taqdim etadi. Chunki hayot mazmunini topish jarayoni ijtimoiy toifa, jins yoki yoshdan qat'iy nazar har bir inson uchun mavjud imkoniyat sifatida qaraladi. Bu esa ijtimoiy inklyuziya jarayonlarini tezlashtirishga xizmat qiladi. Ijtimoiy inklyuziya bu jamiyatdagi barcha a'zolar, ular kim bo'lishidan qat'iy nazar, teng imkoniyatlarga ega bo'lishni anglatadi[8].

XXI asr yoshlarining qadriyatlari tez o'rganib bormoqda. Internet, Raqamli texnologiyalar, global kommunikasiyalar natijasida hayot mazmuni an'anaviy qadriyatlardan ko'ra yangi turmush tarzi bilan belgilanmoqda. Shunga qaramay, "Ikigai" yoshlarga ham o'z qiziqishlari, jamiyatdagi roli va maqsadlarini aniqlash uchun muhim tushuncha bo'lib qolmoqda.

"Ikigai" tushunchasi nafaqat Yapon jamiyatining, balki butun insoniyatning ijtimoiy-madaniy merosida muhim o'rin tutadi. Tadqiqot davomida quyidagi ilmiy natijalarga erishildi.

1. Ikigaining falsafiy mohiyati-inson hayotiga ma'no beruvchi, uni harakatga undovchi kuch sifatida namoyon bo'ladi.

2. Ijtimoiy funksiyalari-shaxsiy motivatsiyani shakllantirish, ijtimoiy birdamlikni mustahkamlash, ma'naviy qadriyatlarni rivojlantirish va ijtimoiy integratsiyani ta'minlashda muhim vosita ekanligini aniqlandi.

3. Zamonaviy ahamiyati- globalizatsiya, mehnat bozori, psixologik salomatlik, tenglik va yoshlar qadriyatlari kontekstida "Ikigai" yangi ijtimoiy yondashuvlarni shakllantirish bilan izohlanadi. Shunday qilib, "Ikigai" shaxsiy hayot mazmuni belgilash bilan birga, jamiyatning barqaror taraqqiyotida ham katta ijtimoiy rol o'ynaydi.

Ikigai – inson hayotining mazmunini topish jarayonidir. U shaxsni ijtimoiy faol maqsadli va baxtli qiladi. Bugungi globallashuv davrda har bir inson o'z Ikigai'ni topib uni jamiyat taraqqiyoti bilan uyg'unlashtirishi lozim. Chunki shaxsiy baxt va jamiyat farovonligi bir-biri bilan chambarchas bog'liqdir.

ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoev Sh.M. "Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi". "O'zbekiston" Toshkent 2023
2. Ken Mogi Ikigay. Смысл жизни по-японски. Издание на русский язык, Azbuka Attikus 2018
3. Hektor Garsia, Fransesk Mirales. Ikigai. Uzoq va baxtli umr kechirishning yaponcha usuli. Toshkent "Azbobooks" 2024

4. A. Xolbekov, U. Idivov Sotsiologiya. Toshkent 1999
5. M.B. Bekmurodov, O.B.Ota-Mirzaev, R. A, Ubaydullayeva, N.S. Aliqoriev, A. Xolbekov va boshqalar. Sotsiologiya. Toshkent, “O‘AJBNT” 2002
6. Yoga jurnal. 25 fev.2024
7. BBC.com
8. Oilaqadriyat.uz/2024

REZYUME:

Ushbu maqolada Yapon xalqi falsafasida shakllangan “Ikigai” tushunchasining ijtimoiy-falsafiy mohiyati, uning shaxs hayoti mazmunini belgalashdagi ahamiyati va zamonaviy jamiyatda qo‘llanish imkoniyatlari tahlil qilinadi. “Ikigai” shaxsiy motivatsiya mehnat jamiyatda foyda keltiruvchi faoliyat sari yetaklovchi omillari yoritiladi.

Kalit so‘zlar: Ikigai, hayot mazmuni, motivatsiya, ijtimoiy barqarorlik, ratsionallik, barqarorlik, kollektiv qadriyat, globalizatsiya, inklyuziya.

РЕЗИОМЕ:

В данной статье анализируется социально-философская сущность концепции “Икагай”, сформировавшейся в философии японского народа, ее значение в определении смысла жизни человека и возможности ее применения в современном обществе. Выделяются факторы, обуславливающие мотивацию личности к полезной деятельности в рамках “Икагай”.

Ключевые слова: Икигай, смысл жизни, мотивация, социальная стабильность, рациональность, устойчивость, коллективная ценность, глобализация, инклюзивность.

RESUME

This article analyzes the socio-philosophical essence of the concept of “Ikigai” formed in the philosophy of the Japanese people, its importance in determining the meaning of an individual’s life, and the possibilities of its application in modern society. The factors that lead to “Ikigai” personal motivation and work towards beneficial activities in society are highlighted.

Keywords: Ikigai, meaning of life, motivation, social stability, rationality, sustainability, collective value, globalization, inclusion.

ILMIY IJODDA SINERGETIK TAFAKKURNING O'RNII

Mamadjonova M.Q. -*Yangi asr universiteti, dotsent v.b.,
falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).*

Har qanday jamiyatning ijtimoiy – iqtisodiy taraqqiyotini shu jamiyat a'zolarining tafakkuri, bilim darajasi va intellektual salohiyati, ma'naviyati va madaniyati belgilab beradi. Hozirgi davrda kechayotgan murakkab ijtimoiy - siyosiy o'zgarishlar, jamiyat ijtimoiy – madaniy rivoji natijasida insonlar hayoti, bilim va tajribasining yanada kengayishi, ilmiy ijod darajasining oshishi kuzatilmoqda.

Ijod inson tafakkurining eng yuksak ifodasi bo'lib, sinergetik yondashuv orqali u yanada mukammal shaklga ega bo'ladi. Ilmiy ijod esa ilmiy bilishni rivojlantirish, yangi bilimlar yaratish, mavjud bilimlarni yangi qonuniyatlar, ilmiy prinsiplar bilan boyitish hamda inson faoliyatining turli sohalarida amaliy qo'llash bilan bog'liq bunyodkorlik faoliyatidir.

Ilmiy ijod - bu ilmiy bilishni rivojlantirish, yangi ilmiy bilimlarga ega bo'lish va undan foydalanish, ilmiy bilimni yangi qonunlar va qonuniyatlar, yangi ilmiy prinsiplar va nazariyalar, inson faoliyatining har xil sohalaridagi amaliyotga faol chiqishlar orqali boyitish bilan bog'liq bilish va bunyodkorlik faoliyatidir. Ilmiy ijod asosida inson yangi ilmiy yo'nalishlar va yangi ilmiy bilimning noan'naviy sohalariga asos soladi. Inson o'zining ijodiy izlanishlari asosida dunyoni o'zgartiradi va o'zini yaratuvchi, ijodkor, ixtirochi sifatida namoyon qiladi. Bu jarayonda inson o'z oldiga turli muammolarni qo'yadi, muammolarning o'ziga xos yechimini topadi va albatta bunday yechimlarga nisbatan o'ziga xos yondashuvlardan foydalanadi. Ushbu o'zgarishlarni o'rganishda nochiziqli asoslarga, ko'p qirrali va xilma - xil xususiyatlarga ega bo'lgan ilmiy ijodni yangi yo'nalishini shakllantirish ehtiyoji mavjud.

Ilmiy ijod asosida inson yangi ilmiy yo'nalishlar va yangi ilmiy bilimning noan'anaviy sohalariga asos soladi. Shu jarayonda inson o'z oldiga turli muammolarni qo'yadi, ularning o'ziga xos yechimini topadi va o'zining ijodiy yondashuvi orqali dunyoni o'zgartiradi. Bu o'zgarishlarni o'rganishda nochiqizli asoslar, ko'p qirrali va xilma – xil xususiyatlarga ega bo'lgan ijodning yangi yo'nalishlarini shakllantirish ehtiyoji vujudga keladi. Aynan mana shu jarayonda sinergetik tafakkur zarur metodologik asos sifatida namoyon bo'ladi.

Sinergetika dunyoga yangicha qarash sifatida fanlardagi yangi yondashuvlarni umumlashtiruvchi, o'z-o'zini tashkil qilish va nochiziqli tafakkur asosida global evolyusion jarayonlarni tahlil qiluvchi fanlararo ilmiy tadqiqot metodidir. I.Prigojin, I.Stengers ta'kidlaganidek, "Sinergetik xaos dunyoni buzuvchi omil bo'lishi bilan birga, ma'lum sharoitlarda tuzuvchi kuch sifatida ham namoyon bo'lishi mumkin" [1]. Ular sinergetik jarayonlarning aynan shu tuzuvchi mexanizmini ilmiy jihatdan asoslab berganlar. Mazkur tafakkur uslubining ilmiy-ijodiy izlanishlarga ko'rsatayotgan ta'siri beqiyosdir.

Sinergetika o'zining o'z - o'zini tashkillashtirish, xaos, bifurkatsiya, attraktor, fluktuatsiya kabi asosiy tushunchalari bilan ilmiy bilishning yangi metodologik paradigmasini shakllantiradi. Sinergetika ilmiy transformatsiya jarayonlarining mohiyati ham aynan bir tizimdan ikkinchisiga o'tish, yangi sifat va struktura hosil qilish, ya'ni o'z- o'zini tashkillashtirish orqali ifodalanadi.

O'z - o'zini tashkillashtirish - bu chetdan tashqi ta'sir bo'lmasdan, tizimning o'z ichki imkoniyatlari asosida harakatlanish va rivojlanishining muhim ko'rinishi bo'lib, ayni paytda o'z - o'zini boshqarishning asosi hisoblanadi. Bunday tizimlarda tartib va beqarorlik tashki kuchlar ta'sirida emas, balki ichki aloqalar, o'zaro ta'sir va qayta bog'lanish mexanizmlari orqali vujudga keladi.

Ilmiy ijod jarayoni ham o'z mohiyatiga ko'ra o'z-o'zini tashkillashtiruvchi tizimdir. Tadqiqotchi tafakkuri, g'oyalar oqimi va ilmiy izlanishlar o'zaro uyg'unlikda shakllanib, intellektual ehtiyojlar asosida rivojlanadi. Shu jihatdan, o'z-o'zini tshkillashtirish ilmiy tafakkurning ijodiy energiyasini harakatga keltiruvchi ichki mexanizm sifatida namoyon bo'ladi.

G.Xaken fikricha, “Fan ham ochiq, o‘z - o‘zini tashkil etuvchi tizimdir. Uning ayrim bosqichlari biologiyada tasvirlanadigan hayotning paydo bo‘lish jarayoniga o‘xshaydi. Ya’ni, dastlab tasodifan paydo bo‘lgan organik molekulalar yirikroq tuzilmalarga birlashadi, so‘ngra ular shunday yangi tartib holatiga o‘tadiki, natijada butunlay yangi sifat, yangi funktsiya va yuqoriroq darajadagi struktura paydo bo‘ladi” [2]. Xakenning bu mulohazasi fanning rivojlanishini murakkab, o‘z- o‘zini tashkil etuvchi tizim sifatida talqin etishga asos yaratadi. Fan har doim ochiq tizim bo‘lib, u tashqi muhitdan – jamiyat, texnologiyalardan axborot va energiya oladi, o‘z ichki qonuniyatlari asosida yangilanadi. Ilmiy tafakkur jarayonida ham xuddi tabiiy tizimlardagi kabi fluktuatsiyalar, ya’ni tasodifiy o‘zgarishlar yuz beradi. Bu o‘zgarishlar ilmiy muhitda bifurkatsiya holatlarini keltirib chiqarib, yangi paradigm avay yangi nazariyalar paydo bo‘lishiga zamin yaratadi.

Ilmiy ijod jarayonining takomillashuviga ta’sir etuvchi muhim omillar sifatida bifurkatsiya va fluktuatsiya, attraktor hodisalari ham alohida ahamiyatga ega

Bifurkatsiya – kishilarning ilmiy ijod jarayonida mavjud imkoniyatlarning alternativ variantlariga va ularning xilma – xilligiga e’tibor berishi orqali aks etadi. Shuningdek, ilmiy ijodiy jarayondagi istiqbolli o‘zgarishlarning rivojlanish darajasini noaniqligi hamda bo‘linishga moyilligi bilan izohlanadi.

I.Prigojinning fikriga ko‘ra, bifurkatsiya jarayonlari tizimning murakkablashuvidan dalolat beradi. Bu jarayon ilmiy ijodga ham taalluqli bo‘lib, uning ilmiy tadqiqotlar olib borilishi natijasidagi maqsadli bo‘linishidan dalolat beradi. N.Moiseev ta’kidlaganidek, “Ijtimoiy tizimning har bir holati bifurkatsiya holatidir”[3]. Demak, har bir ilmiy izlanish jarayonida ham shunday burilish nuqtalari mavjudki, ular olimni mavjud g‘oyalar chegarasidan chiqib, yangi ilmiy yo‘nalishlarni kashf etishga undaydi. Bunday holatlarda ilmiy tafakkur o‘zining tanlov davrini boshdan kechiradi. Bu davrda kichik o‘zgarishlar kelgusida butun paradigma o‘zgarishiga sabab bo‘lishi mumkin. Shu boisdan bifurkatsiya holatlari ijodkor tafakkurining innovasion burilishi, ya’ni yangi ilmiy tizim yoki yondashuvning shakllanish nuqtasidir. Ilmiy ijodda bunday jarayonlar attraktor va fluktuatsiya hodisalari bilan chambarchas bog‘liqdir.

Fluktuatsiya – kishilarning ilmiy ijodida doimiy o‘zgarishlar, tebranishlar va og‘ishlar, beqarorlik, notekislik holatlarini vujudga keltiruvchi sifatida namoyon bo‘ladi. Fluktuatsiyalar ijodiy beqarorlik va tasodifiy g‘oya o‘zgarishlari – yangi attraktorning, ya’ni yangi ilmiy yo‘nalishning paydo bo‘lishiga sabab bo‘ladi. Natijada ilm fan o‘z- o‘zini yangilovchi tizim sifatida rivojlanadi, unda har bir bifurkatsiya nuqtasi yangi g‘oyaning tug‘ilish manbai sifatida namoyon bo‘ladi. Ilmiy ijodiy faoliyatda fluktuatsiyalar ko‘proq intuitiv ravishda namoyon bo‘ladi. Ijodiy faoliyatdagi fluktuatsiyalarning ikki turi mavjud: birinchisi, fluktuatsiya ta’siridagi ijodiy faoliyat, ikkinchisi, ijodiy jarayonning o‘zida vujudga keladigan fluktuatsiyalardir. Ilmiy ijodiy faoliyatda ba’zan, fluktuatsiyalar juda kuchayib, ijodkor dunyoqarashini to‘la egallab olishi va mohiyat e’tibori bilan uning faoliyat yo‘nalishi va tadqiqot tartibini o‘zgartirib yuborishi mumkin. Ba’zida salbiy xarakter kasb etishi mumkin. Bunda evristik g‘oyalar uning konstruktiv tomonini ifodalasa, salbiy tomoni ijodning buzg‘unchi xarakterida namoyon bo‘ladi. Shuning uchun ham sinergetik tafakkur ilmiy ijoddagi fluktuatsiyalar yo‘nalishini aniqlashga yordam beradigan tafakkur uslubidir.

Attraktor esa murakkab tizimning barqaror holrtuvchi ichki kuch sifatida namoyon boladi, atga intilish nuqtasi yoki yo‘nalishini bildiradi. Attraktor tizim rivojlanishining “markazi”, ya’ni turli o‘zgarishlar ichida uni muayyan tartibga tortuvchi kuch sifatida namoyon bo‘ladi. Ilmiy ijod ham murakkab tizim hisoblanadi. Attraktor olim tafakkurning asosiy maqsadi yoki g‘oyaviy markazi bo‘lib, uning ilmiy izlanishlarini ma’lum yo‘nalishga tortadi. Masalan, bir nazariy muammoni yechishga qaratilgan diqqat attraktor rolini bajaradi. Ilmiy izlanish jarayonida turli flkutuasiyalar bo‘lishi mumkin, lekin attraktor bu o‘zgarishlarni maqsad sari yo‘naltiradi., tizimni muvozanatda ushlab turadi. Attraktor ilmiy ijod jarayonida tafakkur yo‘nalishini belgilovchi, tartibni saqlovchi, yangi g‘oya tug‘ilishiga sharoit yaratuvchi ichki tortish markazidir.

Sinergetik nuqtai nazardan ta’lim tizimida ilmiy-ijodiy muhitni rivojlantirishda uzluksiz ta’lim tizimida ochiq muhitni ta’minlash ya’ni, ta’lim tizimiga oid milliy va xalqaro andozalarni muntazam ravishda uyg‘unlashtirib borish, barcha o‘quv-ta’lim dargohlarida faoliyat

ko'rsatayotgan o'qituvchi kadrlarni zamon talablariga mos ravishda qayta tayyorlash, ularni jahon fani yutuqlaridan o'z vaqtida xabardor bo'lishini ta'minlash va zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanishi uchun muhim shart-sharoitlar yaratish zarur.

Ilmiy-ijodiy faoliyatni yangi yo'nalishda rivojlantirishning sinergetik manzarasini yoshlar ijodiy faoliyatining maqsadini to'g'ri anglab olish asosida ularni o'z-o'zini rivojlantiruvchi ijodkor odam sifatida tarbiyalash, ijodiy hamkorlik, hamdo'stlik, hammualliflik, o'zaro ijodiy tashkillashtiruvchi munosabatlarni tartibga solish, yoshlarni ijodiy qobiliyat, bilim va ko'nikmalarini, o'zaro tajriba almashishlariga shart-sharoit yaratib berish, ularning ilmiy yangiliklar olamiga munosabatini shakllantirish, tug'ilgan g'oyalarni ijodiy ma'no kasb etishi, muntazam ravishda ijodiy faoliyatni o'z-o'zini ifodalashi, ilmiy ijodni ijtimoiy ahamiyat kasb etishi kabilarga e'tibor berish zarur.

Xulosa. Yuqoridagilarga asoslanib shuni aytishimiz mumkinki, sinergetik yondashuvning ilm – fan rivojiga ta'siri, imkoniyatlarining metodologik muammolarini tahlil qilish hozirgi kunda ushbu vositasiz ilmiy tadqiqot o'tkazib bo'lmasligini ko'rsatmoqda.

Yangidan - yangi ilmiy tadqiqot usullarini izlab topish jarayonida sinergetikaning yutuqlaridan foydalanish bu sohada ko'pgina masalalarga aniqlik kiritishga yordam beradi. Shuningdek, turli fan sohalarining o'zaro birlashuvi va yaqinlashuvida sinergetikaning fanlararo tadqiqot usuli sifatida namoyon bo'lishi ham e'tiborga molikdir. Chunki sinergetika dunyoga yangicha qarash bo'lib, fanlardagi yangiliklarni umumlashtirish, o'z-o'zini tashkil qilish, chiziqsiz tafakkur asosida global evolyusion jarayonni tahlil qiluvchi fanlararo ilmiy tadqiqot usuli hisoblanadi.

ADABIYOTLAR:

1. Saifnazarov I, Nikitchenko G, Qosimov B. Ilmiy ijod metodologiyasi. Toshkent. "Yangi asr avlodi", 2004. 6- bet
2. Xaken G. Тауны природы. Синергетика наука о взаимодеевствии. Перевод с нем. Logunova. - М., Ijevsk, 1997. – S.278; Leskov L.V. Futuro sinergetika. Universalnaya teoriya sistem. - М.: Экономика. 2005. -S.128.
3. Prigojin I., Stengers I. Poryadok iz хаosa. Novyy dialog cheloveka s prirodoy. – М.: 2008. –296 s.
4. Karimov B.R. Синергетика va evristikaning ilmiy bilish jarayonmdagi o'rni // Синергетик paradigma: muammo va imkoniyatlar (ilmiy-nazariy seminar materiallari). Toshkent, 2013. – B.62-63
5. Bozorov D. Синергетик paradigma. –Т.: "Тafakkur", 2010. – B.47.
6. Dobronravova I.S. Синергетика: stanovlenie nelineynogo myshleniya. – М.,1990. - S.43.

REZYUME:

Maqolada ilmiy ijod jarayonida sinergetik tafakkurning nazariy-metodologik asoslari va uning zamonaviy fan rivojidagi o'rni yoritilgan. Sinergetik tafakkurni ilmiy ijodiy jarayondagi o'rni, ilmiy muammolarga tizimli yondashuvni ta'minlashdagi ahamiyati va innovation fikrlashni rivojlantirishdagi metodologik imkoniyatlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: ijod, ijodiy fikrlash, ilmiy ijod, tafakkur, sinergetika, o'z-o'zini tashkillashtirish, bilim, ochiq tizim, хаos, attraktor, bifurkatsiya, fluktuatsiya.

РЕЗЮМЕ:

В статье описаны теоретико-методологические основы синергетического мышления в процессе научного творчества и его роль в развитии современной науки. Проанализированы роль синергетического мышления в научном творческом процессе, его значение в обеспечении системного подхода к научным проблемам, методологические возможности в развитии инновационного мышления.

Ключевые слова: творчество, творческое мышление, научное творчество, мышление, синергетика, самоорганизация, знание, открытая система, хаос, аттрактор, бифуркация, флуктуация.

RESUME:

This article describes the theoretical and methodological foundations of synergetic thinking in scientific creativity and its role in the development of modern science. It analyzes the role of synergetic thinking in the scientific creative process, its importance in ensuring a systematic approach to scientific problems, and its methodological potential in developing innovative thinking.

Keywords: creativity, creative thinking, scientific creativity, thinking, synergetics, self-organization, knowledge, open system, chaos, attractor, bifurcation, fluctuation.

ЖАМОАТЧИЛИК НАЗОРАТИНИНГ НАЗАРИЙ, МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ**Усманов О. –***Рақобатни ривожлантириши ва истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш қўмитаси раисининг маслаҳатчиси.*

Жамоатчилик назоратининг алоҳида тушунча сифатида вужудга келиши ва ривожланиши узок тарихга эга бўлиб, унинг илдизлари қадимги даврларга бориб тақалади.

Жамоатчилик назоратининг замонавий тушунчаси [1, 28; 40]. ва унинг демократик жамиятлардаги аҳамияти XIX аср ва XX аср бошларида ривожлана бошлади. Барчамизга маълумки, назарий тушунчалар пайдо бўлиб, уларнинг амалий-ижтимоий муносабатларга айланиб бориши ўзига хос турли омилларга боғлиқ бўлади. Буларнинг ичида, энг аввало, ижтимоий тушунча пайдо бўлиши ва шаклланишида унинг қандай назарий талқинларга ва воситаларга умумий боғлиқликларга асосланиши аҳамиятга эга ҳисобланади.

Сиёсатшунос олим, профессор Ибодулла Эргашев таъкидлаганидек, давлат ҳокимияти органлари устидан кучли жамоатчилик назоратининг мавжудлиги-фуқаролик жамияти барпо этишнинг муҳим шартларидан биридир. Бинобарин, фуқароларнинг фаоллиги, ижтимоий ҳодисаларга бефарқ бўлмаслиги ҳамда ҳар бир давлат хизматчисининг ўз фаолиятини жамоатчилик назорати остида эканлигини чуқур ҳис этиб бориши фуқаролик жамиятини шакллантириш жараёнида ўта муҳим аҳамият касб этади [2, 110].

Юридик фанлар доктори Раҳим Ҳақимовнинг фикрича, жамоатчилик назорати кучли фуқаролик жамиятининг ажралмас белгиларидан бўлиб, фуқаролик жамияти институтлари, кенг жамоатчилик томонидан давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари, уларнинг мансабдор шахслар фаолиятини қонунга мувофиқлик нуқтаи назаридан мунтазам назорат қилишни англатади [3, 25; 32].

Юқорида келтириб ўтилган фикрлар ҳам бизга жамоатчилик назорати тушунчасининг назарий жиҳатларини тушуниб етишда катта аҳамият касб этади.

Жамоатчилик назоратини ижро ҳокимияти устидан амалга ошириш масалаларини ўрганган олима Хуршида Мухамедходжаеванинг фикрича, жамоатчилик назорати жамоат бирлашмалари, сиёсий партиялар, оммавий ҳаракатлар, ижодий уюшмалар, олимлар жамияти, хотин-қизлар, фахрийлар ва ёшлар ташкилотлари, ОАВ, фуқаролар ҳамда уларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ҳамда бошқа уюшмалар томонидан назорат қилинаётган давлат органи фаолиятида қонунийлик ва инсон ҳуқуқларига риоя этилишини таъминлашни, кучайтириш мақсадида амалга ошириладиган назоратдир [4, 16].

Давлат етакчилигида “юқоридан”, халқ вакиллари иштирокисиз амалга ошириладиган демократлаштириш ҳамиша ҳам жамият манфаатларини ифодаламайди.

Жамоатчилик назоратининг назарий асослари бир қатор илмий ва назарий концепцияларга асосланади. Уларнинг айримларини қуйида келтираемиз:

Демократия назарияси – жамоатчилик назорати демократиянинг асосий принципларидан бири ҳисобланади. Демократия назариясига кўра, давлат бошқаруви фуқароларнинг иродасига асосланиши керак ва фуқаролар давлат органлари фаолияти устидан назорат ўрнатишга ҳақлидирлар [5, 135].

Ҳисобот бериш назарияси – бу назарияга кўра, давлат органлари ва мансабдор шахслар ўз фаолияти тўғрисида жамоатчиликка ҳисобот беришлари керак [6, 124; 129]. Жамоатчилик назорати бу жараёни таъминлайди, чунки давлат органлари ва мансабдор шахслар жамоатчилик олдида ҳисобот беришга мажбур.

Ошкоралик ва шаффофлик назарияси – ошкоралик ва шаффофлик давлат бошқарувининг муҳим принципларидан биридир [7, 19; 179]. Жамоатчилик назорати давлат органлари фаолиятининг ошкоралигини таъминлайди, бу эса жамоатчилик ишончини оширишга ёрдам беради.

Ижтимоий шартнома назарияси – ижтимоий шартнома назариясига кўра, фуқаролар ва давлат ўртасида маълум бир шартнома мавжуд бўлиб, давлат фуқароларнинг ҳуқуқ ва

манфаатларини ҳимоя қилишга мажбур[8]. Жамоатчилик назорати бу шартноманинг амалга ошишини таъминлайди.

Жамоатчилик назорати давлат бошқарувида ошкоралик, масъулият ва самарадорликни таъминлашнинг муҳим механизми ҳисобланади. Унинг назарий асослари жамоатчилик назоратининг мақсадлари, функциялари ва турларини белгилаб беради. Жамоатчилик назорати орқали фуқароларнинг давлат бошқарувидаги иштироки ошади, ҳуқуқ ва манфаатлари ҳимоя қилинади ва давлат органлари фаолиятининг самарадорлиги таъминлаш имкониятини беради. Албатта, бизни ўйлашимизча бу борада жамоатчилик назорати алоҳида механизм сифатида майдонга чиқади.

Юқорида келтириб ўтилган жамоатчилик назоратининг назарий асослари таҳлил қилинди, эндиликда жамоатчилик назорати *методологик асосларига* тўхталамиз. Қуйида жамоатчилик назоратининг асосий методлари ҳақида батафсил маълумот бериб ўтамиз:

Жамоатчилик муҳокамалари – жамоатчилик назоратининг энг кенг тарқалган ва самарали методларидан бири ҳисобланади. Бу метод орқали давлат органлари ва мансабдор шахслар фаолияти жамоатчилик вакиллари, мутахассислар ва фуқаролар иштирокида муҳокама қилинади. Жамоатчилик муҳокамалари орқали қуйидаги мақсадлар амалга оширилади:

- давлат органлари фаолияти тўғрисида ахборот бериш;
- жамоатчилик фикрини тинглаш ва ҳисобга олиш;
- масалалар бўйича фикр алмашиш ва таклифлар киритиш.

Мониторинг ва кузатув методи – жамоатчилик ташкилотлари ва фуқаролар томонидан давлат органлари ва корхоналарнинг фаолиятини кузатиш ва баҳолашни ўз ичига олади. Бу метод орқали давлат бошқаруви самарадорлиги ва ошкоралиги баҳоланади. Мониторинг ва кузатув жараёнида қуйидаги ишлар амалга оширилади:

- давлат органлари фаолияти тўғрисида маълумот тўплаш;
- жамоатчилик ташкилотлари томонидан тадқиқотлар ўтказиш;
- давлат органлари фаолиятини таҳлил қилиш ва натижаларни жамоатчиликка етказиш.

Таҳлил ва ҳисоботлар тайёрлаш методи – жамоатчилик назорати натижаларини таҳлил қилиш ва улар асосида ҳисоботлар тайёрлашни ўз ичига олади. Бу метод орқали жамоатчилик назорати натижалари ҳужжатлаштирилади ва жамоатчиликка тақдим этилади. Ҳисоботлар тайёрлаш жараёнида давлат органлари фаолиятини таҳлил қилиш; ҳисоботларни жамоатчиликка ва давлат органларига тақдим этиш каби ишлар амалга оширилади.

Сўровлар ва тадқиқотлар ўтказиш методи – жамоатчилик фикрини ўрганиш социологик сўровлар ва тадқиқотлар ўтказишни ўз ичига олади. Бу метод орқали жамоатчилик фикри тўпланади ва таҳлил қилинади. Сўровлар ва тадқиқотлар ўтказиш жараёнида:

- жамоатчилик фикрини ўрганиш учун сўровлар ўтказиш;
- тадқиқотлар ўтказиш ва натижаларни таҳлил қилиш;
- тадқиқот натижаларини жамоатчиликка ва давлат органларига тақдим этиш ишлари амалга оширилади.

Оммавий ахборот воситалари орқали ахборот тарқатиш методи – жамоатчилик назорати натижаларини оммавий ахборот воситалари орқали тарқатиш ва уни аҳолига таништириш ҳисобланади. Шунингдек, бу метод орқали жамоатчилик хабардорлиги таъминланади. Ахборот тарқатиш жараёнида қуйидаги ишлар амалга оширилади:

- жамоатчилик назорати натижаларини оммавий ахборот воситалари орқали эълон қилиш;
- матбуот анжуманлари ва брифинглар ўтказиш;
- жамоатчиликка ахборот етказиш учун интернет ва ижтимоий тармоқлардан фойдаланиш.

Ҳуқуқий маслаҳат ва ёрдам кўрсатиш методи – жамоатчилик ташкилотлари томонидан фуқароларга ҳуқуқий маслаҳат ва ёрдам кўрсатишни ўз ичига олади. Бу метод орқали фуқароларнинг ҳуқуқ ва манфаатлари ҳимоя қилинади. Бунда:

- фуқароларга ҳуқуқий маслаҳатлар бериш;
- ҳужжатлар тайёрлашда ёрдам кўрсатиш;
- судда вакиллик қилиш ва ҳуқуқий ҳимояни таъминлаш каби масалалар ҳал қилинади.

Масъул шахсларнинг жавобгарлигини талаб қилиш методи –жамоатчилик ташкилотлари ёки фуқаролар томонидан давлат органлари ёки корхоналарнинг масъул шахсларидан жавобгарлик талаб қилишни ўз ичига олади. Бу метод орқали:

- давлат органлари фаолиятидаги камчиликларни аниқлаш;
- масъул шахслардан жавобгарлик талаб қилиш;
- давлат органлари фаолиятини такомиллаштириш бўйича таклифлар киритиш каби ишлар бажарилади.

Бизнинг фикримизча, жамоатчилик назоратининг бу методлари давлат бошқарувида ошқоралик, масъулият ва самарадорликни таъминлашга хизмат қилади. Улар орқали фуқаролар ва жамоатчилик ташкилотлари давлат органлари фаолияти устидан самарали назорат ўрнатиш имкониятига эга бўлади. Шунингдек, жамоатчилик назоратининг турли методлари бир-бирини тўлдириб, давлат органлари фаолиятини комплекс тарзда назорат қилиш имкониятини беради. Бу эса, ўз навбатида, давлат бошқарувидаги камчиликларни аниқлаш ва уларни бартараф этишга ёрдам беради, шу билан бирга, фуқароларнинг давлат бошқарувида бўлган ишончини мустаҳкамлайди.

Жамоатчилик назоратининг назарияси ва методи бўйича олимларнинг қарашлари турлича бўлиб, асосан давлат ва фуқаролик жамияти ўртасидаги муносабатларни шакллантириш ва самарадорлигини оширишга қаратилган. Қатор олимларнинг фикрига кўра, жамоатчилик назорати куйидаги асосий элементларни ўз ичига олиши керак:

1. *Демократияда фаол иштирок этиш*: фуқароларнинг давлат бошқарувидаги иштироки, қарор қабул қилиш жараёнларида фаол рол ўйнаши керак, олимларнинг таъкидича, бу фуқароларга давлат сиёсати ва қарорларини шакллантиришда тўғридан-тўғри таъсир кўрсатиш имконини беради.

2. *Шаффофлик ва ҳисобдорлик*: олимлар давлат институтлари ўз фаолиятлари бўйича мунтазам равишда ҳисобот бериши ва шаффоф бўлиши лозимлигини эътироф этишган.

3. *Қонуний қафолатлар*: жамоатчилик назоратини самарали амалга ошириш учун зарур қонуний чора-тадбирлар мавжуд бўлиши лозим, бунда олимлар фуқароларнинг ариза ва шикоятларини кўриб чиқиш механизмлари бўйича таклифлар беришган.

4. *Технологиялардан фойдаланиш*: замонавий ахборот технологияларидан фойдаланган ҳолда жамоатчилик назорати жараёнларини оптималлаштириш мумкин, бу борада қатор олимлар рақамли платформалар ва иловаларни жорий этиш орқали жамоатчиликнинг давлат идоралари фаолиятига бўлган кириши мумкинлигини ошириш мумкинлигини таъкидлаганлар.

Бундан ташқари, жамоатчилик назоратининг назарий ва методологик асослари ҳуқуқий нормалар билан белгиланадиган ҳуқуқий жараённинг бир туридир. Жамоатчилик назоратининг назарий ва методологик асослари фуқароларнинг иштироки учун изчил тартиб яратиш; давлат бошқаруви соҳасидаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг сифатини аниқлаш; жисмоний ва юридик шахс ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатлари бузилишларининг олдини олиш; ҳуқуқбузарликлар ва адолат мезонлари билан бузилган ҳуқуқларни жамоатчилик назорати ёрдамида тиклаш каби ижтимоий муносабатларнинг умумийлашган тизими ҳисобланади.

Адолат принципларига асосланган жамоатчилик назоратида давлат органлари фаолияти, устидан назоратни мунтазам олиб бориш давр талабидир.

Ҳозирги вақтда жамиятдаги салбий омилларга қарши курашиш учун жамоатчилик назоратини такомиллаштириш, уни амалга оширишнинг ташкилий-ҳуқуқий механизмларини мустаҳкамлашга қаратилган ислохотлар босқичма-босқич ўтказилмоқда. Унга мувофиқ, фуқароларнинг жамият ва давлат ишларини бошқаришдаги иштироки давлат органлари фаолияти устидан жамоатчилик назоратини ривожлантириш ҳамда такомиллаштириш йўли билан рўёбга чиқариб борилади.

Жамоатчилик назорати методлари ва назарияси демократик жамиятларда муҳим рол ўйнайди, чунки бу орқали давлат институтлари ва ҳокимият вакиллари ўз фаолиятлари учун жавобгар бўладилар. Жамоатчилик назоратининг асосий методлари қуйидагиларни ўз ичига олиши лозим деб ҳисоблаймиз:

1. *Очиқлик ва шаффофлик*: давлат ҳужжатлари ва маълумотларининг очиқлиги, муҳим қарорлар ва сиёсий жараёнларни кузатиш имконини беради.

2. *Фуқаролик жамияти иштироки*: фуқаролик жамиятининг институционал иштироки, қонун чиқариш жараёнида кенгашлар ва муҳокамалар орқали таъсир ўтказиш имкониятини яратади.

3. *Медиа ва ОАВ-матбуот эркинлиги*: мустақил матбуот давлат ҳокимияти вакилларининг ҳаракатларини кенг жамоатчиликка очиқ тарзда етказиб беради.

4. *Қонуний назорат*: юридик механизмлар орқали ҳокимият вакилларининг қонунларга риоя қилишини таъминлаш.

5. *Рақамлаштириш ва ахборот технологияларидан фойдаланиш*: рақамли платформалар ва иловалар ёрдамида фуқароларнинг давлат бошқаруви жараёнларига осон ва самарали қатнашишини таъминлаш.

Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистонда жамоатчилик назорати бўйича ислохотлари жуда кўп томонлама ўзини оқлаган ва айнан охириги йилларда бу борада катта қадамлар ташланган деб айта оламиз. Мамлакат раҳбари давлатнинг бошқарув тизими ва унинг фаолиятида жамоатчилик назоратини кучайтириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантиришга алоҳида эътибор бериб келмоқда. Бу борада кенг қамровли самарали ишлар амалга оширилди. Масалан, мамлакатда рақамлаштириш ва савдо-сотиқни рақамлаштириш каби йўналишларда лойиҳалар ва дастурлар ишга туширилди. Бу ишлар давлат ва фуқаролар ўртасида очиқ ва самарали алоқа ўрнатишга қаратилган[9].

Шунингдек, Президент Ўзбекистонда демократик ислохотларни давом эттиришни ва “*Янги Ўзбекистон*” стратегиясини амалга оширишни алоҳида таъкидлаган. Бу стратегияда қонун устуворлигини таъминлаш, коррупцияга қарши курашиш ва институционал салоҳиятни ошириш каби масалаларга эътибор қаратилган.

Бироқ, фуқаролик жамиятини кучайтириш ва жамоатчилик назоратини таъминлаш йўлида ҳали кўплаб ҳал этилиши лозим бўлган муаммолар мавжуд. Масалан, жамоатчилик назоратининг алоҳида шакли сифатида ОАВда матбуот ва сўз эркинлиги бўйича алоҳида назорат имкониятларини янада кенгайтириш ва бу борада ўзгаришларни давом эттириш зарурати таъкидланмоқда[10].

Жамоатчилик назорати соҳасида янги ўзига хос таклифларни ишлаб чиқиш асослари ва бунда фуқароларнинг фаол таклифларини ўрганиб чиқиш ва самарали асосли деб топилган тажрибаларни саралаш, тизимлаштириш, умумий хулоса яратиш ҳамда унинг кенг қўламли исботи сифатида “*Жамоатчилик назоратининг Ўзбек модели*”ни яратиш мумкин.

АДАБИЁТЛАР:

1. Frank Cunningham “Theories of Democracy: A Critical Introduction” \ \ Published November 15, 2001 by Routledge. Chapter 3-4, 28-40, 54-60 паGES.
2. Ergashev I. Kuchli fuqarolik jamiyati yo'lida. Toshkent, “Ma'naviyat”, 2011. 10-b
3. Hakimov R.R Mamlakatni modernizasiya qilish va kuchli fuqarolik jamiyatini barpo etishda jamoatchilik nazoratini takomillashtirishning dolzarb masalalari // Fuqarolik jamiyati. – 2011. – №10. Manba keltirilishi. Yuridik fanlar axborotnomasi-Vestnik yuridicheskix nauk-Review of Law Sciences 1 (2017) – Toshkent- 25-32-betlar.
4. Muxamedxodjaeva X.R. Ijro hokimiyati faoliyati yuzasidan jamoatchilik nazorati: nazariy-huquqiy muammolar. Yurid. fanlar nomz. dis...avtoref. – Toshkent, 2011. – B.16.
5. Robert A. Dahl “Democracy and Its Critics” // - 2017.- № 135 p
6. Janet V. Denhardt and Robert B. Denhardt “The New Public Service: Serving, Not Steering” published March 23, 2015 by Routledge. 124-129 паGES.
7. Ann Florini “The Right to Know: Transparency for an Open World” published May 1, 2017 Columbia University Press. 1-16, 19-179-паGES.
8. Jean-Jacques Rousseau “The Social Contract” 1762. Book I, chapter 6: the social compact and chapter 7: the sovereign.

9. Manba: <https://president.uz/en>

10. Manba: <https://www.hrw.org/news/2023/08/18/uzbekistan-agenda-change-human-rights>

РЕЗЮМЕ:

Ушбу мақолада жамоатчилик назоратининг назарий ва методологик асослари ёритилган. Муаллиф демократия жамиятларда жамоатчилик назоратининг ўрни, унинг асосий назарий концепциялари – демократия, ҳисобдорлик, ошкоралик, ижтимоий шартнома назариялари асосида таҳлил қилади.

Калит сўзлар: жамоатчилик назорати, назарий асослар, методология, демократия, ошкоралик, рақамлаштириш, фуқаролик жамияти.

РЕЗЮМЕ:

В статье подробно раскрыты теоретические и методологические основы общественного контроля. Автор анализирует общественный контроль как важный элемент демократического управления, опираясь на концепции демократии, подотчётности, прозрачности и общественного договора.

Ключевые слова: общественный контроль, теория, методология, демократия, прозрачность, цифровизация, гражданское общество.

RESUME:

This article explores the theoretical and methodological foundations of public oversight. The author presents public control as a key mechanism in democratic governance, analyzing it through the lenses of democratic theory, accountability, transparency, and social contract.

Keywords: public control, theory, methodology, democracy, transparency, digitalization, civil society.

GLOBALLASHUVNING JAMIYAT TARAKKIYOTIGA TA'SIRI

Xudoybergenova P.T. –
TDTU dotsenti

Ming yillar davomida sivilizasiya har bir xalq va mintaqaning muayyan shart-sharoitlari asosida shakllangan va rivojlangan bo'lsa, endi bu borada tadqiqotchilar o'z nuqtai nazarlari va e'tiqodlarini tubdan o'zgartirishlari lozim bo'ladi. XXI asr davomida umuminsoniy kadriyatlarning shakllanishi mumkinligini inkor etib bo'lmaydi. Mutaxassislarning hisobiga ko'ra, insoniyat o'z taraqqiyotida shunday darajaga ko'tarildiki, butun Yer yuzi bo'yicha barchaning barobar darajada turmush talablari, hayot ehtiyojlarini ta'minlash, Yer yuzida to'q xalqlar va och xalqlar, kambagal mamlakatlar mavjud bo'lishiga yo'l qo'ymay, xalqlarning xaqiqiy tengligiga, ozodligiga va o'zaro hamkorligiga erishish mumkin. Xalqaro tashkilotlardan uzoqroq turishga intilayotgan, ularga a'zo bo'lishni istamayotgan mamlakatlar ham bu **jarayondan mutlaqo chetda emas**. Hozirgi davr global muommalari:

Ijtimoiy muommalar: 1. Aholining ko'pchilik qismi qashshoqligi. Yer yuzi aholisining 3/2 qismi to'yib ovqat yemaydi. 3/1 qismi esa butunlay qashshoq;

2. Sog'liqni saqlash sohasining keskin yetishmasligi va bevaqt o'limning ko'pligi. SPID XXI asr vabosi;

3. Savodsizlikning ko'lamdor maktabi. Ko'pchilik kishilarda fizik ijtimoiy mayishiy va ma'naviy madaniyatning pastligi;

Iqtisodiy muommalar:

1. Tartibsiz globalizasiya jarayoni;

2. Mafiya, Korupsiya, Jinoyatchilik, Narkomaniya, Ichkilik, Foxshabozlik,

3. Tabiiy boyliklarning kamayib borishi va materiallarning qimmatlashishi ;

Siyosiy muommalar

1. Ishsizlik armiyasining o'sib borishi. Mafkuraviy urushning avj olishi, millatchilik, shovinizm, diniy akidaparastlik, terrorizm;

2. Qurollanishning kuchayib borishi. Dunyoda xar yili 1000 mlrd. Xarbiy sohaga sarv qilinishi. 400 ming olimlar harbiy sohada tadqiqot olib bordi. Kashfiyotning 25% harbiy sohaga aloqadordir.

Ekologik muammolar: Orolni asrash, cuv toshkini va boshkalar. Shu sababli hozirgi vaqtda mafkuraviy vositalar orqali o'z ta'sir doirasini kengaytirishga intila-yotgan siyosiy kuchlar va harakatlar ko'payib bormoqda. Tajovuzkor millatchilik va shovinizm, neofashizm va kommunistizm, irqchilik va diniy ekstremizm mafkura-lari shular jumlasidandir.

Uyushgan jinoyatchilik jaxon terorizmi qo'lida axborot xavfli qurolga aylanmoqda. Masalan internet qo'poruvchilik tadbirlari tashkil etish bo'yicha qo'llanmaga aylanib qoldi. Odatda globalizasiyaga avvalo iqtisodiyot va axborot soxalarda ruy beradigan jarayoin sifatida yondoshiladi. Jaxon dinlarining barchasi globalizasiya intilish ruxi bilan sugorilgan. Xar bir kudratli sivilizasiyauz tarakkiyotining chukkisida dunyo mikiyosida uz tartibini urnatishga xarakat kilgan. Globallashyv tyfayli odamlap bip laxzada yzini kiziktipadigan axbopotni dapxol olish, ynga egalik kilish imkoniyatnga ega. Intepnet va yndan foydalanshning ijobiy va salbiy tomonlapi. Mafkypaviy gegemonlikka intilayotgan kychlap axbopot texnologiya kommynikasiyalap, jymladan intepnet opkali mamlakatimizga mafkypaviy xypyjlaplapni amalga oshipmokda. Ijtimoiy tapmokning maksadi intepnetda yzapo kizikishlap yoki faoliyatga ega shaxslap bilan mylokot kypishdan ibopat. Foydalanyvchilapining soni byyicha xozipda Facebook ijtimoiy tapmogi 500 000000 foydalanyvchisi bilan etakchilik kilmokda. Yndan keyingi ypinlapda MySpace (255000000 foydalanyvchi), Odnoklassniki (205000000 optik), Twitter (200000000 foydalanyvchi), Windows Live Spaces (120 000 000 foydalanyvchi) ijtimoiy tapmoklapni keltipish mymkin. Ammo xamma napsaning yaxshi va yomoni bylganidek, by kylayliklap bilan bipga intepnetdan samapali va maksadli foydalanyvchilapdan tashkapi yndan vakti bekopga ytkazish, typli kyngilochap xamda bexayo saytlapdan foydalanyvchilap xam kypayib bopmokda. Byning asosiy sababi intepnetdan

foydalanuvchilapning, ayniksa, yoshlapning tizimdan maksadli foydalanish kynikmalapi va madaniyatini tylik shakllanmaganligi deb aytish mymkin. E'tibop bepib, keltirilgan veb saxifalap taxdili kyyidagi salbiy kamchiliklap: foydalanyvchilapning aypimlapi yz nomlapi bilan pyyxatdan ytkazmasligi; nomakbyl foto syp'atlap kyyishi; yzapo mylokatalapda xypmatsizlik kilishi; bema'ni gaplap yozishi, ba'zan notygpi ma'lymotlapdan foydalanishi; saxifalap ijtimoiy bylishiga kapamasdan siyosiy mylokatalap ypnatishi kabi xolatlapning ychpab typishini kypstatmokda.

Globalashuvga berilgan ta'riflar juda ko'p.Globalizasiya - kishilik jamiyatidagi axamiyatga molik madaniy,axborat ,iktisodiy ,geosiyosiy masalalarni bir tizimga birlashtiruvchi jarayondir.

Fransuz tadqiqotchisi B.Bandi bergan ta'rif. Unda globalashuv jarayonining uch o'lchovli ekaniga urg'u beriladi:

- globalashuv-muttasil davom etadigan tarixiy jarayon;
- globalashuv-jahonning gomogenlashuvi va universallashuvi jarayoni;
- globalashuv-milliy chegaralarning «yuvilib ketish» jarayoni.⁴

B.Bandi ta'rifida keltirilgan globalashuv o'lchovlarining har uchalasiga nisbatan ham muayyan e'tirozlar bildirish mumkin. Lekin jahonda yuz berayotgan jarayonlarni kuzasak, ularning har uchovi ham unda mavjud ekanini ko'ramiz.

Globalashuvning mamlakatlar iqtisodiy siyosati va ma'naviyatiga o'tkazishi mumkin bo'lgan ijobiy va salbiy ta'siri Hindistonning mashhur davlat arbobi Mahatma Gandining quyidagi so'zlarida yaxshi ifodalangan: «Men uyimning darvoza va eshiklarini doim mahkam berkitib o'tira olmayman, chunki uyimga toza havo kirib turishi kerak. Shu bilan birga ochilgan eshik va derazalarimdan kirayotgan havo dovul bo'lib uyimni ag'dar-to'ntar qilib tashlashi, o'zimni esa yiqitib yuborishini ham istamayman»²

Xususan, 1955 yil 31 yanvar - 9 iyul kun lari shakllangan «Yangicha tafakkur usuli» mualliflari Nobel mukofoti sovrindorlari Jolio Kyuri va Bertran Rassellar «Rassel-Eynshteyn manifesta» bilan insoniyatga, yetakchi siyosatchi va davlat arboblari murojaat kilib, yadro qurolini takomillashtirish halokatli oqibatlariga, boy va kambag'al mamlakatlar aholisi turmush tarzlari o'rtasidagi farq ortib borayotgani esa insoniyatni halokatga olib kelishi mumkinligi haqida ogohlantirgan edil ar. Shu asosda qurolsizlanish va tinchlikni saqlash uchun kurashuvchi «Paguosh harakati» vujudga kelgan.

Sovet apologetlari hukmron partiyaning topshirig'i bo'yicha "sotsialistik turmush tarzi"ni asoslash va maktash bilan band yillarida G'arbda, kapitalistik davlatlarda insoniyat taraqqiyotida yangi tarixiy pallani belgilab beruvchi ijtimoiy, aqliy-ma'naviy o'zgarishlar sodir bo'la boshladi. G'arb olimlari insoniyat holatini global nuqtai nazardan tahlil qila boshladilar. Bu - insoniyat taraqqiyotiga yangicha yondashuv edi. Natijada birinchi marta boy, ilgor, rivojlangan mamlakatlarning olimlari, ishbilarmonlari, mutafakkirlari, jamoat arboblari insoniyat taraqqiyotiga bir butun jarayon tarzida karab, uni birinchi va ikkinchi Jahon urushlari saboqlariga tayangan holda tahlil qilib, xalqlar va davlatlarni inqirozlar oldini olishga chaqirdilar.

Insoniyat kelajagi to'g'risidagi asosli xavotir 60-yillar oxirida italiyalik yirik sanoatchi Aurelio Pechchei tomonidan xalqaro jamoatchilik «Rim klubi» uyushmasini tuzishga olib keldi. A. Pechchei o'zining «Insoniy sifatlar» nomli asarida turli xalqlar ijtimoiy taraqqiyoti o'rtasidagi farq, tafovutlarning chuqurlashib, kengayib borayotganligi va buning oqibatlari global, jahonshumul ko'lam kasb etishi, bu esa turli turmush tarzlari o'rtasida yaqinlashtirib, kelishtirib bo'lmaydigan farqlarni muqarrar qilib qo'yishini ta'kidlaydi. U yozadi: "Global muammolarning dahshatli ko'lami shu darajada realiki, insoniyat bunday tahlikal holatdan faqatgina o'z tafakkuri va xulq-atvorida keskin inqilobiy o'zgarishlarni shakllantiribgina qutulishi mumkin»⁵ (tarjima bizniki - P.X.). «Rim klubi» ning mazkur global halokatlarining oldini olish yo'nalishida ilgari surgan loyihalari J.Forresterning «Dunyoviy dinamika», Denis Medousning «O'sish hadlari», M.Mesarovich va E.Pestelning «Insoniyat o'zining burulish chorhasida», Ya.Tinbergenning «Xalqaro tartibotlarni qaytadan ko'rib chiqish»⁶ kabi loyihalarida qo'llab-quvvatlandi. 90-yillarning o'rtalariga kelib «Yangi insoniy o'lchovlar» loyihasi ilgari surildi. Unda asosiy maqsad boy va qashshoq mamlakatlar, mintaqalar, xalqlar o'rtasidagi taraqqiyot darajasidagi farqlarni o'zaro

yaqinlashtirish, inson aql-zakovati va shaniga putur yetkazmaydigan turmush tarzini yaratish rivojlangan, «erkin dunyo»ning kambag'al, qashshoq mamlakatlar, xalqlar oldidagi burchi, majburiyati ekanligini anglatishga qaratilgan edi. Rivojlangan mamlakatlaridagi oqil insonlar dunyodagi barcha millat, xalqlar vakillari uchun munosib turmush tarzini yaratish, imkoniyatlarini qidirdilar. Gollandiyalik Nobel mukofotining sovrindori Ya.Tinbergen boy va kambag'al mamlakatlar, xalqlar, mintaqalar o'rtasidagi notenglikni bartaraf etishni nazarda tutib, «Yangi butun dunyo tartiboti yaratilib», - unda to'q - farovon va munosib hayot barchaning daxlsiz huquqi bo'lmog'i lozim, degan g'oyani ilgari surdi. Ushbu qarashlar G'arbda turmush tarziga oid turli konsepsiyalarni, yondashuvlarni yuzaga keltirdi³. Uzbekiston Prezidenti I.A.Karimov «Globallashuv – kishilik jamiyatidagi maxalliy ahamiyatga molik madaniy, axborot, iqtisodiy, geosiyosiy makonlarning bir tizimga birlashuvi jarayonidir» deb kursatadi. Shu bilan birga ijobiy va salbiy tomonlarini ilmiy asoslab bergan.

Globallashuvning ijobiy tomonlari:

- Davlatlar va xalqlar o'rtasidagi integrasiya va hamkorlik aloqalarining kuchayishi;
- Xorijiy investitsiyalar, kapital va tovarlar, ishchi kuchining erkin harakati uchun qulayliklar vujudga kelishi;
- Ko'plab yangi ish o'rinlarining yaratilishi;
- Zamonaviy kommunikasiya va axborot texnologiyalarining, ilm-fan yutuqlarining tezlik bilan tarqalishi;
- Turli qadriyatlarining umuminsoniy negizida uyg'unlashuvi;
- Sivilizasiyalararo muloqotning yangicha sifat kasb etishi;
- Ekologik ofatlar paytida o'zaro yordam ko'rsatish imkoniyatlarining ortishi
- Axborot oqimining bemalol harakati tufayli globallashuv turmush farovonligini yaxshilash uchun qulay shart-sharoit yaratmoqda;
- Globallashuvga qo'shilgan mamlakatlar barcha imkoniyatlardan baxramand bo'lishadi, ishlab chiqarish miqyoslari kengayadi, tovarlar sifati oshadi, tanlash tamoyili ishga tushadi.
- Internet, sun'iy yo'ldosh orqali teleko'rsatuvlarni uzatish tizimining mislsiz darajada rivojlanishi;
- Yangi kashfiyot va zamonaviy texnologiyalar vositasida o'simlik va hayvonot olamida irsiyatni o'zgartirish orqali oziq-ovqat ishlab chiqarish hamda o'ta xavfli irsiy kasalliklarni bartaraf etish imkoniyati paydo bo'lmoqda

Globallashuvning salbiy tomonlari:

- Zamonaviy texnologiyani monopoliya qilib olgan rivojlangan davlatlar globallashuv beradigan imkoniyatlardan o'zlarining xususiy manfaatlarini mutlaqlashtirmoqdalar. Natijada ular boyib, rivojlanayotgan mamlakatlar qashshoqlashmoqda, tabiiy resurslari tugab bormoqda;
- Rivojlangan mamlakatlar zamonaviy taraqqiyotni bir yoqlama talqin qilib, globallashuvni Yevropalashuv jarayoniga aylantirishga urinmoqdalar.

Shunday ekan, biz turmush tarzimizda milliy qalriyatlarimizni takomilashtirish, yoshlarimizni globallashuv davrida siyosiy dunyokarashini doimo rivojlantirish, dunyodagi siyosiy vazmyatdan tezlik bilan xulosalar chikarib - Vatanni tashki yovuz kuchlardan ximoya kilishga va Vatan ravnakiga o'z himoyastnt ko'shishga o'rgatib borishdan iboratdir.

Bygyngi kynga kelib dynyoy axolisining deyapli 35% (2 milliaypd 400 milliondan optik) kismi intepnetga ylanish imkoniga ega. Mytaxassislap tomonidan 2020 yilga bopib by kypsatkich 50% ni tashkil etishi aytib ytilmokda. Mytaxassislapning tadjikotlapi natijasiga kypa xozipda intepnet tapmogidagi ma'lymotlaping 70-75 % i inson ychyn zapap keltipyvchi goyalap xisoblanadi Mytaxassislap ytkazgan maxsys tadjikotlap natijalapiga kypa, bapcha mavjyd saytlapning, taxminan, 12 foizi papnognpafik xysysiyatlapga ega, 44,0% zypavonlik va yovyvzlik kypinishiga, 41,0% jangapi, typli otishmalap va poptrashlapga asoslangan mavzyga bagishlangan. Shyningdek, bygyngi kynda, insoniylikka bytynlay zid, yovyvzlikka asoslangan shaytoniy sektalap faoliyati xam jadallashmokda. Sh ynday ekan, yzbek xalkini tanlagan yyliyan chalgitish ychyn intepnet opkali kilinayotgan mafkypaviy xypyjlapni kyyidagicha tasniflash mymkin. Bipinchidan, jamiyatimiz a'zolahpining ongi va tafakypiga ta'sip silishga kapatilgan xypyjlap. Ma'lymki,

xalkimizning asplap davomida shakllanib kelayotgan milliy ongi va dynyokapashida xamda xylk-atvop nornmalapida ota-onaga, yzi yashayotgan maxalla jamoasiga, katga yoshdagi kishilapga chykyp xypmat bilan kapash, myayyan vokea va xodisalapga bosiklik, myloxaza va andisha bilan mynosabatda bylish, jamoa fikpiga nisbatan aloxida extipom kypsatish kabi xislatlap ystyvoplik kiladi. Kolavepsa, aynan mana shy kadpiyatlap jamiyatimiz ma'naviyatining tamal toshini tashkil kiladi. Bynday vaziyatni yaxshi ypgangan ganimlapimiz bizga kapshi ma'naviy xypyjlapni amalga oshipishda xalkimizning mana shynday ylygvop kadpiyatlapiga mytlako teskapi va begona bylgan, asosan, "individyalizm", "egoizm", "kosmopolitizm", "zypavonlik", "diniy mytaassiblik" goyalapini iloji bopicha chipoyli nikoblapga ypab, jamiyatimizga olib kipishga ypinmokda.

ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. T. 1. - Toshkent: O'zbekiston.. 2017.
2. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz. - Toshkent: O'zbekiston. 2017.
3. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson ma'nfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi.
4. Karimov I.A. Xavfsizlik va tinchlik uchun kurashmaq kerak. T.10. –T.: O'zbekiston.2002.
- 5.Xudaubergenova, Patma Tashpulatovna. "OBRAZ MAVLONO DJALOLIDDINA RUMI V KONTEKSTE GUMANISTICHESKIX TRADITSIU VOSTOKA I MUSULMANSKOU BIOETIKI." *Gumanitarnyyi traktat* 33 (2018): 28-30.
- 6.Khudaubergenova, P. T. "UZBEKISTAN: YeTHNO CULTURAL IDENTITU AND TOLERANCE UNDER CONDITIONS OF GLOBALIZATION." *Sotsiosfera* 4-2 (2013): 52-54.
- 7., Xudoubergenova, P. T. "BUGUNGI KUNDA UoShLARNING ONGI VA QALBINI YeGALLASHDA INTERNET ORQALI KILINAUoTGAN MAFKURAVIU XURUJLAR." *Oriental renaissance: Innovative, yeducational, natural and social sciences* 3.2 (2023): 683-687.

REZYUME:

Maqolada globalizasiya tushunchasining mohiyati, asosiy ko'rinishlari, tendensiyalari va oqibatlarini o'rganilgan.

Kalit so'zlar: globalizasiya, sivilizasiya, xalqaro, korrupsiya, jinoyatchilik, narkomaniya, tajovuzkor millatchilik va shovinizm, neofashizm.

РЕЗИОМЕ:

В статье рассматривается сущность понятия глобализации, её основные проявления, тенденции и последствия.

Ключевые слова: глобализация, цивилизация, интернационализм, коррупция, преступность, наркомания, агрессивный национализм и шовинизм, неофашизм.

RESUME:

The essence of the concept of globalization, its main manifestations, tendencies and consequences are studied in the article.

Key words: globalization, civilization, international, corruption, crime, drug addiction, aggressive nationalism and chauvinism, neo-fascism

СУНЪИЙ ИНТЕЛЛЕКТ ВА МИЛЛИЙ ҚАДРИЯТЛАР

Холбоева Г. -

*Ўзбекистон файласуфлари миллий
жамияти мустақил тадқиқотчиси*

XX асрнинг биринчи ярмида ўша даврда жадал ривожланаётган “Кибернетика” фанининг асосчиларидан бири, дунёга машҳур олим Норберт Винер (1894-1964) “Техника тараққиёти натижасида бир неча ўн йилдан кейин машиналарнинг шундай ақлли авлоди дунёга келадики, улар ҳаётнинг турли соҳаларида одамларнинг ўрнини эгаллай бошлайди. Кейинроқ, яъни улар ўзларини ўзлари яратадиган ва бошқарадиган бўлиб олганларида эса, бу борада янги давр, ақлли техниканинг одамлар устидан ҳукмронлиги даври бошланади. Пировард натижада, Ер юзиде одамларга жой ва эҳтиёж қолмайди” деб ёзганида нафақат, илм-фандан узоқ кишилар, ҳатто аксарият олимлар ҳам уни асоссиз футуризмда, техника ва технологияларнинг келажакдаги эҳтимолий имкониятларини ҳаддан ортиқ бўрттириб юборишда айблаган эдилар.

Бугун эса, аксарият олимлар Винерни ўз даврида келажак, яъни бугунги кунни олдиндан кўра олган ва бу борадаги муаммоларни бир неча ўн йиллар илгари англаган ҳамда бутун инсониятни огоҳлантиришга ҳаракат қилган атоқли башоратчилардан бири сифатида эътироф қилмоқда. Тўғри, ҳали Винер башорат қилган замон, яъни техника ва технологиялар ўзини ўзи яратадиган ҳамда уларнинг инсониятдан устун бўладиган даври келгани йўқ. Аммо бундай даврнинг тобора яқинлашиб келаятигани ва унинг Норберт Винер яшаган йиллардан кўра, бизга яқинроқ эканини эндиликда аксарият кишилар инкор этмаяптилар.

Баъзи олимлар эса, илм-фан тараққиётининг ниҳоятда тезлашгани натижасида, айнан Винер тахмин қилган давр тез орада бошланиши мумкинлиги, техника ва технологияларни, айниқса сунъий интеллектни жиловлай олиш имкониятлари камайиб бориши ва уларнинг одам зоти ихтиёридан мустақилликка эришиш жараёни билан боғлиқ хавф-хатарлардан огоҳлантирмоқдалар. Бу борадаги тадқиқотларни кеч бўлмасидан олдин, ҳозирроқ тўхтатишни, сунъий интеллект ривожини чеклаш ва бугунги даражада қолдиришни таклиф қилаётганлар ҳам йўқ эмас.

Шу билан бирга, сунъий интеллект ва технологиялар тараққиёти жуда кўп маънавий-ахлоқий масалаларни ҳам юзага чиқармоқда. Масалан, агар сунъий интеллект нотўғри қарор қабул қилса, бунга ким айбдор? Дастурчими, фойдаланувчими ёки АИ мустақил тизим сифатида жавобгарми? Умуман, инсоният ҳозир – “Ақлли машиналар даври” бошланишидан олдин шундай қурилмаларни тўғри бошқаришга тайёрми? Бу масала шунчаки техник муаммо эмас, балки инсоний қадрият, ахлоқий тамойил ва ҳуқуқий меъёр билан боғлиқ жиҳат. Зеро, ҳар қандай янги технология, хусусан сунъий онг турмушни енгиллаштириш баробарида инсоннинг масъулиятини ҳам оширади. Бугун нафақат олимлар, балки сиёсатчи, ҳуқуқшунос, журналистлар ва кенг жамоатчилик ҳам шу ҳақда ўйлашга, изланишга мажбур.

АҚШ, Япония Европа Иттифоқи минтақаси, каби давлатларда АИ фаолиятини тартибга солувчи махсус қонунлар ишлаб чиқилмоқда. Хусусан, “АИ аст” лойиҳаси орқали кўхна қитъа сунъий идрокдан фойдаланишда хавфсизлик, шаффофлик ва жавобгарлик тамойилини ҳуқуқий асосда мустаҳкамлашни мақсад қилган. Бу борада техник имкониятларга ортиқча урғу берилиши ва аксинча маънавий, ахлоқий ва ҳуқуқий жиҳатларга етарли даражада эътибор қаратилмаслиги жамият ҳаётидаги ниҳоятда салбий натижаларга олиб келиши шубҳасиз.

Аслида, бу икки жиҳат технология тараққиёти нуқтаи назаридан “Бир япроқнинг икки юзи”, бир-бири билан чамбарчас боғланган икки томони, албатта. Агар шу масала эътибордан четда қолса, инсон ҳуқуқи, шахсий маълумот махфийлиги ёки ижтимоий тенглик каби тамойиллар хавф остида қолади. Демак, сунъий интеллект фақат алгоритм, код ва дастур йиғиндисигина эмас, балки жамиятнинг ахлоқий, маданий ва ҳуқуқий тизими билан

чамбарчас боғлиқ мураккаб ҳодисадир. Шу боис “сунъий интеллектнинг маънавий-ахлоқий ва ҳуқуқий муаммолари” мавзусини муҳокама этиш, нафақат бугунги илм-фан соҳаси, балки жамиятнинг барқарор келажаги учун ҳам кенг доирада муҳокама қилинаётган муҳим мавзуга айлангани асло бежиз эмас.

Хўш ҳақиқатан ҳам, сунъий интеллект ва технологиялар тараққиёти инсоният учун ҳалокатли оқибатларга олиб келиши мумкинми? Ушбу тараққиёт давомида одам зотининг асрлар давомида шаклланган қадриятлари ва одоб-ахлоқ нормалари, маънавий тамойиллари бутунлай барҳам топадими? Ёки инсоният бу борада ҳам бир томондан техник тараққиётни ва иқтисодий фаровонликни таъминлайдиган, иккинчи томондан эса ўз хавфсизлиги ва истиқболи таъминланган барқарор жамиятни яратишнинг мақбул йўлларини, хавфсиз усуллари ва зарур имкониятларини топа оладими? Шу каби саволлар қандай жавобини топади, деган масала кун сайин ниҳоятда долзарблашиб ва кўпчиликнинг диққат-эътиборини тортиб бормоқда.

Сунъий интеллект одамлардан ишини тортиб олмайдими? Ростдан ҳам бу савол ҳозир жуда долзарб. Сунъий интеллектнинг ўзи одамларнинг ишини олиб қўймайди. Лекин сунъий интеллектдан унумли фойдалана оладиган бошқа одамлар тортиб олиши мумкин. Сунъий интеллектнинг айнан ўзидан қўрқиш керак эмас, балки уни яхшилаб ўрганиш керак.

Айни қайси соҳаларда сунъий интеллект таъсири сезилмоқда? Сунъий интеллект медиа соҳасига шиддат билан кириб келди айниқса. Тасвир устида ишлаш, монтаж қилиш кабиларда қўл келяпти. Чет элда шу даражага чиқдики, телевидениеда бошловчиларнинг сунъий интеллект шакли яратилиб (аватар) дастурлар олиб борилмоқда.

Салбий томонлари қандай? Салбий томонлар ҳамма нарсада бор. Дейлик, оддий пичокдан ошхона анжомини сифатида фойдаланиш мумкин, қурол сифатида ҳам фойдаланиш мумкин. Сунъий интеллект ҳам нима мақсадда, кимнинг қўлида ишлатилишига қараб фойдали ёки зарарли бўлиши мумкин. Масалан, 2025 йил бошларида кўпгина фейк суратлар тарқалди, бу орқали фейк хабарлар ҳам чиқди. Бир томондан яхши кейс бўлди булар, чунки фактчекнинг қилиш кераклиги, текшириш лозимлиги ўртага чиқди.

Айни кунларда эса, тобора шиддат билан глобаллашиб бораётган бугунги дунёда ахборот коммуникациялари ва сунъий интеллект технологиялари инсоният ҳаётининг ажралмас қисмига айланиб, энг мураккаб масалаларга ҳам тезкор ва аниқ ечим топа оладиган даражада ривожланмоқда. Айниқса, сунъий интеллектга доир технологиялар ниҳоятда жадал тараққий этмоқда, уларнинг имкониятлари кенгайиб боргани сари мазкур соҳа бўйича турли маҳсулотлар сони кўпайиб, айни пайтда ва муаммолар салмоғи ҳам ортиб бормоқда.

Халқаро рақобатда ҳам интеллектуал салоҳият ва технологик устунлик ҳал қилувчи омилга айланмоқда ва тобора кўпроқ таъсир кучига эга бўлмоқда. Кейинги йилларда одамлар замонавий технологиялар ва сунъий интеллектдан фойдаланиш имконини оширгани туфайли уларнинг жамият ривожига таъсири билан боғлиқ жараёнлар бутун дунёда яққол намоён бўлаётган глобал тенденцияга айланмоқда.

Умуман, технология шиддат билан ривожланаётган ҳозирги даврда сунъий интеллект (АИ) жамият ҳаётининг, деярли, барча жабҳасига кириб борди. Авваллари фақат фантастик фильмларда учрайдиган ҳаёлий ҳилқат эндиликда машина ҳайдайди, техникаларни бошқаради, беморга ташхис қўя олади, суд жараёнида ҳуқуқий ҳужжатни таҳлил қилади, ҳатто, санъат асари, китоблар ва диссертациялар яратишга ҳам қодир бўлиб қолди. Гарчанд у инсон томонидан яратилган бўлса-да, аммо аста-секин инсондан мустақил фикрлашга яқин қобилият ва айрим қарорларни инсон иштирокисиз ўзи қабул қилиш хусусиятини намоён этаётган технологик тизимга айланди.

Маълумки, инсон ҳар бир қарорини маънавий тамойиллар ва ахлоқий қадриятларга таянган ҳолда қабул қилади. Уларни яхши-ёмон, адолатли-адолатсиз, фойдали-зарарли, деб баҳолайди ва шунга яраша ҳаракат қилади. Аммо, сунъий интеллект эса бундай қилмайди, у маънавий қадриятларни математик формуладар ёрдамида баҳолайди, унинг учун маънавий тушунчалар ва ахлоқ тамойиллар, бинобарин умуминсоний ёки миллий қадриятлар ҳам йўқ. Бу ҳақда гап кетганда, “Сунъий интеллект қандай натижа беради?” эмас, балки “Унинг

қарори маънан тўғрими?” ёки “Бу қарор техник мақбуллик доирасида мақсадга мувофиқ ҳолосми?” деган саволлар тобора долзарб аҳамият касб этиб бораётгани асло бежиз эмас.

Бу жиҳатдан, бугунги кунда инсоният ўзининг энг буюк ихтироси билан маънавий номутаносиблик, аксиологик тўқнашув ва ҳуқуқий ахлоқий зиддиятлар арафасида турибди. Масалан, ҳайдовчисиз машина қўққисдан икки танлов қаршисида, яъни бир томонда пиёда, бошқа томонда темир ёки бетон тўсиққа дуч келиб қолса, қайси йўлни танлайди? Тўсиққа бориб уриладими, яъни ўзини зарарланишига йўл қўядими ёки қаршисида турган одамни босиб ўтаверадими? Аксарият кишилар учун унинг иккинчи йўлни танлаши аниқ ва шубҳасиз. Негаки у шундай программалаштирилган, яъни камроқ зарарланиш дастури билан кўроллантирилган. Балки у имкон даражасида зарарни камайтиришга, қаршисидаги одамни секинроқ уришга ҳаракат қилар, аммо бу масаланинг тўлиқ ечими эмаслиги шубҳасиз.

Бу жиҳатдан, кейинги йилларда дунё олимлари томонидан энг муҳим умуминсоний кадриятлар, маънавий тушунчалар ва ахлоқий тамойилларга таянишга асосланган “Инсон назорати остидаги АИ” концепцияси илгари сурилмоқда. Бунинг маъноси шуки, сунъий интеллект ҳеч қачон инсоннинг асосий қарор қабул қилиш ваколатини тўлиқ эгалламаслиги керак. Машина ёрдамчи бўлиши мумкин, лекин қарор учун жавобгарлик ҳар доим инсон зиммасида қолади. Бу тамойил тиббиётдан тортиб, суд тизимигача барча соҳаларда АИ қўлланишининг асосий мезони бўлиши зарур. Зеро, технология хатога йўл қўйганда, темирни “кечириш” ёки “тузатиш” имкони фақат инсонда қолиши назарда тутилмоқда.

Сунъий интеллект соҳасида технология тараққиёти билан бирга қарор қабул қилувчи тизим инсон эмас, машина бўлгани учун “ҳуқуқий жавобгарлик” тушунчаси ҳам ўзига хос жиҳат касб этмоқда. Шунинг учун ҳам 2017 йилда Европа парламенти “электрон шахс” тушунчасини муҳокамага қўйди. Яъни, келажакда айрим АИ тизимлари ўз ҳаракати учун чекланган ҳуқуқий масъулиятга эга бўлиши мумкин. Бинобарин, ушбу ғоя айрим саволларни келтириб чиқаради. Масалан, машина “шахс” бўлса, “инсон” билан тенг ҳуқуқлими? Кўплаб мутахассислар бунга қарши чиқиб, сунъий интеллектда маънавий тушунчалар ва ахлоқий онг йўқлиги, фақат дастурланган мақсадни бажариши зарурати мавжудлиги сабабли жавобгарлик ҳали-ҳамон инсон зиммасида қолиши лозимлигини таъкидлашмоқда.

Ушбу йўналишда Европа Комиссиясининг 2019 йилда куйидаги уч тамойилга асосланган “Ахлоқий сунъий интеллект тамойили”ни эълон қилганини алоҳида таъкидлаш лозим. Европа Иттифоқи бу борада энг фаол ҳаракат қилаётган минтақа бўлиб, 2021 йилда Брюсселда “АИ ас” – Сунъий интеллект тўғрисидаги қонун лойиҳаси тақдим этилгани бунинг яққол мисолидир.

Мазкур модел бугунги кунда бошқа давлатларга, жумладан Ўзбекистонга ҳам намуна бўлмоқда. Бинобарин, сунъий интеллект энди фақат технология воситаси эмас, жамиятнинг ҳуқуқий тизимига кириб келаётган жараён экани яхши анланганидан, Ўзбекистонда ҳам айни йўналишда дастлабки ҳуқуқий қадамлар қўйилган. 2021 йил июнь ойида Президент фармони билан “Сунъий интеллект технологияларини ривожлантириш стратегияси” тасдиқлангани бунинг мисолидир. Техник ва илмий ривожланишга асосланган бўлса-да, мазкур ҳужжатда ҳуқуқий механизм яратиш зарурати белгилаб берилгани ҳам бежиз эмас.

Мамлакатимизда ҳам сунъий интеллект имкониятлари тўғри баҳоланиб, ундан фойдаланиш тобора оммалашмоқда. Хусусан, давлат бошқаруви тизимларида, таълимда, тиббиётда, иқтисодиётда ва қишлоқ хўжалигидаги бир нечта соҳаларда сунъий интеллект технологияларидан фойдаланиш кенгаймоқда.

Ўтган даврда сунъий интеллектни ривожлантириш учун ҳуқуқий ва ташкилий асослар яратилди. “Сунъий интеллектни 2030-йилгача ривожлантириш стратегияси” қабул қилинди, махсус марказ ташкил этилиб, 30 дан ортиқ пилот лойиҳалар амалга оширилди. Бунинг натижасида Ўзбекистон халқаро рейтингда 17 поғона юқорилаб, Марказий Осиёда биринчи ўринни эгаллади.

Бугунги кунда Ўзбекистон сунъий интеллектни тараққиёт, иқтисодий рақобатбардошлик ва интеллектуал мустақилликнинг асоси сифатида кўрмоқда. Янги стратегиялар, технологик инфратузилма ва инсон капиталига қаратилган сармоялар

мамлакатни Янги Ўзбекистон концепциясига мос равишда интеллектуал давлат сари етакламоқда.

Президентимиз Шавкат Мирзиёев раислигида 2025 йилнинг 21 октябрь куни давлат бошқаруви, иқтисодиёт тармоқлари ва ҳудудларда сунъий интеллект технологияларини жадал жорий этиш масалалари юзасидан бўлиб ўтган видеоселектор йиғилиши айни шу мавзуга бағишлангани билан аҳамиятлидир. Ушбу йиғилишда мазкур соҳага доир ниҳоятда муҳим масалалар муҳокама қилиниб, бу борада аниқ вазифалар белгилаб берилди. Давлатимиз раҳбари таъкидлаганидек, “бугун инсоният янги цивилизация босқичига – сунъий интеллект даврига дадил қадам қўймоқда. Қайси соҳа бўлмасин, ким бу жараёнда қаттиқ изланиб, аниқ натижа қилса, бир қадам олдинда юрса, марра шуники бўлади.” Шу боис Ўзбекистон ҳам бу соҳада кузатувчи эмас, фаол иштирокчи бўлиш йўлини танлади.

Йиғилишда илгари сурилган “Сунъий интеллект альянси” ғояси эса давлат, бизнес, илмий доиралар ва ёшлар кучини бирлаштириб, Ўзбекистонни минтақада сунъий интеллект марказига айлантириш стратегиясининг пойдевори бўлади. Яна бир муҳим масала сифатида сунъий интеллект дастурлари ўзбек тилини мукамал тушуниши зарурлиги қайд этилди. Бу мақсадда “Ўзбек тили миллий корпуси”ни яратиш вазифаси қўйилди. Ушбу ташаббус ўзбек тилининг рақамли имкониятларини кенгайтириш, миллий кадриятларни глобал технологиялар тили орқали ифодалашга хизмат қилиши, шубҳасиз.

Хуллас, ушбу йўналишдаги ҳақиқат шуки, инсоният роботни ёки технологияни яратди, бироқ унга қайси маънавий тамойилларни ва қандай сингдириш, қай тарзда жавобгарликка тортиш ва масъулият юклаш масаласи бўйича ҳали яқдил фикрга келингани йўқ. Нега бу масала шунчалик муҳим? Сабаби оддий: сунъий интеллект қабул қилган қарор инсон ҳаётига бевосита таъсир кўрсатади. Бу борада сунъий интеллект ва технологиялар маънавий тарбиядан ва қонундан тез ривожланмоқда.

Шунинг учун ҳам сунъий интеллектни тартибга солиш ушбу технологияни чеклаш эмас, балки қурилмани инсон кадриятига мослаштириш демакдир. Бу эса, инсоният тараққиётининг янги босқичини бошлаб берган сунъий интеллектнинг ахлоқий ва ҳуқуқий оқибатлари масаласига доир фикр-мулоҳазалар ва амалиётни маънавият ва ахлоқий тамойиллар асосида шакллантириш зарур деганидир.

АДАБИЁТЛАР:

1. Мирзиёев Ш. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси. –Т.: “Ўзбекистон”, 2021.
2. Назаров Қ. Жаҳон фалсафаси қомуси. 1 жилд. –Т.: “Маънавият” нашриёти, 2023
3. Хуррамов М. Олий таълим муассасалари фаолиятига сунъий интеллект технологиясини жорий этиш [Матн]: методик қўлланма /М.Хуррамов. К.Халмуратова. – Т.: “Yetakchi nashriyoti”, 2024. – 28 б.

РЕЗЮМЕ:

Мақолада сунъий интеллект ва технологиялар тараққиёти, сунъий интеллектнинг имкониятларига доир масалалар баён қилинган.

Калит сўзлар: кибернетика, техника, ақлли авлод, илм-фан, футуризм, технология, сунъий интеллект, кадриятлар.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматриваются вопросы, связанные с развитием искусственного интеллекта и технологий, а также возможности искусственного интеллекта.

Ключевые слова: кибернетика, технология, интеллектуальное поколение, наука, футуризм, технология, искусственный интеллект, ценности.

RESUME:

The article describes issues related to the development of artificial intelligence and technologies, and the possibilities of artificial intelligence.

Keywords: cybernetics, technology, intelligent generation, science, futurism, technology, artificial intelligence, values.

MILLIY QADRIYATLAR VA ZAMONAVIYLIKNING UYG‘UNLASHUVIDA JADIDCHILIK TA‘LIMOTINING AHAMIYATI

Esanov F.D. -

O‘zMU tayanch doktoranti

Milliy qadriyatlar har bir xalqning tarixiy xotirasi, madaniy o‘zligini belgilab beruvchi asosiy tayanchlaridan biridir. Zamonaviylik esa bu qadriyatlarning global o‘zgarishlar fonida yangicha talqinda qayta ko‘rilishini taqozo etadi. XX asr boshlarida yuzaga kelgan jadidchilik harakati aynan shu ikki yo‘nalish — an‘anaviy qadriyatlar va yangilanish, ma‘rifat va modernizatsiya — o‘rtasidagi ziddiyatga javob sifatida paydo bo‘ldi. Bu harakat ijtimoiy-falsafiy mazmuni jihatidan xalq ongini uyg‘otish, milliy o‘zlikni anglash va islohiy g‘oyalarni ilgari surish bilan ajralib turadi. O‘zbekiston tarixida jadidchilik faqat maorif sohasida emas, balki ijtimoiy-siyosiy, madaniy va falsafiy hayotda ham o‘ziga xos iz qoldirdi. Bugungi kunda ushbu harakatga qayta baho berish va uni zamonaviy sharoitda qayta tahlil qilish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Jadidchilik harakatining shakllanishiga XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Markaziy Osiyoda yuz bergan ijtimoiy-siyosiy, madaniy o‘zgarishlar bevosita ta‘sir ko‘rsatdi. Bu davrda chor Rossiyasining mustamlakachilik siyosati natijasida mahalliy xalqlarning siyosiy, iqtisodiy va ma‘naviy hayotiga bosimlar kuchaydi. Eski tartiblar, an‘anaviy maktab va madrasalar hayotiy ehtiyojlarga javob bermay qoldi. Aholi orasida savodsizlik, ijtimoiy passivlik, ilm-fan va texnikadan orqada qolish keng tarqalgan edi.

Bunday sharoitda jadid ziyolilari — Mahmudxo‘ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdurauf Fitrat, Abdulla Avloniy kabi mutafakkirlar jamiyatda tub islohotlar zarurligini anglab yetdilar. Ular xalqni johillikdan chiqarish, ma‘naviy uyg‘onish, ilmiy tafakkur va milliy o‘zlikni shakllantirish g‘oyalarni ilgari surdilar. Jadidchilik shu tariqa jamiyatning turli qatlamlarini uyg‘otuvchi, o‘z davrining ilg‘or mafkurasi sifatida shakllandi.[1]

Shu nuqtai nazardan qaralganda, bugungi globallashuv va axborot tezkorligi davrida milliy o‘zlikni saqlab qolish, uni rivojlantirish va zamon bilan hamqadam bo‘lish muhim vazifa bo‘lib qolmoqda. Ayniqsa, yosh avlod ongida mustaqil fikrlash, tanqidiy yondashuv va milliy g‘ururni shakllantirishda jadidchilik merosi bebaho manba sifatida xizmat qilishi mumkin.

Jadidchilik harakati o‘z mohiyati bilan ma‘naviy uyg‘onish, ijtimoiy islohot va milliy taraqqiyot g‘oyalarni targ‘ib qilgan. Ushbu harakat vakillari – Mahmudxo‘ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Ismoil G‘aspirali kabi mutafakkirlar ilm, axloq, din va jamiyatning o‘zaro bog‘liqligini chuqur tahlil etib, xalqni johillikdan, mustamlakachilikdan qutqarish yo‘lini izladilar.

Ular fikricha, islom dinining asl mohiyatini tushunish, zamonaviy ilmlarni o‘rganish, ayollar ta‘limiga e‘tibor berish — xalqni uyg‘otishning kalitidir. Shu maqsadda eski usuldagi maktablar o‘rniga yangi usulda dars beruvchi maktablar ochildi, gazetalar nashr etildi, darsliklar yaratildi.

Jadidlarning falsafiy qarashlari ijtimoiy adolat, ma‘rifat orqali taraqqiyot, xalq va davlat o‘rtasidagi hamjihatlik, milliy g‘urur va or-nomus kabi tushunchalar asosiga qurilgan edi. Bu tamoyillar nafaqat o‘sha davrda, balki hozirgi kunda ham dolzarbligini yo‘qotmagan.

Jadidchilik harakati faqat ijtimoiy islohot emas, balki chuqur ma‘naviy-falsafiy asoslarga ega bo‘lgan intellektual inqilob sifatida ham tarix sahnasiga chiqdi. Bu harakat vakillarining fikr yuritish uslubi, dunyoni idrok etishdagi yondashuvi o‘z davri uchun noyob va ilg‘or edi. Ular o‘z falsafasida ma‘rifat, ong, axloq va ozodlikni markaziy tushuncha sifatida ilgari surdilar. Bu tushunchalar orqali jamiyatning fikriy-ma‘naviy yangilanishiga yo‘l ochishga intildilar.

Jadid mutafakkirlarining fikricha, har qanday milliy tiklanish avvalo inson ruhiy olamining uyg‘onishidan boshlanishi kerak. Inson qalbida o‘zligini anglash, milliy g‘urur, or-nomus va zamon bilan hamnafas bo‘lish istagi paydo bo‘lmasa, tashqi islohotlar samara bermaydi. Bu yondashuv ularning fikrida antropotsentrizm (inson markaziy o‘rinda turadi) g‘oyasining ustuvorligini ko‘rsatadi. Avloniy bu haqda shunday yozgan edi: “Tarbiyatsiz millat, millat emas, balki to‘da,

to‘dasining hayoti – xoru zor”. Demak, jadidchilikda inson kamoloti, avvalo uning ma‘naviy yuksalishi bilan belgilanadi.

Jadidlar G‘arbning ilg‘or yutuqlarini ijobiy baholagan holda, ularni tanqidiy ruhda o‘rganishni, mahalliy madaniyat va din bilan uyg‘unlashtirishni lozim deb bilganlar. Bu nuqtai nazar ularga utilitar yoki taqlidchi emas, balki o‘z sharoitiga mos, sintezlovchi modernizm yo‘lini tanlashga imkon berdi. Ya‘ni, ular modernizatsiyani shunchaki tashqi shakl emas, balki ichki mazmun, ongdagi o‘zgarish deb bilganlar. G‘aspirali Ismoilning mashhur “Til birligi, fikr birligi, ish birligi” shiori bu birligu uyg‘unlik g‘oyasining ifodasidir.

Jadidlar faoliyatida millat va vatan tushunchasi falsafiy mazmunga ega edi. Ular millatni faqat etnik birlik deb emas, balki tarixiy ong, madaniy meros, umumiy qadriyatlar asosida shakllangan ijtimoiy-falsafiy birlik sifatida tushunganlar. Fitrat o‘zining “Milliy adabiyot” risolasida yozadi: “Millatni millat qiladigan narsa – uning ruhiyati, adabiyoti va ma‘naviy merosidir. Shularni yo‘qosak, biz yo‘qolamiz”. [2] Demak, jadidlar millatning saqlanib qolishi uchun uning ma‘naviy ildizlari, tili, dini va tarixi saqlanishi shart deb bilganlar.

Jadidchilikda falsafiy tafakkur nafaqat nazariy ko‘rinishda, balki amaliy faoliyatda ham namoyon bo‘lgan. Behbudiy o‘zining “Padarkush” dramasi ma‘rifatsizlik oqibatida jamiyat qanday qulash yoqasiga kelishini dramatik vosita bilan ko‘rsatadi. Bu asarda ilgari surilgan g‘oyalar: ilmsizlik, johillik va nafsga berilishning jamiyat halokatiga olib kelishi, jamiyatni saqlab qolishning esa faqat ta‘lim, vijdon va axloq bilan bog‘liqligi – barchasi chuqur falsafiy o‘zakka ega.

Bundan tashqari, jadidlar din va zamonaviylik o‘rtasidagi ziddiyatni sun‘iy deb baholaganlar. Ularning fikricha, asl islom dini insonni ilm, tafakkur va adolat sari yetaklaydi. Ammo tarix davomida bu din noto‘g‘ri talqin etilgan va maqsadli ravishda johillikka xizmat qildirilgan. Avloniy bu haqda “Turkiston madaniyati” jurnalida yozgan maqolasida shunday deydi: “Biz musulmonmiz, ammo Islomning ilmga buyurganini unutmamiz. Biz dindormiz, ammo dinning bilim olishga bergan qadriyatini unutmamiz”. [3] Bu fikrlar zamonaviy ma‘naviy-falsafiy qarashlar bilan uyg‘unlikda ilgari surilgan.

Jadidlarning falsafasi — bu xalqni uyg‘otish falsafasidir. Bu falsafa umidsizlikdan najot, johillikdan nur, qullikdan ozodlik sari yetaklovchi g‘oyalar to‘plamidir. Bu yo‘nalish bugungi globallashuv va axborot bosimi kuchaygan davrda ham dolzarbligini yo‘qotmagan. Xususan, zamonaviy O‘zbekiston sharoitida jadidchilik merosi yosh avlodni tarbiyalash, milliy g‘oya va mafkurani mustahkamlash, ijtimoiy-falsafiy fikrlash madaniyatini shakllantirishda muhim manba bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Shuningdek, jadidlar qadimiy merosni tanqidiy tahlil qilish, uni zamon talablariga mos tarzda qayta talqin etish zarurligini ilgari surdilar. Masalan, ular arab-fors tilidagi diniy va badiiy adabiyotlarni o‘rganar ekanlar, ulardan xalq ongini uyg‘otuvchi g‘oyalarni ajratib olib, o‘zbek tilida ommalashtirishga harakat qildilar. Bu ham madaniy meros va zamonaviy o‘zlik o‘rtasidagi bog‘liqlikni ifodalaydi.

Bugungi kunda ham milliy qadriyatlar va zamonaviylikni to‘g‘ri uyg‘unlashtirish masalasi dolzarb bo‘lib qolmoqda. Internet, raqamli texnologiyalar, globallashuv sharoitida yosh avlod milliy madaniyatdan uzoqlashish xavfi ostida qolmasligi kerak. Buning oldini olish uchun aynan jadidlar tutgan yo‘l – milliy o‘zlik asosida zamonaviy fikrlashni shakllantirish – eng to‘g‘ri va samarali yo‘ldir.

Shu sababli, jadidchilik faqat tarixiy harakat emas, balki bugungi ijtimoiy-falsafiy taraqqiyotga ham taalluqli konsepsiyadir. U milliy qadriyatlar va zamonaviy g‘oyalar o‘rtasida ziddiyat emas, balki uzviylik va uyg‘unlik bo‘lishi kerak degan g‘oyani targ‘ib qiladi. Ularning merosi hozirgi islohotlar davrida yoshlarni milliy ruhda tarbiyalash, ijtimoiy ongni shakllantirish, barqaror taraqqiyotga erishishda muhim manbadir.

Jadidchilik harakati o‘zbek ijtimoiy-falsafiy tafakkurining eng yorqin sahifalaridan biridir. Bu harakat vakillari tomonidan ilgari surilgan g‘oyalar – ilm-fan, ma‘rifat, milliy o‘zlik, taraqqiyot, zamonaviylik va din o‘rtasidagi uyg‘unlik – bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Aksincha, hozirgi globallashuv, raqamli transformatsiya va axborot bosimi kuchaygan zamonda bu g‘oyalar yanada dolzarb bo‘lib bormoqda.

Jadidlarning asosiy orzusi – milliy uygʻonish, mustaqil tafakkurli avlodni tarbiyalash, zamonaviy bilimlarni egallagan, lekin milliy qadriyatlaridan voz kechmagan insonni shakllantirish edi. Bugungi kunda Oʻzbekistonda amalga oshirilayotgan keng koʻlamli islohotlar, xususan, taʼlim tizimini modernizatsiya qilish, yoshlarni zamonaviy kasb-hunarga yoʻnaltirish, innovatsion tafakkurni shakllantirish, gender tengligi, inson huquqlari va fuqarolik jamiyatini mustahkamlash yoʻnalishlari jadidchilik gʻoyalarining zamonaviy davomidir.

Avloniy, Behbudiy, Fitrat, Munavvarqori va boshqa jadid mutafakkirlar oʻz davrida qanday muammolarga javob izlagan boʻlsalar, bugungi jamiyat ham oʻxshash savollar qarshisida turibdi: yoshlar ongini qanday mustahkamlash, taʼlim sifatini qanday oshirish, maʼnaviy qadriyatlarni qanday himoya qilish, yangilikka ochiqlik bilan milliylikni qanday uygʻunlashtirish? Ushbu savollarga javob izlashda jadidlarning boy merosi, ularning gʻoya va qarashlari bebaho manba boʻlib xizmat qilmoqda.[4]

Jadidlar harakati nafaqat maʼrifiy, balki siyosiy ongni shakllantirishda ham muhim rol oʻynadi. Ularda erkin jamiyat gʻoyasi, oʻz taqdirini oʻzi belgilashga intilish, tanqidiy fikrlash va tashabbuskorlik kuchli boʻlgan. Bu jihatlar bugungi fuqarolik jamiyati qurish jarayonida oʻz ifodasini topmoqda. Masalan, ochiq va shaffof boshqaruv, fuqarolarning jamiyat hayotidagi ishtirokini kuchaytirish, ijtimoiy faollikni ragʻbatlantirish borasidagi harakatlar – bularning barchasi jadidchilik tafakkuri bilan hamohang.

Bugungi kunda yoshlar ongiga milliy gʻurur, tarixiy xotira va erkin fikrlash madaniyatini singdirish zarurati tobora ortib bormoqda. Jadidlarning asarlari – maktab darsliklari, ommaviy axborot vositalari, teatr va kino orqali yosh avlodga yetkazilishi, ularning fikrlarini chuqur oʻrganish, zamonaviy sharoitda qayta talqin qilish muhim vazifalardan biridir. Chunki bu asarlar zamonaviy jamiyat ehtiyojlariga javob beruvchi, ijtimoiy ongni yuksaltiruvchi kuchga ega.

Ayniqsa, Oʻzbekistonning “Yangi Oʻzbekiston” konsepsiyasi doirasida ilgari surilayotgan “Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari” gʻoyasi jadidchilik ruhiga juda yaqin. Zero, jadidlar ham millatning tarixiy ildizlariga tayanib, zamonaviy rivojlanishni koʻzlaganlar. Bugungi taraqqiyot gʻoyalari – “raqamli Oʻzbekiston”, “yashil iqtisodiyot”, “inson qadri” tamoyillari – barchasi jadidlar istagan yangilanish, lekin oʻzligidan voz kechmagan taraqqiyot gʻoyasining mantiqiy davomidir.

Jadidchilik merosi – bu oʻtgan zamon ruhi emas, balki hozirgi va kelajak avlod uchun maʼnaviy yoʻlchi yulduzdir. U bugungi dolzarb ijtimoiy muammolarga milliy ruhda, falsafiy chuqurlikda va zamonaviy qarashda yondashish imkonini beradi. Aynan shu jihatlari sababli, jadidchilikni faqat tarixiy hodisa emas, balki ijtimoiy-falsafiy konsepsiya sifatida yangicha oʻrganish, uni davlat siyosatida, taʼlimda, madaniyatda va axloqiy tarbiyada amaliyotga tatbiq etish zamon talabi hisoblanadi.[5]

Xulosa. Jadidchilik harakati Oʻzbekiston ijtimoiy-falsafiy tafakkuri tarixida milliy uygʻonishning, zamonaviy tafakkur shakllanishining muhim tayanchlaridan biri boʻlib xizmat qildi. Bu harakat vakillari oʻz davrining ijtimoiy, siyosiy va maʼnaviy muammolariga teran nazar tashlab, jamiyatni isloh qilish, xalqni ilm-maʼrifatga yetaklash, milliy oʻzlikni anglash va uni zamonaviylik bilan uygʻunlashtirishdek yuksak maqsadlarni ilgari surdilar.

Maqolada taʼkidlanganidek, jadidlar milliy qadriyatlarni zamonaviy bilim va gʻoyalar bilan boyitish orqali yangi ijtimoiy ongni shakllantirishni maqsad qilganlar. Ular taʼlim orqali xalqni uygʻotish, milliy birdamlikni mustahkamlash, tanqidiy va erkin fikrlash madaniyatini shakllantirishga intildilar. Ayniqsa, Behbudiy, Avloniy, Fitrat, Munavvarqori kabi jadid mutafakkirlar oʻz asarlari orqali yosh avlodni yurtparvarlik, ilmga chanqoqlik, adolat, axloq va or-nomus ruhida tarbiyalashni bosh maqsad deb bildilar.

Jadidchilik taʼlimoti bugungi kun uchun ham dolzarb ahamiyat kasb etadi. Zero, globallashtiruv, axborot oqimi, madaniyatsiz “zamonaviylik” tahdidlari kuchaygan bir davrda milliy qadriyatlar asosida zamonaviy taraqqiyotga intilish – jamiyat barqarorligining eng asosiy omilidir. Jadidlar boshlab bergan bu yoʻl – hozirgi Oʻzbekistonning “Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari” tamoyili bilan hamohang boʻlib, ularni zamonaviy ijtimoiy-falsafiy tafakkurda qayta talqin etish zarur.

Xulosa qilib aytganda, jadidchilik – bu faqat tarixiy harakat emas, balki doimiy yangilanish, tafakkurdagi uygʻonish va jamiyatni maʼnaviy jihatdan tiklashning kuchli harakatidir. Ularning merosi bugun ham biz uchun ibrat manbai, yoʻl-yoʻriq, maʼnaviy asos boʻlib xizmat qilmoqda. Shunday ekan, jadidchilik gʻoyalari zamonaviy ijtimoiy-siyosiy, maʼnaviy-maʼrifiy hayotimizda chuqur oʻrganilishi va amaliyotda keng tatbiq etilishi lozim.

ADABIYOTLAR:

1. Usmonxoʻjayev I. Jadidchilik: tarix va zamonaviylik. – T.: Yangi asr avlodi, 2021. – 232 b.
2. Fitrat A. Tanlangan asarlar. – T.: Fan, 1995. – 384 b.
3. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. – T.: Oʻqituvchi, 1992. – 112 b.
4. Abdugʻaniyeva G. Jadid adabiyoti va uning maʼnaviy-maʼrifiy mohiyati. – T.: Fan, 2010. – 200 b.
5. Quronov D. Jadidchilik: oʻzbek modernizmi. – T.: Sharq, 2020. – 328 b.

REZYUME:

Mazkur maqolada jadidchilik harakati gʻoyalari va ularning milliy qadriyatlar hamda zamonaviylik bilan uygʻunlashuvi ijtimoiy-falsafiy jihatdan tahlil etilgan.

Kalit soʻzlar: Jadidchilik, milliy qadriyatlar, zamonaviylik, ijtimoiy-falsafa, uygʻunlik, maʼrifatparvarlik.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье рассматривается философско-социальное значение идей джадидизма в контексте гармонизации национальных ценностей и современности.

Ключевые слова: Джадидизм, национальные ценности, современность, социальная философия, гармония, просвещение.

RESUME:

This article analyzes the socio-philosophical significance of Jadidism in the context of the integration of national values and modernity.

Keywords: Jadidism, national values, modernity, social philosophy, harmony, enlightenment.

OILANING IJTIMOYIY-MADANIY SHAKLLANISHI: ETNIK QADRIYATLAR VA ETNOSOTSILOGIK TAHLIL**Narziev F.Q. -***O'zMU mustaqil tadqiqotchisi.*

Oila institutining ijtimoiy-tarixiy, huquqiy va sotsiodemografik jihatlarini o'rganishga bag'ishlangan ko'plab ilmiy tadqiqotlar mavjud. Biroq, uning etnologik va etnosotsial nuqtai nazardan chuqur va tizimli tahlili haligacha yetarlicha amalga oshirilmagan. To'g'ri, ayrim tadqiqotlarda bunday yondashuvga doir ma'lumotlar uchraydi, lekin ular muayyan ilmiy-falsafiy konseptual negizga asoslanmagan, umumlashtirilmagan va nazariy tahlil qilinmagan. Bu xolat, avvalo, etnologiyaning mustaqil fan sifatida metodologiya va tadqiqot usullarining shakllanishiga bog'liq bo'lsa, ikkinchidan, etnosotsial munosabatlarni milliy o'zlikni anglash, ijtimoiy borliqni ushbu fenomen orqali yangilashga qaratilgan jarayon sifatida haligina ilmiy doirada mustahkam o'rin egallayotgani bilan izohlanadi. Bizning tadqiqotda e'tibor markazida oiladagi avlodlararo (diaxron) munosabatlar, ularning ijtimoiy dinamikasi, ijtimoiy munosabatlar tizimidagi o'rni, shuningdek, oilaning mikrojamiyat va maxsus ijtimoiy institut sifatida shakllanish jarayonlariga ta'siri turibdi. Ushbu masalalar etnologik va etnosotsial tahlil asosida, ya'ni zamonaviy metodologiya, kompleks yondashuv va dialektik qarashlar asosida amalga oshiriladi.

Etnologiya – xalqlar, ularning paydo bo'lishi, ijtimoiy-tarixiy va madaniy hayoti, hayot tarzi, urf-odatlar, milliy qadriyatlari hamda millatning shakllanish jarayonlarini o'rganadigan fan sohasidir. Xalqning ijtimoiy birlik sifatida shakllanish bosqichlari, ularning madaniy va qadriyatlar tizimidagi aks-sadosi etnologiyaning predmeti hisoblanadi. Shu bilan birga, bu jarayonlar etnosotsial munosabatlarsiz – ya'ni etnos va jamiyat o'rtasidagi o'zaro ta'sir va uyg'unlik jarayonlarisiz tasavvur etib bo'lmaydi[1]. Shu bois, etnologik va etnosotsial tahlil muayyan voqelik va hodisalarni izolyang holda emas, balki dialektik uyg'unlikda, kompleks munosabatlar tizimida, jarayonlarning o'zaro bog'liqligi va ta'siri asosida amalga oshirilishi maqsadga muvofiqdir.

Etnologiya – xalqlar, ularning kelib chiqishi, shakllanishi, ijtimoiy-madaniy hayoti, milliy identifikatsiya jarayonlari, o'ziga xos hayot tarzi, urf-odatlar va an'alarini o'rganuvchi fan sohasidir. Shu bilan birga, u millat shakllanishining tarixiy-etnik omillarini, etnomadaniy qadriyatlarining avloddan avlodga o'tish mexanizmlarini tadqiq etadi. Xalqning ijtimoiy birlik sifatida shakllanishi, ya'ni umumiy til, tarix, hudud, psixologik birlik va madaniy meros asosida jiplashuv bosqichlarini tahlil qilish – etnologiya fanining asosiy predmeti hisoblanadi[2]. Bu jarayonlar, o'z navbatida, etnosotsial munosabatlarsiz amalga oshmaydi. Ya'ni, etnosning ichki ijtimoiy tuzilishi, guruhlararo munosabatlar, qadriyatlar ierarxiyasi va jamiyatda tutgan o'rnini o'rganish etnosotsial yondashuvning markaziy vazifasidir. Shunday ekan, etnologik va etnosotsial tahlil ayrim voqeliklar yoki alohida hodisalarni izolyang holda emas, balki ularning o'zaro ta'sirchanligi va uzviy bog'liqligini hisobga olgan holda, dialektik uyg'unlikda amalga oshirilishi zarur. Bunday yondashuv orqali nafaqat oila institutining tarixi va mazmuni, balki uning zamonaviy jamiyatda tutgan o'rni, avlodlararo muloqotning madaniy-ijtimoiy asoslari ham ilmiy tahlil etiladi.

Oila – insoniy jamiyatning eng qadimiy va barqaror institutlaridan biri bo'lib, uning institutsional shakllanishida avvalo erkak va ayol o'rtasidagi jinsiy, ma'naviy-axloqiy hamda mulkiy munosabatlar hal qiluvchi o'rin tutadi. Mazkur munosabatlar, o'z navbatida, muayyan etnik, madaniy va ijtimoiy muhitda vujudga kelib, shakllanadi va o'zgarib boradi. Shu jihatdan, oilaning institut sifatida shakllanishi – jinslararo munosabatlarning tarixiy-tadrijiy inkishofi natijasidir. Oila faqat biologik zarurat yoki shaxsiy ehtiyoj natijasida yuzaga kelgan tuzilma emas, balki uning shakllanishi va mustahkamlanishida etnologik va etnosotsial omillar hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Zotan, jinslararo munosabatlarning shakli, mazmuni va me'yorlari har bir xalqning tarixiy tajribasi, an'analari va ma'naviy qadriyatlari bilan chambarchas bog'liq.

Tadqiqotchilar tomonidan oila bilan bog'liq etnologik muammolarni ibtidoiy jamiyat davridan boshlab o'rganishlari bejiz emas. Aynan mana shu davrda shakllangan mifologik, animistik va totemistik tasavvurlar insonning jins, avlod va jamiyat to'g'risidagi qarashlarini belgilab bergan. Bu tasavvurlar yuz million yillar davomida insonning faoliyati, madaniyati va

jamiyat tuzilishiga ta'sir ko'rsatib kelgan. Homo sapiens paydo bo'lgan davrdan keyin ham ushbu qarashlar insoniy tafakkurning tub zaminida saqlanib qolgan va hozirgi kungacha ma'lum darajada ta'sir ko'rsatmoqda. Mif va mifologik ong insoniyatning faqat irmiy xotirasi emas, balki madaniy ongi va ijtimoiy hayot tarzining ham atributi hisoblanadi. Etnograflar ta'kidlaganidek, insonning tashqi ko'rinishi (qarashi, yuz ifodasi), ovozi va talaffuzi, xatto mimikalari ham ma'lum etnologik belgilarga ega bo'lib, ular xalqning madaniy identifikatsiyasida ishtirok etadi[3]. Shu ma'noda, jinslararo va avlodlararo munosabatlarda etnomadaniy va etnologik xususiyatlar mavjud bo'lishi tabiiy holdir. Zotan, har bir xalqning oilaviy munosabatlar tizimi uning milliy o'zligi, qadimiy an'analari va falsafiy dunyoqarashi bilan uzviy bog'liq. Shuning uchun zamonaviy oila modelini shakllantirishda ana shu etnologik negizlarga tayanish ilmiy-nazariy ahamiyatga ega.

Jinlararo munosabatlar avlodlararo munosabatlardan avval paydo bo'lgan. Jinsiy munosabatlar avlodlararo (diaxron) aloqalarning ibtidosi, birinchisi inson o'zini ongli mavjudot sifatida anglamagan davrlarda ham mavjud edi. Xalq ertaklari va miflarda yarim odam, yarim hayvon mavjudotlarning tasvirlangani besabab emas, ilk odamlar o'zini hayvonot olami bilan uzviy qaragan. Oila institutining ijtimoiy-tarixiy, huquqiy, sotsiodemografik shakllanishi borasida ko'plab tadqiqotlar olib borilgan bo'lsa-da, uning etnologik va etnosotsial nuqtai nazardan tahliliga yetarlicha e'tibor qaratilmagan. Haqiqatdan ham, bunday tahlillarga oid ma'lumotlar ba'zi tadqiqotlarda uchrasada, ular ma'lum bir ilmiy-falsafiy konsepsiya asosida tizimlashtirilmagan. Etnologiya esa o'zining mustaqil metodologiyasi va tadqiqot usullariga ega fan sifatida, etnosotsial munosabatlar esa milliy o'zlikni anglash va ijtimoiy borliqni shu orqali qayta yangilashga qaratilgan jarayon sifatida endigina kengroq e'tirof etilmoqda. Shu nuqtai nazardan biz, avvalo, oiladagi avlodlararo (diaxron) munosabatlar, ularning dinamikasi, ijtimoiy munosabatlar tizimidagi o'rni va oilaning mikrojamiyat, maxsus institut sifatida shakllanish jarayonlariga ta'siri bilan qiziqamiz. Etnologik va etnosotsial tahlil mazkur yondashuvlar asosida olib boriladi.

Etnologiya xalqlarning paydo bo'lishi, ularning ijtimoiy va madaniy hayoti, milliylikning shakllanishiga ta'sir etuvchi omillar, urf-odatlar va hayot tarzini o'rganuvchi fan hisoblanadi. U xalqning ijtimoiy birlik sifatida shakllanish bosqichlarini tadqiq etadi va bu jarayonlar etnosotsial munosabatlarsiz ro'y bermaydi. Shu bois, etnologik va etnosotsial tahlil hodisalarni ayrim voqeliklar sifatida emas, balki o'zaro dialektik uyg'unlikda ko'radi. Oilaning institutsional shakllanishida esa erkak va ayol o'rtasidagi jinsiy, ma'naviy-axloqiy va mulkiy munosabatlar hal qiluvchi ahamiyatga ega. Bu munosabatlar muayyan madaniy, etnik va ijtimoiy muhitda shakllanadi. Demak, oilaning institut sifatida yuzaga kelishi ana shu munosabatlar evolyusiyasining tadrijiy mahsulidir. Tadqiqotchilarning etnologik muammolarni ibtidoiy davrdan boshlab o'rganishi bejiz emas. Mifologik, animistik va totemistik tasavvurlar - insoniyatning boshlang'ich dunyoqarash shakllaridan biri sifatida etnoslarning keyingi taraqqiyotida muhim o'rin tutgan. Inson o'zini ongli mavjudot sifatida anglamagan davrlarda ham jinsiy munosabatlar mavjud bo'lgan. Bu holatlarni xalq ertaklari va miflaridagi yarim odam-yarim hayvon mavjudotlar obrazlaridan anglash mumkin. E.B. Taylor kabi etnograflar bu animistik tasavvurlarni boy empirik materiallar asosida ochib berganlar. Shunday zoomorf va teramorf obrazlar barcha xalqlar mifologiyasida uchraydi. Qadimiy qabilalarning va elatlarning hayvonlar nomi bilan atalishi ham ushbu tasavvurlarga bog'liq[4]. Bu, o'z navbatida, jinlararo munosabatlar insoniy munosabatlarning ilk bosqichi bo'lganini ko'rsatadi. Avlodlararo munosabatlar esa oila instituti shakllanishi jarayonida, ongli faoliyat tarzida farzand tarbiyasi va keksalarga g'amxo'rlik kabi faoliyatlarni o'z ichiga olgan holda yuzaga kelgan. Ibtidoiy instinktlar ongli ijtimoiy faoliyat tarziga aylanganidan so'nggina, avlodlararo munosabatlar orqali oila institutini mustahkamlash mumkinligi to'g'risidagi fikrlar shakllandi. Bu g'oyalarning shakllanishi va mustahkamlanishi uchun millionlab yillar kerak bo'lgan. Hozirgi kungacha oila va an'analarni qancha marta nigilistik ruhda inkor etishga urinishlar bo'lgan bo'lsada, insoniyat ulardan voz kechgan emas. Oila - jamiyatning nafaqat asosiy bo'g'ini, balki tarixiy, madaniy va axloqiy merosni uzluksiz avlodlar aloqasi orqali saqlovchi muqaddas tizimdir. Shu nuqtai nazardan, o'zbek oilalarining ikki va uch avlodli modelda yashab kelayotgani aniqlanib, ularni asrash va mustahkamlashga oid ilmiy-amaliy xulosalar ishlab chiqildi. Yangi tipdagi oila modeli avlodlararo munosabatlar yadrosini tashkil etuvchi milliy, tarixiy va madaniy

paradigmaga asoslanishi, ammo umuminsoniy qadriyatlarga ochiq bo'lishi zarur, degan ilmiy xulosa oilani prognozlashtirish bilan shug'ullanuvchi muassasalar uchun tavsiya etildi. Masalan, turk xalqlari mifologiyasidagi Alvasti obrazi badbashara ayol. Zarafshon vohasida u "sariq qiz" deb atalgan. Alvasti istagan paytida hayvonga yoki boshqa jonsiz predmetlarga aylanishi mumkin bo'lgan. Qozonlik tatarlar uni echkiga, somon to'plamiga, daraxtga, qozoqlar esa otning tuyog'iga aylanadi, deb bilganlar. Ko'pincha u bir ko'zli mavjudot sifatida tasvirlangan, odam bilan jinsiy munosabatlar o'rnatishi mumkin bo'lgan[5]. Bunday zoomorf va teramorf belgili mavjudotlar, odamlar obrazlari deyarli barcha xalqlar mifologiyasida uchraydi. Ba'zi qabilalarning, elatlarning nomlari u yoki bu hayvon, jonivorlar bilan atalishi ham shundandir. Ushbu eponimik ("epoma", yunoncha so'z bo'lib, nom demakdir) miflardagi animistik tasavvurlarni mashhur etnograf E.B.Taylor boy empirik materiallar asosida ochib bergan[4]. Avlodlararo munosabatlar esa keyingi ijtimoiy tarixiy bosqichlarda, ya'ni oila bo'lib yashash, farzandlar tarbiyalash va ular haqida qayg'urish ongli faoliyatga aylanganida paydo bo'lgan. Ibtidoiy instinktlarning ongli faoliyat tarziga aylanishi, avlodlararo munosabatlarga tayanibgina oila institutini asrash mumkin, degan fikr, g'oyaning shakllanishi uchun million yillar kerak bo'lgan. Ushbu uzoq tarixiy madaniy jarayon inson ongida, tasavvurlarida shunday o'chmas iz qoldirganki, oila va an'analarni qancha marta nigilistcha rad etishga harakat qilingan bo'lsa-da, insoniyat ulardan voz kechmadi.

O'zbek etnomadaniyatini tadqiq etgan falsafa fanlari doktori O.Nishonova qiziqarli bir holni ilg'aydi. U yozadi: Keyingi yillarda ayrim asarlarda o'zbek etnomadaniyati o'troq xalqlar madaniyati asosida yuzaga kelgan, degan qarash uchraydi. Bu tarixiy haqiqatdan yiroq qarashdir" [6]. Haqiqatan ham, o'zbek etnomadaniyatini qo'chmanchi qabila va elatlar, ayniqsa qozoq, qirg'iz, turkman, asosan chorvachilik bilan shug'ullanib kelgan qardosh xalqlar etnomadaniyatidan ajratish mumkin emas. Lekin ayrim tadqiqotchilar milliy o'zlikni anglash, milliy g'urur bayroqlari ostida mazkur, tarixiy madaniy rivojlanish jarayonida shakllangan, ob'ektiv talabni unutishadi. O.Nishonova o'z fikrini asoslash uchun K.Shoniyazovning quyidagi fikrlarini keltiradi: "O'zbekiston Respublikasi hududida asosan ikki turdagi madaniyat mavjud bo'lgan: dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo sotiq bilan shug'ullanib kelgan turg'un aholi madaniyati va ko'chmanchi, yarim ko'chmanchi va yarim o'troq chorvador qabilalar madaniyati...Shu o'rinda ta'kidlab o'tish joizki, yuqorida eslatilgan har ikkala turdagi madaniyat taraqqiyoti, bir xilda (bir tekisda) rivojlanmagan. Vohalarda dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo sotiq bilan shug'ullanib kelgan qishloq va shahar aholisining madaniyati, ko'chmanchi, yarim ko'chmanchi va yarim o'troq chorvador qabilalarning madaniyatiga nisbatan birmuncha taraqqiy etgan bo'lgan. Bu bilan biz chorvador qabilalarning madaniyati past bo'lgan, demoqchi emasmiz. Bunday desak, qo'pol xatoga yo'l qo'ygan bo'lamiz. Har bir xalq o'z taraqqiy darajasida, o'z davriga xos madaniyatga ega bo'lgan" [7]. Biz uchun muhim jihati shundaki, turk etnosi madaniyatiga xos ushbu ikki omil oiladagi avlodlararo munosabatlarning negizini tashkil etib, to hanuzgacha tarixiy madaniy taraqqiyotga o'ziga xoslik baxsh etib keladi. Etnomadaniy birlikning mohiyatini ham ushbu omillardan izlamoq kerak.

O'zlikni anglash birligi ekstravertiv voqelik sifatida oilaning, etnosning boshqa oila va etnoslardan o'zini farqlashi, ijtimoiy borliqda o'z o'rnini bilishi, tarixiy madaniy jarayonlarning faol sub'ekti ekanini anglashi kabilar bilan bog'liqdir. O'zligini anglagan etnosgina millat sifatida shakllanishga qodir. Shu tariqa milliy o'zlikni anglash fenomeni paydo bo'ladi. "Milliy o'zlikni anglash, deb yozadi siyosatshunoslik fanlari doktori, professor V.Qo'chqorov, millat va har bir millat vakilining ekzistensial borliqda o'z o'rnini idrok etishi, umumiy madaniy negiz, qadriyatlarni hal etish ijtimoiy tarixiy va ma'naviy madaniy taraqqiyot o'zining yaratuvchanlik faoliyati, evristik izlanishlari, intellektual salohiyatiga bog'liqligini, shuning uchun hayoti va faoliyatini taraqqiyot talablari nuqtai nazaridan ratsional tashkil etish, boshqarish zarurligini anglashidir. Millat va millat vakillari o'rtasida ijtimoiy taraqqiyot maqsadlarida yakdillik bo'lishi milliy ongning, milliy o'zlikni anglashning bosh talabidir. Shaxs millatning maqsadlarini, ijtimoiy taraqqiyot haqidagi g'oyalarni qabul qilmay, u bilan yakdil bo'la olmaydi" [8]. Shu nuqtai nazardan tadqiqotchi "xalq ruhi" kategoriyasini iste'molga kiritadi va uning milliy o'zlikni anglash g'oyasining yadrosi ekanini ta'kidlaydi. "Ruh, deb yozadi Gegel, mudom g'oyadir" [9]. Aynan

ushbu g'oya xalq ruhi bo'lib avlodlararo munosabatlarga o'tadi. Etnologik va etnopsixologik tadqiqotlar milliy g'oya va xalq ruhi borligini ta'kidlaydi, demak, oila institutining shakllanishi, undagi an'analarga rioya etish, farzandlar tarbiyasi ham ulardan tashqarida sodir bo'lmaydi. Etnosotsial munosabatlar tashqaridan qaraganda etnosga daxldor emasdek, kosmopolitik hodisa ko'rinadi, biroq ular hech qachon etnik birlik maqsadlaridan alohida ro'y bermagan. Buni bugungi davlatlarning tashqi aloqalardagi ikki tomonlama va ko'p tomonlama aloqalarida nazarda tutadigan siyosati, ya'ni o'zaro manfaatdorlikdan kelib chiqishi ham tasdiqlaydi.

Milliy birlikning yuqori pog'onasi siyosiy uyushma, ya'ni davlatning paydo bo'lishi hisoblanadi. Davlatning genezisi masalalarini tadqiq etgan olimlarning ta'kidlashicha, siyosiy institutlar suveren bo'lishga intilib kelgan, o'zlari qabul qilgan qonunlarni, tartiblarni jamiyatga singdirishga intilishgan. Shu nuqta nazardan ham davlat boshqa ijtimoiy birliklarga, uyushmalarga o'xshamaydi, u istagan ob'ektiga ta'sir etish kuchiga ega institutdir[10]. Bugun xalq, millat va oilaning mavjudligini davlatsiz tasavvur etib bo'lmaydi, biroq bu xalq, millat va oilaning siyosiy institutga qaramligini anglatmaydi. Ular nisbatan mustaqil ijtimoiy birliklar sifatida o'zining funksional vazifalarini bajarishga da'vat etilgan. Bugun davlat instituti xalq, millat, oila va avlodlararo munosabatlarga signifikativ (integratsiyalashuv va differentsiyalashuv jarayonlarini uyushtirish orqali) ta'sir etadi, natijada yuqoridagi ijtimoiy birliklar o'zining nisbatan mustaqilligini saqlagan holda vorisiylik tamoyiliga muvofiq faoliyat ko'rsatadi. Mazkur tamoyil negizida, buni alohida esda saqlab qolish kerak, har bir ijtimoiy birlik o'z manfaat va ehtiyojlarini mutlaqlashtirishi emas, balki ularni jamiyat hamda taraqqiyot talablariga integratsiyalashib yashashi yotadi.

ADABIYOTLAR:

1. Havfland L.S. Womans Life Work Labors and Expriences, Chicago, Publishing Association of Friends. 1889;
2. Ashirov A. O'zbek xalqining qadimiy e'tiqod va marosimlari. - Toshkent: Fan, 2007
3. Toporov V.P. Svyatost i svyatie v russkoy duxovnoy kulture. - Moskva, Lik, 1995. S. 121-122; Chesnov Ya.V. Lekcii po istoricheskoy etnologii. - Moskva: Gardarika, 1998. S. 24-25.
4. Taylor E.B. Pervobytnaya kultura. - Moskva: Izd. Politicheskoy literatury, 1989. S. 195-196.
5. Jenshina v mifax i legendax. Ensiklopedicheskiy slovar. - Tashkent: Gl. Red. Ensiklopediy, 1992. S.18-19.
6. Taylor E.B. Pervobytnaya kultura. - Moskva: Izd. Politicheskoy literatury, 1989. S. 195-196.
7. Nishonova O. O'zbek etnomadaniyatining estetik mohiyati. -Toshkent: Fan, 2013. 10 b.
8. Shoniyazov K. O'zbek xalqining shakllanish jarayoni. - Toshkent: Sharq, 2001. 86 b.
9. Qo'chqorov V. Milliy o'zlikni anglash va ijtimoiy siyosiy jarayonlar. - Toshkent: Akademiya, 2007. 14-15 b.
10. Hegel. Ensiklopediya filoofskix nauk. T.3. Filosofiya duxa. - Moskva: Mysl, 1977. S.32.
11. Saidov A., Tojixonov U. Davlat va huquq nazariyasi. Ikki tomlik. 1 tom. Davlat nazariyasi. - Toshkent: Adolat, 2001. 29 - 31 b.

REZYUME:

Mazkur maqolada o'zbek oilalarining ijtimoiy-madaniy shakllanishi jarayoni, uning etnik qadriyatlarini va etnosotsiologik tahlili ijtimoiy falsafa nuqtai nazardan o'rganilgan.

Kalit so'zlar: Oila, etnologiya, ijtimoiy birlik, avlodlararo munosabatlar, oila instituti.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье с точки зрения социальной философии исследуется процесс социокультурного формирования узбекских семей, его этнические ценности и этносоциологический анализ.

Ключевые слова: Семья, этнология, социальная общность, межпоколенческие отношения, институт семьи.

RESUME:

This article examines the process of socio-cultural formation of Uzbek families, is ethnic values, and ethno-sociological analysis from a social philosophical perspective.

Keywords: Family, ethnology, social community, intergenerational relations, family institution.

ЎЗБЕК ХАЛҚИ ОИЛАВИЙ ҚАДРИЯТЛАРИНИНГ МИГРАЦИЯ ЖАРАЁНИДАГИ ФАЛСАФИЙ МАСАЛАЛАРИ

Норчаев Д.О. -
СамДЧТИ тадқиқотчиси

Янги Ўзбекистондаги ислохотларнинг бош мақсади инсон қадрини мустаҳкамлаш, фуқароларнинг бутун дунёда эркин яшаши, турли давлатларда ўз ҳимоясига эга бўлган ҳолда меҳнат қилишга қаратилган долзарб фалсафий масалаларни ўз ичига қамраб олади. Бундай ижтимоий-ҳуқуқий жараён Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 11 августдаги “Камбағал ва ишсиз фуқароларни тадбиркорликка жалб қилиш, уларнинг меҳнат фаоллигини ошириш ва касб-ҳунарга ўқитишга қаратилган ҳамда аҳоли бандлигини таъминлашга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-4804-сон қарорида ўзининг аксини топган. Бу қарор негизида ҳар бир меҳнат миграсиясига бориш истгида бўлган фуқароларни касб-ҳунар, уларга чет тилларига ўқитиш масалаларини ўз ичига қамраб олади. Унда республиканинг барча ҳудудларида “Ишга марҳамат” мономарказларини ташкил этиш, шахсларни касб-ҳунарга ўқитиш марказлари, қисқа муддатли касб-ҳунарга ўқитиш курслари, маҳалла аҳолисини касб-ҳунарга ўқитиш каби муҳим масалаларга алоҳида эътибор қаратилган.

2021 йил 1 январдан республикада “Ижтимоий ҳимоя ягона реестри” ахборот тизими асосида хорижда вақтинча меҳнат қилаётган фуқароларнинг оиласидаги муаммоларни бартараф этиш юзасидан туман ва шаҳар маҳалла фуқаролар йиғини раислари назорати кучайтирилди. Мигрантларнинг оила аъзолари ҳолидан доимий равишда хабар олиниб, уларнинг кундалик турмушдаги мавжуд эҳтиёжларини ҳал этишда амалий ёрдам кўрсатиш йўлга қўйилди. Уларнинг оиласига зарур тиббий патронаж хизматларини кўрсатиш, ипотека кредитлари асосида уй-жойлар ажратиш, фарзандларининг таълим олишидаги муаммоларини ҳал қилишга эътибор қаратилди.

Меҳнат мигрантларини учун реинтеграция қилиш жараёнининг меъёрий-ҳуқуқий асослари ишлаб чиқилди. Реинтеграция муваффақиятли бўлиши учун, индивидуал, жамоавий ва тузилмавий даражада иқтисодий, ижтимоий ва психологик омилларни инобатга олинган ҳолда, уларнинг эҳтиёжларига асосланган яхлит реинтеграция жараёни таъминланиши зарур. Реинтеграция – лотинчадан, тиклаш, яхлитликка эришиш деган маъноларни англатиб, йўқотилган ижтимоий алоқалар ўрнини тўлдириш, эмотсионал ҳолатнинг маъқул даражасига эришишни кўзда тутувчи, инсонни ижтимоий ҳаётнинг фаол ва мустақил аъзоси ролида жамиятга қайтариш жараёни деб талқин этилади [1]. У жамиятда қулай шароитларини яратиш ва таъминлаш орқали фуқаронинг келажақда тўлақонли ижтимоийлашуви учун имкониятлар яратади.

Ўзбекистонда меҳнат мигрантларини ижтимоий қўллаб-қувватлашда реинтеграция қилиш вазифаларини амалга ошириш жараёни учта йўналишда йўлга қўйилмоқда:

1. Хорижда меҳнат фаолияти билан шуғулланиш нияти бўлган фуқароларни касбий тайёрлаш ва хорижий тилларни ўрганишларида кўмаклашиш.

2. Хорижда меҳнат фаолияти билан шуғулланаётган Ўзбекистон фуқароларининг ҳуқуқларини ҳимоялаш ва ижтимоий қўллаб-қувватлаш.

3. Меҳнат миграсиясидан ўз юртига қайтганларни ижтимоий қўллаб-қувватлаш ва реинтеграция қилиш, жумладан бандлигини таъминлаш.

Миграция туфайли муаммоларга учраган болаларнинг баркамол, юксак ахлоқли шахс бўлиб етишишларида қийинчиликлар юзага келади. Жумладан, оилада шаклланиши лозим бўлган камтаринлик, тўғрилиқ, қўли очиклик, садоқатлилик, тартиблилик, тежамкорлик каби энг юксак ахлоқий фазилатлар мигрантларнинг фарзандларида вояга етганларида ҳам тўлиқ шаклланмаслиги мумкин [2]. Буларнинг барчаси аҳоли миграсияси, жумладан миграция феминизацияси феноменининг оқибати ҳисобланади. Оила баъзи ҳолатларда бошқа мамлакатларга кўчиб кетиш, мигрантга айланиш учун кўмаклашиши ҳам мумкин.

“Миграцион кайфият ва миграциянинг жамият ахлоқига таъсири” мавзусида социологик тадқиқотнинг натижаларига кўра [3], сўровномада иштирок этган ҳар тўртта респондентдан бири (24,8 фоиз) нинг таъкидлашича, агарда улар хорижга кетишга қарор қилсалар, уларнинг оиласи ушбу қарорни тўлиқ қўллаб-қувватлайди. 23,2 фоиз респондентлар оиласининг қисман қўллаб-қувватлашини, 12,8 фоизи эса оиласининг бетараф позицияда қолишини билдиришган. Шу билан бир қаторда, 16,1 фоиз иштирокчилар бундай қарор оиласи томонидан қисман қаршиликка учрашини, 23,2 фоизи эса тўлиқ қаршилик бўлишини эътироф этишган.

Баъзида эса меҳнат муҳожирлари, айниқса мигрант аёллар ўз фарзандларини ҳам ўзлари билан хорижга олиб кетишади. Бундай ҳолатда мигрантларнинг чет элдаги фарзандлари “оммавий маданият”нинг турли шакллари, миллий менталитетимизга зид бўлган ғоялар, мафкуралар домига тушиб қолиши, уларда деструктив хулқ-атвор шаклланиши ҳолатлари учраб туради. Мигрантларнинг фарзандлари ортларига қайтганларидан кейин ҳам кичик ёшидан бошқа халқ ва миллат маданиятига хос одат, анъаналар, кадриятларнинг шакланганлиги сабабли, миллий кадриятлар, урф-одатларни қабул қилишда, узоқ йиллар муомала қилмаган ёки кўрмаган қариндошлари билан муносабат ўрнатишда муаммоларга, тенгдошлари даврасида ўз ўрнини тиклашга ва ўз обрўсини топиш билан боғлиқ қийинчиликларга дуч келиши, ўзининг келажаги билан боғлиқ истикболларни ўзи яшаган ўзга юрт билан боғлаши мумкин [4]. Бу эса, болаларнинг жамиятда ўз ўрнини топишини қийинлаштириб, ахлоқий, руҳий тушкунлик ҳолатини келтириб чиқаради.

Миграция жараёнида оилавий кадриятлар трансформацияга учраб, ижтимоий-маданий фаолиятда мифологик, диний, фалсафий дунёқарашнинг янгиланиши олиб келиши мумкин. Ҳар бир давлатда истиқомат қилиб келган миллий-этник гуруҳларнинг оилавий кадриятлари турлича шаклланиб, бир-биридан фарқланиб келган. Жамиятга янги қўшилган аъзолар мавжуд жамиятнинг меъёрларини қабул қилганлар. Булар ҳам ўз навбатида жамиятдаги ижтимоий-ҳуқуқий меъёрлар ўзгаришига таъсир кўрсатганлар. У ижтимоий ҳаётни тартибга солувчи бошқа (одат, анъана, ҳуқуқ) воситалардан фарқли равишда танлаш эркинлигининг мавжудлиги ҳамда виждон азоби, уят, пушаймонлик сингари инсоннинг ўз-ўзини ташкиллаштирувчи туйғулар билан ажралиб туради.

Оилавий кадриятлар маданиятнинг серқирра тури сифатида жамият маънавий ҳаётининг асосий негизларидан ташкил топади. Ҳуқуқ билан бир қаторда кадриятлар соҳаси инсон хатти-ҳаракатларини тартибга солишнинг асосий механизми бўлиб, “ёзилмаган”, ўз-ўзидан шакланган (қонундан фарқли ўлароқ) нормалар ва хулқ-атвор қоидалари намуналарини яратади.

Ўзбекистон фуқароларининг миграция фаолияти кундалик хулқ-атвор амалиётида оилавий кадриятлардан онгли равишда фойдаланиш зарурати жамият барча қатламларининг эътибор марказида бўлиб келмоқда. Борган сари аҳамияти ошиб бораётган оилавий кадриятлар ҳақида аниқроқ илмий ғояларни олиш учун унинг индивидуал хусусиятларини ажратиб кўрсатишга ҳаракат қилинмоқда. Шунинг учун уни ўрганишнинг ўзига хос феноменини тавсифлаш мақсадга мувофиқдир.

Ўзбек халқи азалдан ота-оналар, катта авлод ва бошқа вакиллариининг таълим даражаси, моддий аҳволдан қатъий назар ижтимоий-фалсафий меъёрлар асосида фарзандларининг маънавий-ахлоқий ва меҳнат тарбияси такомиллаштириб келган. Халқ ўз фарзандларини қаерда бўлишидан қатъий назар: уйда, маҳаллада, бошқа ҳудудда, чет мамлакатда, ўз хатти-ҳаракатлари, оилавий кадриятлар билан оила шаънини ҳимоя қилиши лозимлиги асосида тарбиялаган. Миллий ва умуминсоний кадриятлар асосида вояга етган фарзандлари қаерда бўлсалар ҳам ўз ижобий ахлоқий муносабатлари билан бошқалар эътиборида бўлиб келганлар.

XX асрнинг 70-80-йилларидан бошлаб туб миллатга мансуб эркаклар ўқиш, ишлаш мақсадида ота-оналари билан яшамаганли сабаб, ўзларини кўпгина анъаналардан эркинроқ ҳис эта бошладилар. Бу эса ахлоқий ва ҳуқуқий маданияти трансформациясига олиб келди [5]. Мигрант фуқароларнинг асосий қисми дунёвий жамият орасига бориб истиқомат

киладилар. Бундай ҳолларда мигрантларнинг замонавий умуминсоний этикет қоидаларига амал қилишлари муҳим ҳисобланади. Сабабики, ташқи кўриниш, имидж ва муомала одоби мигрантларга нисбатан ижтимоий кайфиятни шакллантиради.

Мигрантлар янги жамиятда ўз ўрнига эга бўлиш, бегоналашмаслик, эркин фаолият олиб бориш мақсадида мавжуд ҳудуднинг оилавий қадриятларини ўзлаштирадилар. Янги тилни ўрганиш, диний бағрикенглик, маҳаллий халқ билан муносабатлар асосида ахлоқий маданиятида ўзгаришлар содир бўлиши табиий ҳол бўлиб қолади. Мигрантлар ахлоқий муносабатларидаги муҳим меъёрлар маҳаллий халқ маданиятига таъсир кўрсатиб, трансформасияга олиб келиши мумкин.

Мигрантларнинг донор жамиятда кечадиган оилавий қадриятларидаги трансформациялар улар ўртасидаги синхрон коммуникатив алоқалар маҳсулидир. Бу ўринда мигрант ва маҳаллий халқ маданий мулоқотида мавжуд бўлган оилавий қадриятлар ҳамда анъаналар бир-бирига рўпара келади. Мавжуд миллий одатлар миграция натижасида умуминсоний характер касб этади. Уларнинг ўзаро мулоқотида анъанавийлик ва замонавийлик ҳам тўқнашиши мумкин.

Бундай маданий ўзгариш, оилавий қадриятлар трансформацияси миграция жараёни мавжуд экан, яна давом этади. Бу эса миллий қадриятлар умуминсоний кўриниш сифатида ўзгаришга мойил динамик ҳодиса эканидан далолат беради. Демак, бугунги миллий-ахлоқий қадрият эртага ёки индинга замонавий талаблар остида трансформацияга учраши аксиомадир.

Турли халқлар маданий муносабатларида оилавий қадриятлар тўқнашади. Миграция жараёнида маҳаллий халқ сон жиҳатдан устун бўлганлиги сабаб мигрантлар ўз қарашларини уларга мослаштирадилар. Аммо вақт ўтгани сайин муҳожирлар одатлари ҳам таъсир кўрсатади. Бу қадриятларнинг умуминсонийлик белгиларига боғлиқ. Миграция жараёнларида мусофирлар ҳам, маҳаллий халқ ҳам маълум бир ижтимоий муносабатни тартибга солишда муҳим ҳисобланган ахлоқий қадриятларини ўзаро мулоқот жараёнида таққослаб кўрадилар. Бундай вазиятда замонавий ҳаётга мос келмайдиган оилавий қадриятлар унутилиши, такомиллаштирилиши ёки янги жамият қадриятларининг муҳим белгилари асосида ўзгартирилиши мумкин.

Оилавий қадриятлар борасида сўз борганда, улар ҳар бир халқнинг ривожланишидан то ҳозирги кунгача етиб келган бой ҳаётий тажрибалари асосида муқаддас, эъзозга лойиқ восита турига айланган. Бу қадриятлар бирор миллат кишилари учун умумий бўлиб ҳисобланади. Улар алоҳида шахс қадриятларини умуминсоний қадриятлар билан боғловчи ҳалқалардан биридир. Муайян киши ёки шахс умуминсоний қадриятларни англашда, ўз фаолиятини ушбу қадриятлар мезонига мослаштиришда миллий қадриятларни ҳисобга олган ҳолда, маданиятлараро трансформасияни амалга оширади. Халқимизнинг асрлар давомида сайқал топиб келаётган бундай эзгу фазилатларининг барчасини миллий қадриятлар дейиш мумкин. Буни биз ҳозирги куда турмуш анъаналаримизда гувоҳи бўлиб турибмиз.

Фикримизча, мамлакатимиз ҳудудидан турли мақсадда чиқиб кетаётган мусофир фуқароларимизни махсус нодавлат-нотижорат уюшмалар орқали бирлаштиришимиз, уларда миграция билан боғлиқ ахлоқий-ҳуқуқий кўникмаларни ривожлантиришимиз лозим. Аксарият ёшларимиз хорижий мамлакатларга ўқиш, меҳнат ёки бошқа сабаблар билан кўчиб кетмоқдалар. Баъзи ёшларимиз дунёқарашда моддий бойликка бўлган ўчлик ва “Бахтли бўлишда пул муҳим омил” деган нотўғри қарашнинг шаклланганлиги миграция тўлқинини кучайтирмоқда. Аммо бу шахсларнинг аксарияти янги жамият этосфераси, ҳуқуқий маданият, толерантлик борасида ҳеч қандай дунёқарашга эга эмаслар. Шу сабабдан миграцияга мойил ёшларни турли жамоат бирлашмалари орқали умуминсоний қадриятлар асосида амалий маълумотлар билан “қуроллантиришимиз” лозим. Болаларда ёшлик чоғларидан меҳнатни севиш, мардлик ва жасурлик, одоб-ахлоқ қоидалари, нафосат, дўстлик, меҳр-оқибат, инсорпарварлик каби фазилатларни қарор топтириш борасидаги усул ва воситалар ўша даврнинг ҳаётий тажрибаси сифатида ҳозирги кунгача келганлигини кўришимиз мумкин [6].

Оилавий қадриятлар моҳиятини англаган мигрант миграция жараёнларига бўйсуниб, янги жамиятда бегоналашишдан қўриқиб, “ўзгача” маданиятларни қабул қилиш ёки ўз қадриятларини сақлаш ва улар асосида фарзандларини тарбиялаш каби масалалар юзага келмоқда. Глобаллашувнинг ахборот босқичида муаммо миллий ўзига хосликни сақлаб қолишдир. Рўй бераётган ўзгаришларнинг тезлиги, чуқурлиги инсон иқтидори ва инсониятга ён-атрофга мослашиш, содир бўлаётган ўзгаришларнинг йўналишини белгилаб олиш, ўзининг онгини заруриятга мувофиқлаштиришни талаб этмоқда.

Хулоса қилиб айтганда, глобаллашув жараёнларида миграция масаласи оилавий қадриятларнинг бошқа маданиятларга чагишишига олиб келади. Мигрантлар қанчалик кўп бошқа ҳудудларга кириб борса, шунча кўп халқлар ўзларининг ички таркибий қисмларини, масалан, тил, дин, урф-одатлар, маданиятни ҳимоя қилишга интилади. Яъни, глобал қайта қуриш даврида миллий ўзига хослик муаммолари энг долзарб бўлиб, улар замонавий дунёда халқларнинг ўз тақдирини ўзи белгилашга ва ўзликни англашга интилиши, ўзлигини ҳимоя қилиш, сақлаб қолиш истаги билан бевосита боғлиқдир.

ADABIYOTLAR:

1. Ensiklopediya sotsiologii. Sostavitel: A. Antinazi, 2009 //dic.academic.ru/dic.nsf/socio/3437
2. Najmiddinova K.U. Oila tarbiyasida milliy va umuminsoniy axloqiy madaniyatning o'rni. – Toshkent: Adolat, 2016. – B. 59.
3. Alimov S. Aholi migrasiyasi ijtimoiy-axloqiy muhit transformasiyasi omili sifatida. Fal. fan. bo'y. falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertasiya. – Toshkent: O'zMU, 2022. – 151 b.
4. Madjidova D., Xusanova D. va boshqalar. Mehnat migrantlari oilalarida shaxslararo munosabatlarning pedagogik-psixologik omillari. – Toshkent: Fan va texnologiyalar nashriyot matbaa uyi, 2021. – B. 50.

REZYUME:

Mazkur maqolada o'zbek xalqining migrasion jarayonlar bilan uyg'unlashgan oilaviy qadriyatlaridagi falsafiy masalalar yangicha dunyoqarash negizida tahlil etilgan. Unda xorijiy davlatlarda yashayotgan fuqarolarning milliy qadriyatlar bilan bog'liq tendensiyalari, turli madaniyatlar to'qnashuvida shakllanayotgan ijtimoiy-falsafiy muhitning yoshlar hayotida aks etishi bugungi globallashuv asosida ilmiy tarzda ochib berilgan.

Kalit so'zlar. Inson qadri, madaniyat, axloq, davlat, migrasiya, migrant, an'ana, globallashuv, huquq, milliy qadriyat, jamiyat.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье анализируются философские проблемы семейных ценностей узбекского народа в сочетании с миграционными процессами на основе нового мировоззрения. В статье раскрываются тенденции, связанные с национальными ценностями граждан, проживающих за рубежом, отражение социально-философской среды, формирующейся в условиях столкновения различных культур, в жизни молодежи на основе современной глобализации.

Калит сўзлар: человеческое достоинство, культура, мораль, государство, миграция, migrant, традиция, глобализация, право, национальные ценности, общество.

RESUME:

This article analyzes philosophical issues in the family values of the Uzbek people, combined with migration processes, on the basis of a new worldview. It scientifically reveals the trends of citizens living in foreign countries related to national values, the reflection of the socio-philosophical environment formed in the clash of different cultures in the lives of young people on the basis of today's globalization.

Keywords: Human dignity, culture, morality, state, migration, migrant, tradition, globalization, law, national values, society.

DAVLAT BOSHQARUVIDA MERITOKRATIYA TIZIMINING AHAMIYATI VA O'ZBEKISTONDA AMALIYOTGA JORIY QILISH MEXANIZMLARI**Mirzavaliyev J.A. -***O'zMU katta o'qituvchisi,
siyosiy fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

Zamonaviy davlat qurilish jarayonida boshqaruv tizimining samaradorligi to'g'ridan-to'g'ri uning kadrlar siyosatiga bog'liq. Shu jihatdan meritokratiya — ya'ni lavozimlarga shaxslarning qobiliyati, malakasi, bilimi va ish natijalari asosida tanlanishi — samarali, ochiq va adolatli davlat boshqaruv uchun asosiy tamoyillardan biridir. Meritokratik yondashuv nafaqat byurokratik tizimning ishlash sifatini oshiradi, balki fuqarolarning davlatga bo'lgan ishonchini mustahkamlash, korrupsiyaga qarshi kurashish hamda davlat xizmatining professional darajasini yuqori darajada saqlash imkonini beradi.

Meritokratiya – bu hokimiyat uchun eng qobiliyatli va layoqatli kishilar tanlangan, bu davlatning resurslarini ko'paytiradigan umuman jamiyat hayotini yaxshilaydigan hukumatdir. Meritokratiya oddiy odamning kundalik hayotida noma'lum tushunchadir, atama falsafiy, ijtimoiy va siyosiy doiralarda ma'lum. Maykl Yang tomonidan 1958-yilda nashr etilgan “Meritokratiyaning yuksalishi: 1870-2033” nomli satirik insho ijtimoiy va siyosiy tafakkurda yangi konsepsiyaning tug'ilishini ko'rsatdi[1]. Yangning fikricha Meritokratiya bu – munosiblar hukmronligidir.

Masalan, AQSh ning “Silikon vodiysi” aynan meritokratiya prinsipi asosida faoliyat ko'rsatadigan tashkilotdir[2]. Agar siz bu yerga aniq bir maqsad bilan kelgan bo'lsangiz, qaysi oiladan, mamlakatdan ekanligingiz va qancha pulingiz borligi muhim emas. Agar siz boshlang'ichga muvafaqqiyatga erisha olsangiz, unda siz keyinchalik ham katta muvafaqqiyatlarga erishasiz, - deydi Stenford universitetining professori Lesli Berlin [3].

Bugungi kunda meritokratiya atamasi zamonaviy jihatlari quyidagilarni anglatadi:

- Shaxsning faqat jismoniy, intellektual qobiliyatlari bilan belgilanadigan tizim;
- Bu davlat xizmatchilarining kadrlar zaxirasini to'ldirish uchun ijtimoiy mavqeidan qat'i nazar, eng iste'dodli va istiqbolli shaxslarni davlat boshqaruviga tanlash va joy-joyiga qo'yish tizimidir.

Hozirda ko'plab olimlar meritokratiya kelajakda davlat va jamiyatni boshqarishning yorqin namunasi ekanligiga ishonishadi. Eng qobiliyatli odamlar eng yaxshi natijalarga erishishlari mumkin va shunga ko'ra, barcha fuqarolarning ijtimoiy farovonligi oshadi. Ko'plab olimlar tomonidan meritokratiya – inson uchun ham, jamiyat uchun ham eng yaxshi natijalarga erishish uchun adolatli tizim sifatida taklif qilinmoqda. Meritokratiya prinsipi – barcha yosh, qobiliyatli va mehnatsevar kadrlarga har tomonlama rivojlanishi va jamiyat farovonligiga xissa qo'shish imkoniyatini beradi. Misol tariqasida Singapur tajribasini tahlil qilaylik. Singapur dunyoda birinchi bo'lib davlat boshqaruvini “siyosiy meritokratiya”, deb e'lon qilgan yagona mamlakatdir. Ushbu hodisaning o'ziga xosligi shundaki, tabiiy ravishda siyosiy va iqtisodiy sohada ishlash uchun iqtidorli kadrlar ishga taklif etildi. Singapurning innovasion rivojlanishida “siyosiy nazariya” ni tubdan yangi liberal g'oyalar bilan yo'g'rilishi katta ahamiyat kasb etdi. Singapur davlat rahbarlari nazariy jihatdan “yaxshi” demokratik va “yomon” avtoritar rejimlar o'rtasidagi dixotomiyani rad etadilar. Aksariyat olimlar meritokratiyani Singapur siyosiy tizimini kelajakda rivojlantiruvchi eng yaxshi prinsip, deb bilishadi. Singapurning ham sonly aholisi va cheklangan resurs bazasini hisobga olgan holda mamlakatni moxir iste'dodli va eng yaxshi xususiyatlarga ega kadrlar boshqarishi kerak, degan xulosaga keladi.

Ushbu vaziyatni Singapur bosh vaziri Li Syan Lunning o'zi yaxshi ta'riflagan: “Singapur – bu tug'ilganidan olingan boylik va imtiyozlarga egalik qilish emas, balki mehnat va e'tiborga asoslangan jamiyatdir. U elitar davlat imkoniyatlaridan xalq manfaatlariga muvofiq foydalanishni boshqarish, rejalashtirish va nazorat qilishni ta'minlaydilar. Ushbu guruh bizning cheklangan manbalarimizdan foydalanadi, ular bizning jamiyatimizda katalizator bo'lib xizmat qilishi mumkin,

bu esa bizga imkon bermaydigan ijtimoiy tashkilotning Singapurda xizmat ko'rsatishini ta'minlaydi [4].

Ma'lumki, Singapurda tabiiy boyliklari yo'q va ushbu prinsip Osiyoda ikkinchi eng yuqori turmush darajasini ta'minlaydi. Boshlang'ich davrda davlat loyihalarini rejalashtirish va amalga oshirishda asosiy og'irlik 300 ta muhim bo'lgan shaxslarning zimmasiga tushdi. Bu odamla o'rta va kambag'al sinf oilalariga mansub edilar. Ular turli qabila va ijtimoiy guruxlardan kelib chiqqan. Singapur tarixida bu odamlar o'zlarining alohida xizmatlari, mehnasevarligi va yuqori intellektual ko'rsatkichlari, fidoiyligi tufayli hokimiyatga keldilar".

Zamonaviy siyosatshunoslikda – siyosiy meritokratiyaning asosiy g'oyasi shundan iboratki, hamma ta'lim olish va siyosiy tadbirlarda qatnashish uchun teng imkoniyatlarga ega bo'lish kerak, ammo hamma ham siyosiy qarorlarni qabul qilishga to'liq javobgarlik bilan yondashishda teng imkoniyatga ega emas. Bundan shunday xulosa kelib chiqadiki, ushbu nazariy paradigm doirasida davlat siyosatining yetakchi yo'nalishlaridan biri – qobiliyatli kadrlarni izlash va tanlash, shuningdek ularga o'z davlatlariga eng samarali xizmat qilishlari uchun sharoit yaratishdir. Singapur jamiyati munosib elitistik davlatlardan biri hisoblanadi. U siyosiy sohada ko'plab kadrlarga ehtiyoj sezadi va kelgusida munosib kadrlar davlat boshqaruvida kata yutuqlarga erishadi. Ushbu yondashuv Singapurdagi Xitoy diasporasining konfutsiylik ideallariga mos keladi. Singapur Bosh vaziri Li Syan Lun shunday tushuntiradi: "Ko'plab konfutsiy ideallari biz uchun haligacha muhim bo'lib, o'z ahamiyatini hali yo'qotmagan. Bunga xalq oldida burchni ado etadigan, aholining ishonchi va hurmatidan bahramand bo'lgan oliyjanob kishilar tomonidan olib borilayotgan davlat boshqaruvi prinsipi misol bo'la oladi" [5].

Singapur siyosiy tizimi shunday tuzilganki, u nafaqat konfutsiy qadriyatlariga asoslanib, balki qobiliyatli, layoqatli va insonparvar rahbarlarni tanlash bilan shug'ullanadi. Shuningdek, u qat'iy nazorat qilinadigan ommaviy axborot vositalari, yig'ilishlar erkinligini keskin cheklash va siyosiy muholifat vakillariga qarshi qat'iy kurash kabi o'ta munozarali choralarga tayanadi. Siyosiy meritokratiya boshqa mamlakatlarda, ayniqsa konfutsiy merosiga ega bo'lgan mamlakatlarda olib borilayotgan siyosiy islohotlarga ta'sir qilishi mumkin va hattoki ta'sir qilishi kerak, deb ishonishadi. Bunday qarashlar Singapur va Xitoyda ko'proq shakllangan.

O'tgan asrning 90-yillari boshida Xitoy rasmiylari muntazam ravishda Singapurga malaka oshirish va hamkasblari bilan tajria almashish uchun tashrif buyurishgan. Bunday aloqalar hamon davom etmoqda. Ular 1992-yilda tuman hokimi va undan yuqori darajadagi 1200 dan ortiq xitoylik amaldorlar Nyangyang shaxridagi Texnologiya universitetida o'quv dasturlarini o'zlashtirishgan, shuningdek, boshqaruv iqtisodiyoti va davlat boshqaruvi bo'yicha dissertatsiyalar yozishgan. Ularning aksariyati hozirda Xitoy hukumatida rahbarlik lavozimlarida ishlamoqda. Albatta, Singapurning siyosiy qadriyatlari va institutlarini bir zumda Xitoy kabi yirik davlatga tranzit qilish muki emas, ammo Singapur siyosiy tizimining ba'zi ijobiy jihatlari bugungi kunda chet elda to'liq qo'llanilgan. Bugungi kunda "Singapur modelidan" qisman foydalanib kelinadi. Xitoyning siyosiy tizimi so'nggi yigirma yil ichida yanada meritokratik prinsiplarga yaqinlashtirilgan.

Masalaning yana bir muhim jihati shundaki, Singapurda hukumat tarkibi kadrlar zaxirasini shakllantirish uchun mo'ljallangan boshqa qator institutlar ham mavjud. Ushbu muassasalar qatoriga "Davlat xizmati kolleji" kiradi. Ushbu kollej 1971-yilda tashkil etilgan bo'lib, uning asosiy vazifasi innovasion muvafaqqiyatli biznes g'oyalarni davlatni rivojlantirish va isloh qilish bilan birlashtirish edi. Keyinchalik davlat xizmati kolleji davlat xizmati bo'limida va bosh vazir idorasida rasmiy kengashga aylandi. Ushbu qoida 2001-yil oktabr oyida qabul qilingan "Davlat xizmati kolleji to'g'risida"gi qonunda mustahkamlangan.

Singapurda samarali siyosiy hokimiyatni yaratishning yana bir muhim vositasi murabbiylik instituti edi. Bu borada 2004-yilda vazir-murabbiy lavozimini egallagan Li Kuan Yu ning harkati ham dalolat beradi. Davlat xizmati kollejida menejerlarga murabbiylik mahoratini oshirish, o'z qo'l ostidagi hodimlar bilan o'zaro munosabatlarni yaxshilash va rivojlantirishga imkon beradigan maxsus murabbiylik dasturlari amal qiladi. Li Kuan Yu ta'kidlaganidek, davlat xizmatchisining obro'si yuqori ish xaqi evaziga yaratilgan. Bunga mansabdor shaxslarning xizmat xaqini yirik firmalar rahbarlarining oylik maoshlari bilan tenglashtirish natijasida erishildi. Bunday siyosat

nafaqat jamiyatdagi ijtimoiy keskinlikni pasaytiradi, balki korrupsiyaga qarshi kurashga ham katta yordam berdi. Masalan bugungi kunda ofis ishchilarining ish xaqi o'rtacha 5000 dollarni tashkil etadi, xuddi shu funksional vazifalarga ega bo'lgan boshqa davlat lavozimlarida ishlaydigan xodimlarning ish xaqi eng kami 5000 AQSh dollarni tashkil etadi.

Li Kuan Yu shunday degan edi: “Agar siz Singapur muvafaqqiyatli bo'lishini istasangiz, eng yaxshi va eng munosib kadrlarga ehtiyoj sezadigan ish topishga imkon beradigan tizim yaratishingi kerak. Kelinglar biz odamlarni mukofotlaylik va mansabda o'sish uchun imkoniyat yarataylik, xizmat faqat maoshga asoslangan bo'lsin, hattoki, qashshoq bo'lgan, ammo qobiliyatli insonlar uchun keng imkoniyatlar yarataylik”.

Boshqacha aytganda – nafaqat meritokratiya tamoyillariga asoslangan jamiyat qurish, balki “meritokratiya+jamiyat” bo'lsin, degan g'oyani ilgari surgan.

Meritokratiyani turli xil yo'llar bilan tushinish va amalga oshirish mumkin. Uni baholashda keng miqyosda ham davlat xizmatini isloh qilish bilan yanada aniqroq munosabatda bo'lganda, u muayyan vaziyatda qanday tavsiflanganiga alohida e'tibor qaratish kerak. Meritokratiyani tushunish va amalda qo'llash usuli uni amalga oshirish natijalariga ta'sir qiladi. Shuningdek, davlat xizmatini isloh qilishda meritokratiyani qanday tushunilishi va qo'llanilishiga bevosita bog'liq. Bu, shu jumladan juda katta tarixiy va siyosiy ahamiyatga ega. Demak, meritokratiya boshqaruv tizimi samaradorligi va natijalarini shakllantirishga ijobiy ta'sir etuvchi omillardan biridir [6].

O'zbekiston Respublikasida davlat boshqaruvi tizimini islohot qilish doirasida meritokratiya tamoyillarini joriy etishga alohida e'tibor berilmoqda. Ayniqsa, “Davlat xizmati to'g'risida”gi qonun, “Kadrlar siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi Prezident qarorlari hamda “Davlat boshqaruvida ochiqlik va javobgarlikni kuchaytirish” kabi strategik hujjatlarda malaka, qobiliyat va natijaga asoslangan kadrlar siyosati e'lon qilingan. Biroq, amaliyotda meritokratiya tamoyillarini to'liq joriy etishda qonuniy tartibning yetarli rivojlanmaganligi, tanlov jarayonlarining shaffofligi, natijalarni baholash mezonlarining noaniqligi, shaxsiy aloqalarga asoslangan kadrlar siyosati kabi tizimli to'siqlar saqlanib turibdi.

Shu sababli ham meritokratiya tizimining mohiyatini tushunish, uning zamonaviy davlat boshqaruvidagi ahamiyatini ilmiy jihatdan asoslab berish hamda O'zbekistonda ushbu tizimni amaliyotga joriy qilishning real mexanizmlarini taklif qilish dolzarb vazifa sifatida qolmoqda.

Bugungi kunda O'zbekistonning davlat boshqaruvi sohasida davlat rahbari tomonidan ilgari surilgan chora-tadbirlarni qo'llab-quvvatlash bo'yicha aniq maqsadli siyosat olib borilmoqda, ya'ni meritokratiya prinsipi bo'yicha davlat xizmatiga tayinlash tizimi mavjud bo'lib, davlat xizmatchilariga xaq to'lash va rag'batlantirishning yangi tizimga alohida e'tibor qaratilmoqda. Shuningdek, professional davlat apparati shakllanishi davlat xizmatining ahloqiy me'yorlari tizimini yanada takomillashtirmasdan muvafaqqiyatli, deb bo'lmaydi. Shuning uchun ham O'zbekistonda davlat xizmatchisining faoliyati, maqomi, ahloq kodeksi va boshqa jihatlarini ochib beruvchi me'yoriy-huquqiy hujjatlar ishlab chiqish zarur. Unda davlat xizmatchilarining xatti-harakatlari, shu jumladan korrupsiya xavfini minimallashtirishga oid ko'plab amaliyotlar aks ettirilishi joiz. “Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik har bir rahbarni – bu Bosh vazir yoki uning o'rinbosarlari bo'ladimi, hukumat a'zosi yoki hududlar hokimi bo'ladimi, ular faoliyatining kundalik qoidasi bo'lib qolishi kerak” [6]. “Biz partiyalar safini bilimli, tashkilotchi va vatanparvar yosh kadrlar bilan to'ldirishimiz lozim. Siyosiy partiyalar hodimlari partiya ishida toblanishi, shundan so'ng davlat organlari va hokimliklar tizimidagi turli lavozimlarga, jumladan, deputatlik lavozimlariga asosiy zaxira bo'lishlari darkor. Bu partiyada ishlash uchun asosiy omil va rag'bat bo'lib xizmat qilishi kerak” [7].

Ilmiy doiralarda shunday fikr borki, davlat boshqaruvida professional byurokratiya korrupsiyani kamaytirishga yordam beradi, chunki u amaldorlar va siyosatchilar o'rtasida manfaatlarining bo'linishini keltirib chiqaradi. Bizning fikrimizcha, bu masalaning yechimi emas. Meritokratiya tizim yuqori ma'lumotli nomzodlarni jalb qilishga ham yordam berishi mumkin. Bu juda muhimdir, chunki davlat xizmatchilarining halol va samarali ishlashi, o'z navbatida, soliq tushumlarining, ko'payishi, korrupsiyaning kamayishi, davlat moliyasini samarali boshqarish va yuqori iqtisodiy o'sishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. O'zbekistonda davlat boshqaruvida gender

tengligini ta'minlash qonuniy asosga egaligi belgilab qo'yildi. Bu esa meritokratiya tamoyillarini O'zbekistonda amaliyotga tatbiq qilishda ayollarning keng ishtiroki ta'minlanishiga zamin yaratdi. Boshqaruv sohasia ayollardan ham kuchli davlat arboblari chiqishi bu meritokratiya nazariyasi amaliyotda aks etishining xosilasidir.

O'z tarixida rivojlanishning "Milliy tiklanishdan milliy yuksalish" yo'liga o'tgan O'zbekistonda davlat boshqaruvini modernizatsiyalash, ya'ni siyosiy islohotlar birlamchi o'rindagi vazifa hisoblanadi. Chunki siyosiy islohotlar samarador davlat boshqaruvini qaror toptirishga, bu esa, o'z navbatida, korrupsiya darajasini pasaytirishga olib keladi. Samarador davlat boshqaruvi, qonun ustuvorligi, korrupsiyaga qarshi kurash – bularning barchasi barqaror taraqqiyotga erishish uchun zarurdir [8].

Davlat boshqaruvida meritokratiya tizimini joriy etish — zamonaviy boshqaruv samaradorligini ta'minlashning eng muhim shartlaridan biridir. Chunki meritokratiya, avvalo, kadrlarni shaxsiy sadoqat yoki ijtimoiy mavqe asosida emas, balki ularning bilim, kasbiy malaka va amaliy natijalariga ko'ra tanlashni nazarda tutadi. Bunday tizim boshqaruvning barcha bosqichlarida adolat, shaffoflik va mas'uliyat tamoyillarini mustahkamlaydi. Natijada, davlat xizmatida professionallik kuchayadi, korrupsion omillar kamayadi, boshqaruv qarorlarining sifat darajasi va fuqarolarning davlat institutlariga bo'lgan ishonchi ortadi.

O'zbekiston tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki, so'nggi yillarda mamlakatda meritokratiya tamoyillarini amaliyotga tatbiq etish yo'lida muhim huquqiy va institutsional asoslar yaratilmoqda. Jumladan, "Davlat fuqarolik xizmati to'g'risida"gi qonunning qabul qilinishi, davlat xizmatchilarini tanlashda ochiq tanlov tizimining yo'lga qo'yilishi, malaka va natijalar asosida lavozimga ko'tarilish mexanizmlarining joriy etilishi — bu yo'nalishda muhim qadamdir. Shu bilan birga, "Yangi O'zbekiston" konsepsiyasi doirasida inson kapitaliga tayanadigan, adolatli va natijaga yo'naltirilgan boshqaruv tizimi shakllanmoqda.

Biroq, meritokratiya tizimini to'liq amalga oshirish uchun hali bir qator tizimli muammolar mavjud. Jumladan, kadrlarni baholashning yagona va shaffof mezonlarini ishlab chiqish, malaka oshirish tizimini uzluksiz yo'lga qo'yish, mahalliy darajadagi boshqaruv organlarida tanlov asosidagi tayinlov amaliyotini kuchaytirish, hamda davlat xizmatida axloqiy-psixologik muhitni sog'lomlashtirish zarur. Shuningdek, jamoatchilik nazoratini kuchaytirish va ochiq ma'lumotlar tizimini kengaytirish ham meritokratiya tamoyillarining barqaror ishlashiga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, meritokratiya tizimi O'zbekistonda davlat boshqaruvining sifat jihatdan yangi bosqichga ko'tarilishiga asos yaratadi. U nafaqat samarali kadrlar siyosatini shakllantirish, balki fuqarolarning davlatga nisbatan ishonchini mustahkamlash, ijtimoiy adolatni qaror toptirish va demokratik boshqaruv madaniyatini rivojlantirishda ham muhim o'rin tutadi. Shu bois, meritokratiya tamoyillarini chuqur institutsional asosda qaror toptirish O'zbekistonning davlat boshqaruvi sohasidagi strategik islohotlarining eng muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib qoladi.

ADABIYOTLAR:

1. Michael Young. The rise of the meritocracy 1870-2033. An Essay on Education and Equality. Penguin books Ltd, Harmondsworth, Middlesex. m1961. P-188. <https://pdfcoffee.com/michael-young-the-rise-of-the-meritocracy-18702033-an-essay-on-education-and-equality-1958-penguin-bookspdf-pdf-free.html>
2. https://uz.wikipedia.org/wiki/Silicon_vodiysi
3. https://www.linkedin.com/pulse/how-you-can-like-most-successful-people-silicon-valley-leslie-berlin?trk=publicprofile_article_view
4. <https://time.com/3969196/singapore-lee-hsien-loong-interview-50th-anniversary/>
5. <https://time.com/3969196/singapore-lee-hsien-loong-interview-50th-anniversary/>
6. Mirzavaliyev, J. A. (2024). The mechanisms and technologies of implementing the meritocracy system into public administration // American Journal of Advanced Scientific Research (AJASR), 2(9), 12–22. ISSN: 2195-1381. <https://www.ijarer.org>
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning mamlakatimizni 2016-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017-yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma'ruzasi.
8. Prezident Shavkat Mirziyoyevning 2017 yil 17 iyuldagi Oliy Majlis palatalari, siyosiy partiyalar hamda O'zbekiston Ekologik harakati vakillari bilan videoselektor yig'ilishidagi ma'ruzasi.

9. Safoev S. Vashington shahrida Amerika ommaviy axborot vositalari hamda demokratik tashkilotlari uchun o'tkazilgan Milliy press-klub yig'ilishidgi ma'ruzasi. 2018 yil 18 may. / <http://www.gazeta.uz/ru/2018/05/18/chanGES/>

РЕЗЮМЕ:

Ушбу мақолада давлат бошқаруви самарадорлигини оширишда меритократия тизимининг ўрни ва аҳамияти таҳлил қилинади. Унда кадрларни билим, малака ва касбий натижаларга кўра танлаш тамойили сифатида меритократия тизимининг назарий асослари, унинг давлат бошқарувида адолат, шаффофлик ва профессионалликни таъминлашдаги ўрни ёритилган.

Калит сўзлар: меритократия, давлат бошқаруви, кадрлар сиёсати, адолат, шаффофлик, самарадорлик, инсон капитали, сиёсий ислохотлар.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье рассматривается роль и значение системы меритократии в повышении эффективности государственного управления. Раскрываются теоретические основы меритократии как принципа отбора кадров на основе знаний, профессиональных навыков и результатов деятельности.

Ключевые слова: меритократия, государственное управление, кадровая политика, справедливость, прозрачность, эффективность, человеческий капитал, политические реформы.

RESUME:

This article analyzes the role and importance of the meritocracy system in improving the efficiency of public administration. It explores the theoretical foundations of meritocracy as a principle of selecting personnel based on knowledge, professional competence, and performance results.

Key words: meritocracy, public administration, personnel policy, fairness, transparency, efficiency, human capital, political reforms.

**O‘ZBEKISTONDA UCHINCHI RENESSANS POYDEVORINI QURISH JARAYONIDA
IBN AL-ARABIY G‘OYALARINING O‘RNI VA AHAMIYATI**

Norboev J.A. -

O‘zMU stajor-o‘qituvchisi

O‘rta asrlar musulmon olamining mashhur faylasufi va tasavvufshunos olimi Muhyiddin Ibn al-Arabiyning borliq birligi va komil inson haqidagi ta’limotlarini tahlil qilish hamda ushbu g‘oyalarni zamonaviy O‘zbekistonda uchinchi Renessans poydevorini barpo etish vazifalariga tatbiq etish imkoniyatlarini o‘rganish ushbu maqolaning asosiy maqsadi hisoblandi. Fikrimizcha, Ibn al-Arabiyl falsafasidagi “vahdat al-vujud” (borliqning yagonaligi) tamoyili asosida fuqarolik jamiyatining ma’naviy-axloqiy asoslarini belgilash va uning “insan al-kamil” (komil inson) ta’limotidagi markaziy qarashlarini zamonaviy O‘zbekistonning yuksak jamiyat qurish maqsadlariga mos tushadi, o‘zbek xalqini ruhiy rag‘batlantirish va faollashishga ko‘mak berishi mumkin. Ushbu tadqiqot vazifalarini bajarishda tarixiylik, mantiqiylik, analiz va sintez prinsiplarga tayangan holda qiyosiy-komprativistik tahliliy metodlardan foydalanildi. Muhyiddin Ibn al-Arabiyning **gnoseologik, ontologik va ijtimoiy qarashlari** Sharq falsafasida muhim o‘rin tutgan bo‘lsa-da, uning **zamonaviy O‘zbekistonning ilmiy-ma’rifiy rivojlanish jarayoniga ta’siri hali yetarlicha tadqiq qilinmagan**. Ayniqsa, uning falsafiy va tasavvufiy g‘oyalari bugungi yangi O‘zbekiston ilgari surayotgan inson va jamiyat kamolotini yuksaltirish vazifalari nuqtai nazaridan o‘rganilmagan. Bu g‘oyalarni samarali va o‘z vaqtida qo‘llanilishi xalqimizning ma’naviy va intellektual uyg‘onishi uchun ma’naviy zamin bo‘lib xizmat qiladi.

Hozirgi globallashgan va o‘ta murakkab geosiyosiy va iqtisodiy tahdidlarga to‘la dunyoda davlatimiz o‘zining «O‘zbekiston - 2030» strategiyasida qo‘yilgan rivojlanish maqsadlarini bajarish, mustaqilligini va milliy o‘zligini saqlab qolish maqsadida uchinchi Renessans poydevorini shakllantirishini o‘z oldiga maqsad qilib qo‘ygan. Avvalo, Renessans termini (fransuzcha renaissance – uyg‘onish) [1] o‘rta asrdan beri ishalatiladigan ibora, insoniyat ma’naviy taraqqiyotida klassik ta’lim va donolikni uyg‘otish davrini anglatadi. Keyinchalik mazmuni ancha kengaytirilgan bo‘lib, o‘z ichiga madaniyatda, ilm-fan, san’at, ta’lim tarbiya, umuman jamiyat hayotida, ma’lum bir turg‘unlikdan qayta uyg‘onib, so‘ng yuksalib, ijtimoiy ong va qadriyatlar boshqa darajaga chiqishi nazarda tutiladigan bo‘lgan. Tarixan bugungi O‘zbekiston ikkita bunday uyg‘onish davrni boshidan o‘tkazgan kam sonli mamlakatlardan hisoblanadi. Prezident Shavkat Mirziyoev ta’kidlaganidek, “Buyuk Ipak yo‘lining chorrahasida joylashgan ona zaminimiz azaldan yuksak sivilizatsiya va madaniyat o‘choqlaridan biri bo‘lganini ko‘ramiz” [2].

O‘rta asrlardayoq Markaziy Osiyoda hududida davlatchilik gullab-yashnagan davrda ishlab chiqilgan chuqur ilmiy-falsafiy g‘oyalar va konsepsiyalar alohida ahamiyat kasb etadi. Bu makonda azaldan nodir va bebaho qo‘lyozmalar, ilmiy ishlar yaratilib ular davlatchilik asoslarini qurishga yordam bergan. Haqiqatdan ham, Respublika rejalashtirgan fuqarolar jamiyati, komil shaxs g‘oyalari mutlaqo yangi deb bo‘lmaydi, chunki ular haqida qariyb ming yil avval ham gapirilgan. Masalan, shu ma’noda buyuk tasavvuf olimi va mutafakkiri Ibn al-Arabiyning falsafiy qarashlari muhim ahamiyat kasb etadi. Uning komil inson konsepsiyasi haqidagi qarashlari bugungi O‘zbekistonning inson va jamiyatini o‘zgartirishda katta nazariy va amaliy ahamiyatga ega. Shu munosabat bilan ushbu maqolaning maqsadi eng ulug‘ shayx nomi bilan shuhrat qozongan Ibn al-Arabiyning komil inson konsepsiyasining asosiy g‘oyalari va qoidalarini zamonaviy O‘zbekiston sharoitida, mamlakatda yetuk fuqarolik jamiyatini shakllantirish hamda faol, ijodkor shaxsni tarbiyalash vazifalariga tatbiqan tahlil qilishdan iborat. Bu esa Respublikada uchinchi Renessans asoslarini barpo etish jarayonini jadallashtirishga xizmat qiladi. Shuningdek, “Shayx ul-akbar” ning falsafiy, teologik hamda ijtimoiy qarashlari O‘zbekistonning ilmiy, ma’rifiy va axloqiy jihatdan yuksak jamiyat qurish maqsadlariga mos keladi va millatlararo bag‘rikenglik, diniy totuvlik va intellektual uyg‘unlik tamoyillarini rivojlantirishda muhim ahamiyatga kasb etadi.

Muhyiddin Ibn al-Arabiyning **gnoseologik, ontologik va ijtimoiy qarashlari** Sharq falsafasida muhim o‘rin tutgan bo‘lsa-da, uning **zamonaviy O‘zbekistonning ilmiy-ma’rifiy**

rivojlanish jarayoniga ta'siri hali yetarlicha tadqiq qilinmagan. Ayniqsa, uning fikrlari **“Uchinchi Renessans” poydevorini qurish jarayoni** bilan bog‘liq holda ilmiy jihatdan tahlil qilinmagan. Shu munosabat bilan bu maqolada quyidagi tezis himoyaga chiqarilgan: Ibn al-Arabiyning komil inson ta'limotidagi markaziy qarashlari zamonaviy O‘zbekistonning yuksak jamiyat qurish maqsadlariga mos tushadi, mahalliy xalqini rag‘batlantirish va faollashishiga ko‘mak berishi mumkin.

Dunyodagi geosiyosiy va iqtisodiy o‘zgarishlar, islom olamidagi intellektual va ma'naviy tiklanish, “to‘rtinchi sanoat inqilobi” ya'ni sun'iy intellekt, robototexnika, kiberxavfsizlik sohalarining yuksak bosqichga chiqishi kabi omillar O‘zbekistonda **uchinchi Renessans** g‘oyasini ilgari surilishiga katta turtki bo‘lyapti. Markaziy Osiyo bu zamonaviy chaqiriq va tahdidlarga to‘g‘ri javob berishi, tinch va barqaror rivojlanishi uchun har tomonlama uyg‘onishi lozim. Uchinchi Renessans g‘oyalari ayniqsa bugungi mintaqaning qoq o‘rtasida joylashgan, ko‘p aholi O‘zbekiston rivojlanishi uchun o‘ta dolzarb, mamlakatni jadal iqtisodiy va ma'naviy-intellektual rivojlanishini talab qiladi. Ushbu g‘oyani reallashtirish mamlakatimiz uchun boshqa rivojlangan davlatlarga yetib olish, shuningdek, ularni ortda qoldirish, xalqaro maydonda o‘zining munosib siyosiy va iqtisodiy o‘rnini egallash, shu bilan birga esa o‘z suvereniteti va milliy o‘zligini saqlab qolish imkonini beradi. Shu munosabat bilan “Uchinchi Renessans” tushunchasi O‘zbekistonda ilk marotaba Prezident Shavkat Mirziyoevning 2020-yil 31-avgust kuni O‘zbekiston Respublikasi mustaqilligining 29 yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi nutqida “Uchinchi Renessans” atamasi ishlatilgan [3]. Ushbu nutqda davlat rahbari O‘zbekistonda yangi bir uyg‘onish — Uchinchi Renessans davriga poydevor yaratilayotganini ta'kidlagan. Shuningdek, **2020-yil 29-dekabrda** ham Prezident Shavkat Mirziyoevning **Oliy Majlisga Murojaatnomasida ushbu so‘z** tilga olindi: “Biz uchinchi Renessans poydevorini yaratish uchun barcha sharoit va imkoniyatlarni safarbar etishimiz zarur.” [4].

Agar konseptual jihatdan qarasa, ushbu uchinchi Renessans g‘oyasi 2017-yilda harakatlar strategiyasi [5] doirasida komil insonni tarbiyalash uchun zarur bo‘lgan ilm-fan va ta'lim, sog‘liq va sport islohotlar talablari bilan bog‘liq bo‘lgan. 2023-yil 11-sentabr kuni “O‘zbekiston – 2030” strategiyasining qabul qilinishi [6] davlatning uzoq muddatli rivojlanish maqsadlariga erishish, global muammolarga moslashish va islohotlarni izchil davom ettirish zarurati bilan bog‘liq. Ushbu strategiya O‘zbekistonni yangi bosqichga olib chiqishga, iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashga va xalq farovonligini oshirishga qaratilgan. Islohotlarning asosiy maqsadi – O‘zbekistonda ilg‘or bilim va innovasiyalarga asoslangan jamiyatni shakllantirish, milliy madaniy merosni tiklash va zamonaviy ilm-fan, ta'lim hamda texnologiyalarni rivojlantirish orqali jahon miqyosida yetakchi davlatlar qatoriga qo‘shilishidir. ”O‘zbekiston – 2030” strategiyasida ushbu maqsadlarga erishish uchun ma'naviy va ma'rifiy yangilanish, ma'naviy makonni bunyod etish, barkamol insonlarni tarbiyalash, milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg‘unligi asosida fuqarolik jamiyatiga o‘tish [7, 247-b] kabi ustuvor vazifalar belgilab berilgan. Umuman olganda, prezident Sh.Mirziyoyev o‘zining “Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi” kitobidan shunday ustuvor vazifalar belgilagan:

- 1) Mamlakatimizning yangi, demokratik qiyofasini yaratishda g‘oyaviy-ma'naviy omillar ta'sirini oshirish;
- 2) Jamiyatimizda yangi ma'naviy makonni barpo etish hamda xalqimizning dunyoviy tafakkurini oshirish;
- 3) Turli tahdidlarga bardoshli davlat va rivojlangan fuqarolik jamiyati qurishning mafkuraviy tamoyillarni mustahkamlash;
- 4) Fuqarolarning mafkuraviy immunitetini mustahkamlash va ma'naviy barkamol avlodni tarbiyalash [7, 266-b]

O‘zbekiston o‘z oldiga qo‘ygan yuqori maqsadlarga erishishi va jahon hamjamiyatida o‘zining o‘rniga ega bo‘lishi uchun yoshlarni har tomonlama komil qilib tarbiyalash va yangi Uyg‘onish davriga zamin hozirlash asosiy ustuvor vazifalar hisoblanadi. Ma'lumki, har qanday Renessans poydevori bu ma'naviy va intellektual ongi yuksak, komil insondir. Ushbu sifatlarni inson fitratida faqat ta'lim va tarbiya orqali namoyon qilish mumkin. Faqat fuqarolari komil,

jamiyati esa fuqarolik prinsiplari asosida boshqariladigan yurt albatta yana bir Renessansni dunyoga keltishga qodir. Jamiyatimizni ma'naviy tahdidlardan himoyalash, bir necha ming yillik tariximizni va milliy o'zligimizni asrash, shuningdek ta'lim maskanlarini ma'naviy o'choqlarga aylantirishdek muhim masalalarni yechmasdan turib yangi Uyg'onish davrini yarata olmaymiz. Shunday qilib, ko'rsatilgan yo'nalishlarni amalga oshirish shaxsning har tomonlama ham ma'nan ham jismonan ham aqlan komil ekanligi muhim. Fuqarolik jamiyatini qanchalik mustahkam ekanligi esa ushbu keltirilgan jihatlarga bog'liq. Zamonaviy O'zbekiston strategiyasining asosiy maqsad va vazifalarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, ular ko'p jihatdan Ibn al-Arabiy konsepsiyasidagi komil inson davlat taraqqiyotidagi o'rni hamda ahamiyati haqidagi g'oyalar bilan bilvosita uyg'unlashadi.

O'rta asr musulmon olamida yuqori martabaga ega bo'lgan tasavvufshunos, faylasuf, irfon ilmi egasi bo'lmish Ibn al-Arabiyning (1165-1240) falsafiy qarashlarida uning komil inson konsepsiyasi (al-insan al-kamil) alohida ajralib turadi. Ibn al-Arabiy komil inson konsepsiyasi asosan eng mashhur bolgan "Futtuhot al-Makkiyya" (1231), "Fusus al-Hikam" (Hikmatlar durdonasi) degan asarlarida keltrilgan. Ushbu kitoblarda muallifni mashhur qilgan asosiy falsafiy qarashlar bo'lmish komil inson konsepsiyasi bayon qilingan. Uning "al-insan al kamil" ya'ni komil inson tushunchasi o'zining "Fusus al-hikam" asarida bir necha bor bu so'zni ishlatilganligini ko'rishimiz mumkin. Butun musulmonlar shayxi deb nom qozongan Ibn al-Arabiy haqiqiy komil insonni u avvalo nafsga qul bo'lmagan, aqlga oshno bo'lgan va Xudoni tanigan inson timsolida ko'radi. U "Muhammad haqiqati (al-haqq al-Muhammadiya), Haqiqatlar haqiqati (haqiqat al-haqa'iq) kabi shunga o'xshagan nomlar orqali komil insonni payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v) nomi bilan bog'lashga va asl kamolatga yetgan shaxs sifatida ularga rasmiy ramz berib ketadi." [8]. Muhyidin Ibn al-Arabiy oliy ya'ni yuqori toifadagi komillikka faqatgina so'nggi payg'ambar Muhammad (s.a.v) yakka o'zlarini kiritadi, sababi u(lar) komil insonning haqiqiy namunasi sifatida uning ko'z oldida gavdalanadi. Ibn al-Arabiy borliqni yaratilishidan asosiy maqsad faqatgina insonlarning mavjudligini ta'minlashgina emas, balki komil insonni dunyoga kelishi va odamlarning komillikka harakat qilishlari va bu orqali Xudoga irratsional yaqinlashish, tanishdir. U komil insonni bir nechta toifalarga bo'lib, uning sifatlari va asl komillik darajasiga erishish bosqichlarini keltirib o'tadi. U butun koinotni insonsiz – maqsadsiz va ularsiz butun olam halokatga uchraydi, bu hodisa qachonki dunyodan komil inson vafot etgach ro'y beradi deb o'z asarida keltiradi. U komillikni inson fitratidan tashqarida bir narsa (sifat) emasligini, shuningdek odamlar har doim komillikka harakat qilmog'lari chunki dunyo ham shu sababli yaratgan tomonidan yaratilganligini, insonsiz borliqni, borliqsiz esa insonni tasavvur qilish mumkin emasligini o'zining asarlarida ta'kidlagan

"Ibn al-Arabiy uchun komil inson bu jamiyat bezagi va negizidir. Borliq esa Xudo tomonidan inson komillikka erishib, natijada komil inson bo'lib uning oldida gavdalanishi uchun yaratilgan. Yer yuzida barcha odamlar har doim komillikka harakat qilmoqlari chunki dunyo ham shu sababli yaratgan tomonidan yaratilganligini, insonsiz borliqni, borliqsiz esa insonni tasavvur qilish mumkin emasdek go'yo. Insoniyat komillikka intilishi zarur, Ibn al-Arabiyning ushbu konsepsiyasidan ko'zlangan asosiy maqsadi bu har bir insonga komillik beriladi, faqat har kim o'zining amali, o'rgangan ilmi va harakati orqali ushbu ne'matni qancha qismini o'zida namoyon qila olishi, bu faqat o'ziga bog'liq" [9]. Ibn al-Arabiy uchun komil inson tushunchasi ruhan mukammallik, zohidlik va ma'naviy yetuklik bo'lsa ham, hozirda ushbu so'zlarning ma'nosi keng talqin va tahlil qilish mumkin. Bugungi kunda komil shaxs ham ma'naviy ham intellektual ham jismoniy shuningdek, ijtimoiylashgan, yetuk fuqarodir. Yuksak ma'naviyat va intellekt sohiblarigina uchinchi Renessans g'oyasini reallikka aylantira oladi, hamda mamlakatni iqtisodiy, ma'daniy, ijtimoiy va ilmiy jihatdan yuksaltirib, jahon hamjamiyatidagi mavqeyini oshiradi.

Komil inson tarbiyasi O'zbekiston ta'lim-tarbiya tizimini isloh qilishning strategik yo'nalishlaridan biri sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Bu jarayon, avvalo, yosh avlodni nafaqat bilim va kasbiy ko'nikmalarga ega, balki mustaqil fikrlovchi, keng dunyoqarashli hamda ijtimoiy mas'uliyatli shaxs sifatida shakllantirishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi. Mazkur tamoyil falsafiy merosda ilgari surilgan mukammal shaxs konsepsiyasi bilan uyg'unlikda ko'rinadi. Chunki shaxsning chinakam kamoloti uning intellektual rivoji bilan bir qatorda, ijtimoiy hayotda faol

pozitsiya egallashi va umumiy taraqqiyot jarayonlariga ongli ravishda hissa qo'sha olish qobiliyati bilan belgilanadi. Shu ma'noda, zamonaviy ta'lim islohotlari nafaqat bilim berishga, balki shaxsning ma'naviy-axloqiy barkamolligini mustahkamlashga, ijodkorlik va erkin tafakkurni rag'batlantirishga qaratilganligi bilan o'ziga xosdir. Bu esa mamlakatda barpo etilayotgan Uchinchi Renessans poydevorini yanada mustahkamlashda muhim nazariy va amaliy asos bo'lib xizmat qiladi. Komil inson tarbiyasining yana bir muhim jihati – ma'naviy-axloqiy qadriyatlarni mustahkamlash ayniqsa bugungi yosh avlodni avvalo oiladan boshlab kitob o'qishga hamda vatanparvarlik ruhida tarbiyalashga barcha resurslarni safarbar etmoq darkor. Zero, o'sib kelayotgan avlod bu kelajagimiz egalari va uchinchi Renessansni quruvchilari ham.

Xulosa. Ibn al-Arabiyning falsafiy-irfoniy qarashlari nafaqat tasavvufiy tafakkurning markaziy yo'nalishlaridan biri, balki ilmiy bilish jarayonining fundamental asoslaridan bo'lgan. Uning ayniqsa "vahdat ul-vujud" ta'limoti, bilish nazariyasi va komil inson haqidagi qarashlarining ma'lumlik chegarasi uzoq. Shuningdek, Ibn al-Arabiyning fikrlari, xususan, insonning ilohiy haqiqatni bilishga intilishi va tafakkur erkinligi haqidagi ta'limotlari hamda "al-insan al-kamil" kabi nazariyalari O'zbekistonda "Uchinchi Renessans" poydevorini shakllantirish jarayonida alohida ahamiyat kasb etadi.

Har bir jamiyat o'ziga zarur shaxsni tarbiyalaydi. Unga o'z taraqqiyoti darajasi va tendensiyalaridan kelib chiqib axloqiy, e'tiqodiy, kasbiy-professional, huquqiy va boshqa qator talablar qo'yadi. Jamiyat taraqqiyotining pirovard maqsadi ham inson, uning farovon, erkin va xavfsiz turmush kechirishidir. Ibn al-Arabi uchun komil inson insonlarning eng oliy fazilatlariga egasi va benuqsonidir ya'ni "Haqiqati Muhammadiya" (Muhammad s.a.v) hisoblanadi. Ammo barcha insonlar komillikka harakat qilishi zarur, chunki ular dunyo sabablaridir ya'ni Alloh borliqni insonlarni komillikka erishishlari uchun yaratdi. Moddiy va ma'naviy yuksaklikkina bizni "Uchinchi Renessans" ga yaqinlashtiradi. Ibn al-Arabiyning falsafiy va tasavvufiy ta'limotlarini tahlil qilib va O'zbekiston intellektual olamiga tatbiq qilish asosida millat o'zligini, tarixini, qadriyatlarini va milliy ma'naviy merosini saqlab qolishi va rivojlantirishi mumkin bo'ladi.

ADABIYOTLAR:

1. https://uz.wikipedia.org/wiki/Bosh_Sahifa
2. Shavkat Mirziyoev. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining nutqi. Gazeta.uz 2020
3. Mirziyoev, Sh. M. (2020). *O'zbekistonda yangi bir uyg'onish – Uchinchi Renessans davriga poydevor qo'yilmoqda*. Kun.uz. 31-avgust. <https://kun.uz/news/2020/08/31/shavkat-mirziyoyev-ozbekistonda-yangi-bir-uygonish-uchinchi-renessans-davriga-poydevor-qoyilmoqda>
4. Shavkat Mirziyoev, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil, 29-dekabrda Oliy Majlisga nutqi.
5. *O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni 07.02.2017 yildagi PF - 4947-son*
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi **PF-158-sonli Farmoni** — "O'zbekiston – 2030" strategiyasi to'g'risida. <https://lex.uz/uz/docs/-6600413>
7. Mirziyoev Shavkat, Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi, To'ldirilgan ikkinchi nashr. – Toshkent: "O'zbekiston" nashriyoti, 2022, - b.247
8. Jili, al-Insan al-Kamil fi Ma'rifat al-Awakhir wa al-Awa'il (Kairo 1970) II,72.
9. Norboyev J.. Muhyiddin Ibn al-Arabiyni Sharq musulmon olamida tutgan o'rni va uning falsafasini Yevropaga transformatsiyasi – (JCAR) Toshkent, - 2024. B.116-117

REZYUME:

Maqolada Ibn al-Arabiyning borliq birligi va komil inson haqidagi ta'limotlari tahlil qilinib, ularning zamonaviy O'zbekistonda Uchinchi Renessans poydevorini barpo etishdagi ahamiyati o'rganilgan.

Kalit so'zlar: "O'zbekiston – 2030" strategiyasi, uchinchi Renessans, komil inson konsepsiyasi, milliy o'zlik.

РЕЗИОМЕ:

В статье анализируются учения Ибн ал-Араби о единстве бытия и совершенном человеке, а также рассматривается их значение в построении Третьего Ренессанса в современном Узбекистане.

Ключевые слова: Стратегия «Узбекистан – 2030», Третий Ренессанс, концепция совершенного человека, национальная идентичность.

RESUME:

The article analyzes Ibn al-Arabi's teachings on the unity of being and the perfect man, and examines their significance in building the foundation of the Third Renaissance in modern Uzbekistan.

Keywords: "Uzbekistan – 2030" strategy, third renaissance, perfect man concept, national identity

AYOLLAR MIGRATSIYASIDA NIKOH MIGRATSIYASINING O‘RNI: MUAMMO VA TENDENSIYALAR**Barnoeva G.R. -***Inson huquqlari bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasi Milliy markazi mustaqil tadqiqotchisi (PhD).**Mirzo Ulug‘bek nomidagi Yangi O‘zbekiston taraqqiyoti tadqiqotlari instituti Yangi O‘zbekiston tarixi ijodiy guruhi ilmiy xodimi*

Hayot sur‘atlarining tezlashuvi, mamlakatlar o‘rtasida harakatchanlikning osonlashuvi tufayli qabul qiluvchi mamlakatlarda muhojirlar oqimining ko‘payishi keng tarqalgan tendensiyalardan biriga aylandi. Natijada iqtisodiy, siyosiy, ta‘lim, mehnat, nikoh kabi migratsiyaning bir necha turlari vujudga kela boshladi.

Har qanday migratsiya ma‘lum ma‘noda bir xil ijtimoiy qonunlarga bo‘ysunsa-da, biroq ular o‘rtasida ba‘zi tafovutlar ham mavjud. Bu ichki va tashqi omillar bilan bog‘liq. **Birinchi navbatda**, ijtimoiy turmush muhiti odamlarni yashash joyidan siqib chiqaradi, misol uchun, mamlakatda ish o‘rinlarining yetishmasligi yoki hududning noqulayligi, oylik maoshining pastligi oilaviy xarajatlarni qoplamasligi, atrof-muhit bilan bog‘liq ekologik vaziyatlar.

Ikkinchidan, ularni boshqa mamlakat yoki shahardagi ishchi kuchiga bo‘lgan talab yoxud yashash uchun jozibador muhit o‘ziga jalb qiladi. Albatta, nikoh migratsiyasiga ham ushbu omillar ta‘sir ko‘rsatmay qolmaydi.

Nikoh yoki oilaviy migratsiya jarayonlarini tahlil qilishdan oldin global miqyosdagi migratsiyada ayollarning ishtirokini tahlil qilish maqsadga muvofiqdir. Ta‘kidlash joizki, deyarli to‘rt asr davomida ayollar global migratsiyaning bir qismi bo‘lib kelmoqda.

Xalqaro miqyosda 2024-yilda 304 million nafarga yaqin kishi xalqaro migrant sifatida e‘tirof etildi. Bu ko‘rsatkich dunyo aholisining 3,7 foizini tashkil qiladi. 1990-yilda esa dunyo bo‘ylab muhojirlar soni 154 millionga bo‘lgan. Hozirda bu ko‘rsatkich nisbatan deyarli ikki barobar ko‘p[1].

Mintaqalar kesimida tahlil qiladigan bo‘lsak Yevropa, Shimoliy Amerika, Shimoliy Afrika hamda G‘arbiy Osiyo — migrantlarni eng ko‘p qabul qiluvchi mamlakatlar sifatida e‘tirof etilgan.

Xalqaro migrantlarning deyarli yarmini xotin-qizlar tashkil qiladi — bu migratsiya sabablarining jinsiy teng emasligini ko‘rsatadi. 2024-yilda butun dunyo bo‘yicha xalqaro migrantlarning taxminan 48 % (ya‘ni deyarli yarmi) ayollardan iborat edi.

Raqamlardan shuni kuzatish mumkinki, 2024-yilda global migrantlar orasida xotin-qizlar soni taxminan 146 million kishini tashkil etgan.

2010-yildan 2024-yilgacha ayol migrantlar soni sezilarli darajada o‘shishi kuzatilgan: 2010-yilda 108 million bo‘lgan bo‘lsa, 2024-yilda 146 millionga yetdi — bu 35.5 % o‘shish demakdir[2].

2022-yilda global miqyosda jami 167.7 million mehnat migrantlari (migrant ishchilar) orasida ayollar soni 64.9 millionni tashkil etgan.

Bu holatda mehnat migrantlari orasida ayollar — 38.7 % ni tashkil etadi[3].

Shuningdek, global darajada 1990–2024-yillardagi ayol migrantlar ulushi tahlil qilinganda deyarli teng ko‘rsatkichda saqlanib qolgan.

Ammo ba‘zi hududlarda migrantlarning jinsiy tarkibida farqlar kuzatilgan. Ayniqsa, xalqaro migrant ishchilar orasida erkaklar ulushi ko‘proq bo‘lgan holatlar kuzatilgan[4].

Masalan, mehnat bozorida migrant ayollar uchun mehnatga jalb qilish darajasi 48.1 foiz, migrant erkaklarda esa 72.8 foiz kuzatilgan.

Sektorlar bo‘yicha tahlil qilinganda “ayollar migratsiyasining feminizatsiyalashuvi” kuzatilgan. Asosan xizmat ko‘rsatish, uy xizmatlari, parvarishlash sohalarida ayollar ulushi 28.8 foizni, migrant erkaklarda esa bu ko‘rsatkich 12.4 foizni tashkil etgan[5].

Ayol migrantlar orqali yuborilgan yuborilgan pul o‘tkazmalari ham qabul qiluvchi va jo‘natuvchi davlatlar ijtimoiy-iqtisodiy salohiyatiga ta‘sir qiladi. Ba‘zi tadqiqotlarda ayollar

migratsiyasining oshishi – mamlakat ishchi kuchi va xususiy uy-xo‘jaliklar daromadlariga muhim hissa qo‘shganligi qayd etilgan[6].

2024-yilda Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (IHTT)ga a‘zo mamlakatlarda immigrant ayollarni mehnatga jalb qilish darajasi oshib, erkak migrantlarga nisbatan talab kamaya boshladi. Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (IHTT)ga a‘zo 36 mamlakatda immigrant ayollarning mehnat bozoridagi ishtiroki va bandligi ortgan. Shuningdek, ko‘plab mamlakatlarda gender asosidagi migratsion salohiyatdan foydalanish kuchaygan[7].

Global mehnat bozorini tahlil qiladigan bo‘lsak, asosan ayol migrantlar xizmat ko‘rsatish, qariyalar va bolalar parvarishi kabi sektorlarning “hayotiy kuchi” hisoblanadi. Bu tendensiya har bir mamlakatda “gender+migratsiya” siyosatini qayta ko‘rib chiqishni talab qiladi: ya‘ni, muhojir ayollarning ijtimoiy huquqlarini ta‘minlash, mehnat sharoitlarini yaxshilash, integratsiyasini ta‘minlash, huquq va salomatlik nuqtai nazaridan qo‘llab-quvvatlash.

Ayniqsa, normativ asosda — mehnat huquqlarini ta‘minlash, migratsiya va gender siyosati integratsiyasi borasida samarali siyosat ishlab chiqish zarurati ortib bormoqda.

Migrant ayollar ko‘pincha himoyasiz, norasmiy sektorda mehnat faoliyatini olib borayotganligi – ularning ijtimoiy himoyasi, mehnat huquqlari, salomatlik va jamiyatga ijtimoiy integratsiyalashuvi bilan bog‘liq masalalarda muammolarni yanada kuchaytiradi[8].

Til to‘siqlari, diplom tan olinmasligi, madaniy-ijtimoiy cheklovlar, bolaga qarash majburiyati va gender asosidagi kamsitishlar – migrant hamda qochqin ayollarning mehnat va ijtimoiy integratsiyani qiyinlashtiradi[9].

Nikoh va migratsiya o‘rtasidagi bog‘liqlik hamma zamonda turli fan olimlari tomonidan ijtimoiy hayotning bir jihati sifatida o‘rganib kelinmoqda. Ba‘zi adabiyotlarda nikoh migratsiyasi oilaviy migratsiya shaklida ham qayd qilinadi.

Ikkinchi va keyingi avlod vakillarining o‘z vatanidan turmush o‘rtoq olib kelishi; turizm, ta‘lim, biznes va kasbiy faoliyat natijasida fuqarolar va chet elliklar o‘rtasidagi xalqaro nikohlar; shuningdek, butun oilalarning ko‘chib o‘tishi – bularning barchasi oilaviy migratsiyaning turlari sifatida o‘rganilgan[10].

Nikoh migratsiyasi – bu migratsiyaning bir turi bo‘lib, unda odam turmush qurish yoki turmush o‘rtog‘i (eri) bilan yashash uchun boshqa yashash joyiga (ko‘pincha qaytmaydi) ko‘chib o‘tadi, bu zamonaviy jamiyatda oilani shakllantirish va ijtimoiy harakatchanlikni o‘zgartirishning eng muhim omillaridan biridir. Bu ichki migratsiya (mamlakat ichida) va tashqi migratsiya (mamlakatlararo) bo‘lishi mumkin va ko‘pincha nikohdan keyin yoki nikoh bilan bog‘liq holda sodir bo‘ladi[11].

Nikoh migratsiyasi turlari:

Er-xotinni birlashtirish – qonuniy rezident yoki fuqaro o‘z turmush o‘rtog‘ini (yoki bo‘lajak turmush o‘rtog‘ini) yashayotgan mamlakatiga olib kelish uchun homiylik qilishi, oilaviy migratsiyaning keng tarqalgan shakli hisoblanadi.

Kelishilgan nikohlar – ko‘pincha muhojirlar madaniy aloqalarni saqlab qolish maqsadida oilaviy tarmoqlar yoki internet platformalari orqali o‘z vatanlaridan turmush o‘rtoq izlashlarida kuzatiladi.

“Buyurtma kelinlar” (Tanishtiruv agentliklari) – odamlar chet elda turmush o‘rtoq topish uchun agentliklar yoki veb-saytlardan (masalan, KoreanCupid.com) foydalanishi, bu hodisa Sharqiy va Janubi-sharqiy Osiyoda keng tarqalgan.

Qishloqdan qishloqqa yoki shaharga migratsiya – mahalliy jinsiy nomutanosiblik (kelin yetishmasligi) tufayli ayollarning turli hududlar yoki mamlakatlarda turmush o‘rtoq topish uchun qishloq joylaridan ko‘chib ketishi.

Ikkinchi avlod (Diaspora nikohi) – muhojirlarning farzandlari yoki muhojirlarning o‘zlari turmush o‘rtoq topish uchun vatanlariga qaytishi, bu ko‘pincha madaniyatlararo sovcilik bilan bog‘liq bo‘ladi.

Majburiy nikoh – shaxslarni nikohga majburlashning ixtiyoriy shakli, bunda ko‘pincha muhojir ayollarni ekspluatatsiya qilish va oilaviy zo‘ravonlik bilan bog‘liq vaziyatlar kuzatiladi[12].

Bugungi o'zbek jamiyatida ichki va tashqi migratsiya eng muhim tendensiyalardan biriga aylanib bormoqda va bu sohada salmoqli ishlar amalga oshirilmoqda.

Xorijda mehnat faoliyatini olib borayotgan mamlakatimiz fuqarolari past malakali ishchi sifatida ishlash orqali muammolarni hal qilish yo'llarini qidirmoqda. Ular asosan, Rossiya Federatsiyasi, Qozog'iston, Turkiya va Janubiy Koreyaga past malakali ishchi sifatida ko'chib ketishga majbur bo'lmoqda. Daromadlari past bo'lganligi sababli, ko'pincha vatandoshlarimiz o'zlari bilan oilasini olib ketish imkoniyatiga ega emas. Natijada, ayniqsa, mehnat migratsiyasi ta'siriga uchragan oilalarda moddiy qiyinchiliklar va maishiy muammolar tufayli kelishmovchiliklar kelib chiqmoqda.

Ushbu maqolada xorijga turmushga chiqishga intilayotgan o'zbek ayollari bir qancha muammolar bilan yuzlashayotganligi biroz bo'lsada tahlil qilindi. Ayollarning mehnat migratsiyasi, ayniqsa, nikoh migrantlarining yashash mamlakatida ish bilan ta'minlanishi ham muammoli va ziddiyatli masalalardan biri sanaladi. Nikoh migratsiyasi faqatgina oilalarni birlashtirish emas, balki turmush qurish maqsadida ko'chib o'tish, ba'zida esa jinsiy qullikka majburlash yoki oiladagi zo'rvonlikka sabab bo'ladi. Bunday hollarda ayollar ko'pincha himoyasiz qolib ketadi yoki ko'pgina mamlakatlarda bunday nikohlar haqiqiy deb tan olinmaydi.

Ta'kidlash joizki, bu vaqt davomida ayol qanday bo'lishidan qat'i nazar migratsiya paytida turmushga chiqqan erkak bilan birga yashashga majburlanadi.

Nikoh migratsiyasiga ta'sir qiluvchi omillardan yana biri – O'zbekistonda gender tizimining o'ziga xos xususiyatidir. O'zbek ayollarining fikricha, ular "nikoh bozori"da juda cheklangan tanlovga ega. Ular O'zbekistonda oila qurishga arzigulik "normal" erkaklar kamligini ta'kidlashadi.

Ba'zi o'zbek ayollar ongida chet ellik erkaklar ko'proq mas'uliyatli, sog'liqlariga e'tibor berishadi, bolalar tarbiyasida faolroq ishtirok etishadi, degan tasavvur mavjud. Bu yerda ikki xil manfaat ko'zlanadi: yaxshiroq hayot imkoniyatlarini, jumladan, yuqoriroq moddiy ta'minotni qo'lga kiritish uchun emigratsiyaga intilish hamda chin dildan sevib, nikoh munosabatlarini qurish mumkin bo'lgan munosib turmush o'rtoq'ini izlash. Natijada, "xorijiy nikoh bozori"da nikoh agentliklari, internet tanishuv saytlari, tarjimonlar, turli tanishuvlar, maxsus vizalar va boshqa ko'plab xizmatlar orqali sherik (partnyor) izlash boshlanadi.

Ko'plab tadqiqotchilar fikricha, ushbu tendensiya 90-yillarda rivojlana boshlagan. Aynan o'sha paytda muhojirlik hayot imkoniyatlarini tezda yaxshilash uchun yagona yo'l bo'lib ko'ringan, bu borada rivojlangan mamlakatlar jozibador bo'lib ko'ringan va mavjud muhojirlik yo'llaridan biri nikoh bo'lgan. Bu asosiy xususiyatlardan biridir. Bu borada bir qiziq tadqiqot mavjud.

AQShlik tadqiqotchi Jennifer Patiko amerikalik erkaklar nima uchun rossiyalik ayollarni potensial turmush o'rtoq sifatida izlashini o'rgangan. Albatta, buning ko'plab sabablari bo'lgan, shu bilan birga "rus xotinlari" fohishabozlik yoki odam savdosining yashirin shakli ekanligi haqidagi noto'g'ri qarashlar ham mavjudligini ko'rsatgan.

Tadqiqotda munosabatlardan ko'ngli qolgan oddiy amerikalik ma'lumotli mutaxassislar ishtirok etgan. Ular amerikalik ayollar juda talabchan ekanligini, ular bilan munosabat o'rnatish qiyinligini ta'kidlashadi. Ular rus ayollari stereotiplarga ko'ra samimiyroq va muloyimroq, kamroq talabchan, ya'ni an'anaviy ayollik me'yorlariga ko'proq mos keladi, deb umid qilishgan. Ayni paytda, rus ayollari ham ishonchliroq hamroh izlashgan. Amalda bundan barqaror nikohlar vujudga kelishi mumkin, ammo ko'plab to'siqlar ham paydo bo'lishi ehtimoli bor: tilni bilmaslik, madaniy qarashlarning mos kelmasligi munosabatlarni murakkablashtirgan, natijada umuman haqiqatga to'g'ri kelmaydigan stereotipik qarashlar shakllangan. Emigratsiyaning o'zi juda murakkab jarayon, nikoh emigratsiyasi esa nafaqat boshqa madaniyatga, balki boshqa insonga ham moslashishni talab qiladigan shaxsiy, sheriklik, ota-onalik, jinsiy va hissiy munosabatlarni o'rnatishni o'z ichiga oladi[13].

Mamlakatimizda xorijliklar bilan nikoh munosabatlari haqidagi statistik ma'lumotlar, afsuski, so'nggi yillarda taqdim etilmayapti. 2021-yilda 1272 ta o'zbekistonlik qiz xorijliklarga turmushga chiqqan. Ularning 207 nafari Rossiya, 148 nafari Qozog'iston, 106 nafari Turkiya, 42 nafari Koreya Respublikasi, 13 nafari AQSh, 11 nafari Xitoy va boshqa mamlakatlar fuqarolari bilan oila qurgan.

Mamlakatda yashayotgan xorijliklar o'rtasida 7 oyda tuzilgan nikoh 96 tani tashkil etgan. Shundan eng ko'pi Toshkent shahri (16 ta) va Surxondaryo viloyatida (13 ta) ro'yxatga olingan.

2021-yining yanvar-iyul oylarida 2113 nafar O'zbekiston va chet ellik fuqarolar o'rtasida nikoh qayd qilingan. 1272 nafar o'zbekistonlik qizlar xorijiy mamlakat fuqarosi bo'lgan kuyovlarga turmushga berilgan hamda 937 nafar xorijiy mamlakat fuqarosi bo'lgan qizlar yurtimizga kelin qilib olib kelingan.

Kelinlarning eng ko'pini esa Qozog'iston, Rossiya, Tojikiston, Gruziya, Ozarbayjon mamlakatlari fuqarolari tashkil etgan[14].

2024-yilda 3509 o'zbekistonlik ayol Turkiya fuqarolariga turmushga chiqdi. Bu haqda Turkiya Statistika Instituti (TÜİK) ma'lumot berdi. Bu ko'rsatkich bilan O'zbekiston ayollari turk erkaklari turmush qurayotgan xorijliklar orasida ikkinchi o'rinni egalladi[15].

Istanbuldagi "O'zbek xotin-qizlari huquqlarini himoya qilish jamiyati" direktori Ozoda Islomovaning fikricha, Turkiya O'zbekistondan ko'proq ayollar oshiqadigan davlat. Ishlash, o'qish, turmushga chiqish maqsadida bu mamlakatga yo'l oluvchilar afsuski, turli aldovlarga ham chuv tushishmoqda. 2023-yil hisob-kitobiga ko'ra, Turkiyada yashovchi o'zbeklarning 80 foizi xotin-qizlardir. Ular ishlash, o'qish, karera qurish, turmushga chiqish maqsadida bu davlatga keladi. O'zbeklar uchun Turkiyaga borish qiyin emas, 90 kunlik vizasiz rejim amal qilgani uchun xorijga chiqish pasportiga ega bo'lgan har qanday fuqaro aviachiptani xarid qilib, boraveradi. Ayniqsa, ayollar uchun bu mamlakatda bo'sh ish o'rinlari ko'p, ular bola va keksalarga qarash, xizmat ko'rsatishda tez ish topishlari mumkin. Lekin xotin-qizlarning soddaligidan foydalanib, ularni axloqsiz ishlarga majburlaydiganlar juda ko'p. O'zbekistondan keluvchilar o'zi bilan bolalarini ham yetaklab kelmoqda. Chunki oilasidan ajrashganlar bolasini hech kimda qoldirolmaydi, otalar esa aliment to'lamaslik uchun notarius orqali bolasidan ham tez voz kechmoqda. Natijada esa, farzandlarimiz bugun turk erkaklarining quchog'ida qolmoqda. Hali-hanuz aldanayotgan, zo'ravonlikka duch kelayotgan ayollarning soni anchagina. Ayniqsa, fohishalik qilish uchun O'zbekistondan xotin-qizlarni olib kelishda o'zimizning vatandoshlar ishtiroki faol. *"Ko'proq kimlarni olib kelishadi, bilasizmi? Iqtisodiy qiyinchiliklarga duch kelgan, nosog'lom muhitda o'sgan, ota-onasi bo'lmagan yoki oilasi notinch bo'lganlar, turmushidan ayrilganlar tez qarmoqqa ilinadi. Go'zallik salonlari, tikuvchilik fabrikalaridan izlab, bunday xotin-qizlarni topishadi"* – deya qo'shimcha qildi[16].

Ushbu tahlillar shuni ko'rsatadiki, nikoh migratsiyasi yirik sanoatga aylandi va hozirda bu yo'nalishning o'z klanlari mavjud. Janubiy Koreya, Turkiya, Xitoyda juda ko'p xalqaro nikoh agentliklari faoliyat yuritmoqda. Afsuski, mamlakatimizda rasman qonuniy bo'lmasa-da, yashirin ravishda ishlaydigan "ofislar"da o'zbek qizlarining anketalari sotilmoqda.

Xorijlik kuyovlar esa xuddi bozorda mahsulot tanlagan kabi ularni tekshirib, chertib olishadi. Kelin bo'layotganlar orasida 17 yoshdan 25 yoshgacha bo'lgan qizlarning anketalari bor. Kuyov kelishidan oldin qizlarga u haqida ma'lumot beriladi. Ma'lumotlarga qaraganda bunday ofislar respublikamizning barcha viloyatlarida bor[17].

Ko'pgina xorijlik kuyovlar va ularga xizmat qiluvchi agentliklar til o'rgatish va xorijga ishga jo'natish, viza olishni o'rgatish niqobi ostida faoliyat yuritmoqda. Hattoki ularning anketa so'rovnomalarida qizlarning yoshi, tana rangidagi dog'largacha aniqlik kiritilishi kerak.

Inson huquqlarini inobatga olib tahlil qiladigan bo'lsak, albatta, har qanday millat vakili bilan turmush qurish — har kimning shaxsiy tanlovi. Ammo bu tanlov juda katta mas'uliyatni talab qiladi. O'z navbatida "baxt" deb o'ylangan qarorlar ko'p holatda og'riqli hayotiy sinovlarga aylanib qolmasligiga e'tibor qaratishimiz lozim.

Afsuski chet elliklarga turmushga chiqqan vatandoshlarimizning ko'pchiligi o'zlari borgan mamlakatning huquqiy tizimlarini bilmasligi, til bilishdagi to'siqlar o'zga yurtlarda himoyasiz qolib ketishiga, jinsiy ekspluatatsiya va zo'ravonlik holatlariga tushib qolishiga sabab bo'lmoqda. Bunday vaziyatlar ortgani sari jamiyatimizda "xorijga turmushga chiqqanlar"ga nisbatan nafrat, tanqid va kamsitish kuchaymoqda.

Xulosa qilib shuni aytishim mumkinki, barcha migrantlar inson huquqlariga ega – va bu huquqlarga rioya qilinishi shart. Ammo, ko'rib turganingizdek, nikoh migratsiyasi paytida ayollarning ahvoli

har doim ham yaxshilanmaydi. Bu yoʻlda xavf-xatarlar shu bilan birgalikda imkoniyatlar ham mavjud. Shunga qaramay, zamonaviy ayollar asta-sekin faollashib oʻz moliyaviy barqarorligini yaxshilab bormoqda va muvaffaqiyatli kareraga ega boʻlmoqda.

ADABIYOTLAR:

1. https://www.un.org/development/desa/pd/sites/www.un.org.development.desa.pd/files/undesapd_2025_intlmigstock_2024_key_facts_and_figures_advance-unedited.pdf
2. https://www.oecd.org/en/publications/2025/11/international-migration-outlook-2025_355ae9fd/full-report/recent-developments-in-international-migration-movements-and-labour-market-inclusion-of-immigrants_203de29e.html
3. <https://www.ilo.org/resource/news/international-migrants-are-vital-force-global-labour-market>
4. https://www.oecd.org/en/publications/international-migration-outlook-2024_50b0353e-en/full-report/recent-developments-in-international-migration-movements-and-labour-market-inclusion-of-immigrants_d9495542.html
5. <https://www.ilo.org/resource/news/international-migrants-are-vital-force-global-labour-market>
6. <https://oila-ilmiy.uz/index.php/society-gender-family/article/view/103>
7. https://www.oecd.org/en/publications/international-migration-outlook-2025_ae26c893-en/full-report/recent-developments-in-international-migration-movements-and-labour-market-inclusion-of-immigrants_203de29e.html
8. <https://knowledge.unwomen.org/en/articles/faqs/women-on-the-move/faqs-on-migration-and-gender>
9. <https://www.ilo.org/resource/news/international-migrants-are-vital-force-global-labour-market>
10. <https://eusp.org/news/brachnaya-migratsiya-i-russkie-zheny>
11. <https://cyberleninka.ru/article/n/o-semeyno-brachnyh-otnosheniyah-i-migratsionnyh-protsessah-v-sovremennom-obschestve-na-primere-uzbekistana>
12. <https://www.annualreviews.org/docserver/fulltext/anthro/46/1/annurev-anthro-102116-041237.pdf?expires=1765979151&id=id&accname=guest&checksum=B41823643A668D78CDE0A78DD1D1A8B5>
13. <https://eusp.org/news/brachnaya-migratsiya-i-russkie-zheny>
14. <https://www.gazeta.uz/oz/2021/08/17/wedding/>
15. <https://daryo.uz/uxcYEBmP/>
16. <https://kun.uz/13515093>
17. <https://kun.uz/news/2025/08/17/orzu-ortidagi-dard-koreyaga-kelin-bolgan-ozbek-qizlari-qismati>

REZYUME:

Globalashuv jarayonlarining jadallashuvi, madaniyatlararo oʻzaro taʼsirning kuchayishi, migratsiya oqimlarida ayollar ulushining ortib borayotgani tufayli nikoh migratsiyasi, ayniqsa, mamlakatimizda migratsiyaning eng muhim yoʻnalishlaridan biriga aylanib bormoqda. Ushbu maqolada ayollar migratsiyasida nikoh migratsiyasining oʻrni, bu boradagi muammo va tendensiyalar tahlil qilingan.

Kalit soʻzlar: ayollar migratsiyasi, migratsiyadagi nikohlar, transmilliy migratsiya, ajrashgan ayollar migratsiyasi, oilaviy migratsiya, odam savdosi.

РЕЗЮМЕ:

В связи с ускорением процессов глобализации, усилением межкультурного взаимодействия и увеличением доли женщин в миграционных потоках, брачная миграция становится одним из важнейших направлений миграции, особенно в нашей стране. В данной статье анализируются роль брачной миграции в женской миграции, а также связанные с этим проблемы и тенденции.

Ключевые слова: миграция женщин, браки в контексте миграции, транснациональная миграция, миграция разведенных женщин, семейная миграция, торговля людьми.

RESUME:

Due to the acceleration of globalization processes, the intensification of intercultural interactions, and the growing proportion of women in migration flows, marriage migration is increasingly becoming one of the most significant aspects of migration, especially in our country. This article analyzes the role of marriage migration within women's migration patterns, as well as the associated problems and trends in this field.

Keywords: Women's migration, marriages during migration, transnational migration, migration of divorced women, family migration, human trafficking.

QONUNIYLIK VA ADOLATLILIK DIALEKTIKASI (FALSAFIY-HUQUQIY TAHLIL)

Yarbaev X.X. -

GuDPI katta o'qituvchisi

Insoniyat jamiyatining shakllanishi va taraqqiy etishida qonuniylik va adolatlilik tamoyillari har doim markaziy o'rin egallab kelgan. Bugungi globallashuv va axborotlashgan jamiyatda huquqiy tizimlar faqat mavjud qonunlar bilan emas, balki ularning adolatga mosligi orqali baholanmoqda. Shuning uchun qonuniylik va adolatlilik masalasi nafaqat huquqshunoslik, balki falsafa, siyosatshunoslik va axloqshunoslik uchun ham dolzarb mavzudir. Ayniqsa, so'nggi yillarda "Yangi O'zbekiston" strategiyasi doirasida amalga oshirilayotgan huquqiy islohotlar bu ikki tamoyilni uyg'unlashtirishga qaratilganligi fikrimizni yaqqol tasdiqlaydi.

Bu tamoyillar evolyusiyasiga nazar tashlaydigan bo'lsak insoniyat tarixiy taraqqiyotning turli davrlarida bu tushunchalarga turlicha yo'ndashuvlar bo'lgan, jumladan, qadimgi yunon mutafakkirlaridan biri Aflotun adolatni har bir tabaqaning o'z vazifasini adolat bilan bajarishi sifatida ko'rgan. O'zining "Davlat" asarida qonunlar ilohiy idrok va adolat asosida shakllanishi kerak deb talqin qilgan[1]. Aristotel esa adolatni ikki turga – distributiv (taqsimlovchi) va korrekktiv (tuzatuvchi) shakllarga ajratgan. Uning fikricha, qonun bilan belgilangan hamma narsa adolatli bo'lmaydi, balki adolat o'z mohiyati bilan axloqiy va ijtimoiy qabul qilingan qadriyatlariga tayangan bo'lishi kerak[2].

Adolatlilik va qonuniylik dialektikasi O'rta asr G'arb falsafasida ham chuqur axloqiy, diniy va huquqiy asoslarda talqin qilingan. Bu davrda adolat (iustitia) va qonun (lex) masalalari teologik va metafizik kontekstda ko'rib chiqilgan bo'lib, ular ko'pincha Xudoning irodasi, ilohiy qonunlar va tabiiy huquq doirasida tahlil etilgan.

Misol uchun, Avreliy Avgustin ozining "De Civitate Dei" (Ilohiy shahar haqida) asarida haqiqiy adolat faqat Xudoga bo'lgan itoat orqali mavjud bo'ladi deb, jamiyatidagi adolatni ilohiy adolatga bog'laydi[3]. Foma Akvinskiy "Summa Theologica, De Veritate" asarida adolat – bu doimiy va mustahkam istak bo'lib, har bir insonga unga haqiqatda tegishlisini berishdir ("Iustitia est constans et perpetua voluntas ius suum cuique tribuendi") degan g'oyani ilgari suradi va qonunlarni to'rt turga ajratadi:

1. Eternal law (abadiy qonun) – Xudoning aqli;
2. Natural law (tabiiy qonun) – inson aqlida mujassam;
3. Human law (inson qonuni) – davlat qonunlari;
4. Divine law (ilohiy qonun) – vahiy orqali berilgan qonunlar.

Uning fikricha, davlat qonunlari adolatli bo'lishi uchun ular tabiiy va ilohiy qonunlarga mos bo'lishi kerak, aks holda, qonuniy bo'lsa-da, adolatli bo'lmaydi [4].

Bundan ko'rinadiki, O'rta asr G'arb faylasuflari qonuniylik va adolatlilikni bir-biriga zid emas, balki uzviy bog'liq va bir-birini to'ldiruvchi tushunchalar sifatida ko'rishgan. Ularnig fikricha, haqiqiy qonun – bu adolatga xizmat qiluvchi qonun. Adolat esa faqat qonuniy shaklda emas, balki axloqiy va ilohiy manbalarga asoslanishi lozim.

O'rta asr Sharq falsafasida ham adolatlilik va qonuniylik masalasi chuqur axloqiy, siyosiy va diniy asosda tahlil etilgan. Bu davr mutafakkirlari ushbu tushunchalarni shar'iy qonunlar, axloqiy fazilatlar va adolatli boshqaruv kontekstida izohlaganlar. Hususan, Abu Nasr Farobiy adolatni jamiyatdagi qatlamlar o'rtasida tabiiy tenglikni ta'minlovchi tamoyil sifatida ko'radi. Unga ko'ra, har kim jamiyatda o'z o'rnini egallashi lozim. Qonunlar esa oqilona aqlga asoslangan bo'lib, jamiyatning ezgu maqsadlariga xizmat qilishi kerak[5]. Ibn Sino adolatni asosiy axloqiy fazilatlar qatoriga qo'yadi va uni boshqa fazilatlar bilan uyg'unlikda ko'radi. Uning fikricha, qonunlar faqat tashqi tartibni emas, ichki ruhiy va axloqiy barqarorlikni ham ta'minlashi kerak[6]. Yana bir Sharq mutafakkiri Nizomulmuluk o'zining "Siyosatnoma" asarida adolat – bu xalqni zulmdan himoya qilish va har kimga o'z haqqini berishdir degan fikrni ilgari suradi. Uningcha qonun hukmdorning odil siyosati orqali amalga oshadi. Agar hukmdor qonunlarga amal qilmasa, jamiyatda beqarorlik paydo bo'ladi[7].

Ibn Xaldunga ko'ra, adolat – davlat barqarorligining asosiy tayanchi. U adolatni ijtimoiy ishonch, iqtisodiy taraqqiyot va siyosiy barqarorlikni ta'minlovchi kuch sifatida ko'radi. Uningcha davlat faqat qonun va axloqiy tartib orqali mavjud bo'ladi. Qonunlar adolatni ta'minlasa, xalq unga bo'ysunadi[8].

Yangi davr Yevropa falsafasida inson huquqlari, erkinlik va tenglik g'oyalari orqali qonuniylik va adolatlilik tamoyillari yangicha mazmunda talqin etila boshladi. Tomas Gobbs, Jon Lokk, Jan-Jak Russo kabi faylasuflar "ijtimoiy shartnoma" nazariyasini ishlab chiqib, davlat va jamiyat o'rtasidagi adolatli muvozanatni saqlovchi mexanizm sifatida qonuniylikni ilgari surdilar.

Zamonaviy davrda adolatlilik va qonuniylik g'oyalari inson huquqlari, barqaror taraqqiyot va huquqiy davlat tamoyillari doirasida qayta ko'rib chiqilmoqda. Bu borada A. Sen, M.Nussbaum, Bo Rothstein, M. Sandel, R.Tyler. P. Pettit, R.Sennet, J.Rols, F.Xayek, R.Noziq, R.Darendorf, Y.Xabermas, R.Rorti, J.Gelbreyt, B.Berri, U.Lippman, V.Galston, G.Xart F.Fukuyama, R.Dvorkin kabi olimlar tomonidan ishlab chiqilgan "Ijtimoiy adolat", "Siyosiy adolat" konsepsiyalari muhim ahamiyat kasb etadi. Hususan, J.Rolz "Adolat nazariyasi" asarida adolatni jamiyatdagi eng oliy fazilat deb ta'riflab, "farqlash prinsipi" orqali kam ta'minlangan guruhlarini qo'llab-quvvatlashni asoslab bergan bo'lsa[9], F.Fukuyama "Ishtirok etuvchi siyosat" modelida jamiyat barqarorligini adolatli boshqaruv orqali ta'minlash lozimligi g'oyasuni ilgari suradi[10]. R.Dvorkin esa huquqni "axloqiy prinsiplar tizimi" deb talqin qilib, qonunni adolatga xizmat qiluvchi vosita sifatida ko'radi[11].

Bugungi kunda bir qator rus va o'zbek olimlari ham adolatlilik va qonuniylik tamoyillariga huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati aspektidan yondoshmoqdalar. Masalan, zamonaviy O'zbek falsafasining taniqli vakili Q. Nazarov o'zining "Adolat va qonuniylik: zamonaviy yondashuv" nomli maqolasida "qonuniylik jamiyatda barqarorlik, intizom va huquqiy madaniyatni ta'minlovchi omildir. Bu tushuncha davlat hokimiyati faoliyatining qonun asosida olib borilishini talab qiladi, adolatlilik eca nafaqat huquqiy, balki axloqiy va siyosiy kategoriya bo'lib, insonlarning huquq va manfaatlarini muvozanatini ta'minlashga qaratilgan yondashuvdir"[13, 34–39] degan fikrni ilgari suradi. I. Soifnazarov talqiniga ko'ra "Adolatlilik – bu ijtimoiy hayotda tenglik, haqlik va inson qadr-qimmatini hurmat qilish tamoyillariga asoslangan axloqiy-me'yoriy prinsipdir"[14, 88–92]. Huquqshunos olim S. G'ulomov fikricha "Qonuniylik bu – davlat va fuqarolarning o'zaro munosabatlarida qonun ustuvorligini, huquqiy tartibni ta'minlovchi va barcha subyektlar uchun teng yondashuvni kafolatlovchi prinsipdir"[15, 45–51].

Yuqoridagi tahlillardan shunday xulosa qilish mumkinki, qonuniylik va adolatlilik – bu insoniyat tafakkuri va jamiyat taraqqiyotining ajralmas, o'zaro to'ldiruvchi tamoyillaridir.

Bizning fikrimizcha, zamonaviy yondashuvlarga asoslangan holda bu ikki tushunchaga quyidagi keng ta'riflarni berish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Qonuniylik – bu davlat boshqaruvi, fuqarolik munosabatlari va ijtimoiy institutlar faoliyatining barcha bosqichlarida qonunlar ustuvorligini mutlaq qadriyat sifatida tan olish, hokimiyat vakolatlarini faqat qonuniy asosda amalga oshirish, huquqiy javobgarlik va adolat mezonlariga qat'iy rioya qilishga asoslangan fundamental tamoyil bo'lib, huquqiy ong va huquqiy madaniyat darajasini namoyon etuvchi, ijtimoiy ishonchni mustahkamlovchi va barqaror davlat tuzumini ta'minlovchi konseptual kategoriya sifatida namoyon bo'ladi.

Adolatlilik – bu jamiyatda ijtimoiy, huquqiy va siyosiy munosabatlarning barcha ishtirokchilari uchun teng imkoniyat, huquqiy tenglik, axloqiy muvozanat va javobgarlik asosida taqsimlanishini, inson qadr-qimmatini tan olishni hamda manfaatlar ziddiyatini hal etishda haqqoniy mezonlarni qo'llashni ta'minlovchi falsafiy-huquqiy tamoyil bo'lib, u ijtimoiy barqarorlik, ishonch va boshqaruv legitimligini mustahkamlovchi asosiy aksiologik kategoriyadir.

Bu tamoyillar o'rtasigagi dialektik birlik shundaki, ular bir-birisiz mavjud bo'la olmaydi. Qonuniylik adolatdan yiroq bo'lsa – formallikka, adolatlilik qonunsiz bo'lsa - betartiblikka olib keladi. Shu bois, huquqiy ongni shakllantirish, qonun ijodkorligi va davlat boshqaruvini tashkil etishda bu ikki tamoyilning dialektik uyg'unligi zaruriy shartdir. Bu yondashuv huquqiy davlat, fuqarolik jamiyati va ma'naviy yuksaklik poydevoridir.

Shu sababli ularni dialektik birlikda tadqiq etish nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyat kasb etadi. Empirik kuzatishlar natijasida shuni aytish mumkinki, amaliyotda bu ikki tamoyil o'rtasida qarama-qarshilik va ziddiyatlar quyidagi holatlarda vujudga keladi:

- qonun eskirgan yoki jamiyat ehtiyojlariga mos kelmasa, lekin amal qilinayotgan bo'lsa;
- sud qarori qonuniy bo'lishi mumkin, lekin jamoatchilik nazarida adolatsiz deb baholansa;
- adolatga asoslanib qonun buzilsa;
- huquqiy hujjatlarning murakkab va aholiga tushunarsiz tilda yozilishi;
- sud, prokuratura va boshqa huquqni muhofaza qiluvchi organlar faoliyatida professional tayyorgarlikning pastligi;
- Fuqarolarning huquqiy ongi va madaniyatining yetarli emasligi.

Demak qonuniylik orqali adolat kafolatlanadi, adolat esa qonunga ma'no baxsh etadi. Bunday yondashuv huquqiy islohotlarni amalga oshirishda, qonun ijodkorligi jarayonida asosiy metodologik tamoyil bo'lib xizmat qilishi lozim.

Bu ikki tamoyilni falsafiy aspektdan tahlil qiladigan bolcak:

- ontologik nuqtayi nazardan, qonun va adolat jamiyatning mavjud bo'lish shaklidir;
- aksiologik nuqtayi nazardan, qonuniylik – barqarorlik, ishonch va tartibotni, adolat esa tenglik, haqiqat, insoniylikni ifodalovchi qadriyatlaridir;
- epistemologik nuqtayi nazardan, ular haqiqatni anglash va baholash mezonidir.

Bu tamoyillar o'rtasidagi dialektik uygo'unlikning amaliy ifodasi Xalqaro va Milliy xuquqiy hujjatlarda yaqqol aks etadi. Masalan, Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi (1948), Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakt (1966) singari hujjatlar har bir insonning huquqlari qonuniy asosda kafolatlanishi va adolatli tarzda ta'minlanishini talab qiladi.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va boshqa normativ-huquqiy hujjatlarda ham qonuniylik va adolatlilik tamoyillarining ustuvorligi mustahkamlab qo'yilgan.

Qonuniylik va adolatlilikning amaliy ko'rinishlari xalqaro reytinglar va indekslarda ham bevosita aks etadi. Mazkur indikatorlar davlatlarning huquqiy tizimi, sud mustaqilligi, korrupsiyaga qarshi kurash darajasi va inson huquqlariga rioya etilishi bo'yicha holatini baholash imkonini beradi. Masalan:

World Justice Project (WJP) tomonidan e'lon qilinadigan "Rule of Law Index" (Qonun ustuvorligi indeksi) davlatlar huquqiy tizimini 8 ta mezon bo'yicha baholaydi: davlat vakolatlarining cheklanganligi, korrupsiyasizlik, ochiqlik, asosiy huquqlar, tartib va xavfsizlik, qonunlarni ijro etish, fuqarolik va jinoiy sudlov. 2023-yilgi hisobotga ko'ra, O'zbekiston bu indeksda 0.48 ball bilan 142 ta davlat orasida 94-o'rinni egallagan bo'lsa, 2024-yilgi hisobotga ko'ra 83-o'rin (142 mamlakat orasida) ya'ni 11 pog'ona yaxshilandi[16].

Transparency International tashkilotining "Corruption Perceptions Index" (Korrupsiya darajasi indeksi) ham qonuniylik tamoyilining real holatini ko'rsatadi. 2023-yilda O'zbekiston ushbu indeksda 180 davlat orasida 121-o'rinni egallab, 33 ball to'plagan. 2024-yilda esa CPI bo'yicha 32 ball bilan 121-o'rinni egalladi. Bu ko'rsatkich 2023-yildagi 33 ballga nisbatan bir ballga pasaygan, ammo reyting o'zgarmagan[17]. Bu ko'rsatkich 2017-yilga nisbatan ijobiy siljishni bildiradi.

Gallup Institute tomonidan tuziladigan "Global Law and Order Index" esa aholining xavfsizlik va huquqni muhofaza qiluvchi tizimlarga bo'lgan ishonchini o'lchaydi. 2023-yilda O'zbekiston aholisi orasida 72% hukumatga ishonch bildirgan[18]. Bu ko'rsatkich mintaqadagi o'rtacha darajadan yuqori;

Yuqoridagi indekslar O'zbekistonning so'nggi yillardagi qonuniylik va adolatlilikni mustahkamlash yo'lidagi sa'y-harakatlarini tasdiqlaydi. Shu bilan birga, ular tizimli yondashuv va institutsional islohotlarning zarurligini ham ko'rsatadi.

XULOSA. Qonuniylik va adolatlilik – bu jamiyat barqarorligi, huquqiy ong yuksalishi va davlat boshqaruvi samaradorligini ta'minlovchi asosiy tamoyillar bo'lib, ular bir-birini to'ldiruvchi, o'zaro dialektik aloqadagi tushunchalardir. Qonuniylik huquqiy tartib va tashqi nazoratni, adolatlilik esa axloqiy mezonlar va ichki ishonch asosidagi baholashni anglatadi. Maqolada

ko'rsatilgandek, bu ikki tamoyil birgalikda faqat formal tizim emas, balki inson qadr-qimmati, haqiqat va ijtimoiy tenglikni ta'minlaydigan huquqiy muhitni shakllantiradi.

Tarixiy-falsafiy tahlillar, zamonaviy yurisprudensiya va xalqaro tajribalar asosida shuni anglash mumkin, qonuniylik va adolatlilik bir-biridan ajralgan holda emas, balki bir-birini kuchaytiruvchi tamoyillar sifatida amalga oshirilgandagina chinakam huquqiy demokratik jamiyat barpo etilishi mumkin. O'zbekiston tajribasida ham bu yo'nalishdagi strategik islohotlar ushbu tamoyillarning integratsiyalashgan holda qo'llanayotganini ko'rsatadi.

ADABIYOTLAR:

1. Aflotun. Davlat.–T.: Yangi asr avlodi. 2024 y. 512 b.
2. Aristotel. Nikomaxova etika.– M.: Mysl.1993. 420 s.
3. Avgustin A. O grade Bojiem - M.: 2000.
4. Summa teologii / Per. S. I. Yeremeeva i A. A. Yudina.- Ch. I. Voprosy 1-43.- Kiev: Elga-Nika-sentr; M.: Elkor-MK, 2002. 560 s.
5. Farobiy. Fozil odamlar shahri.– T.: Yangi asr avlodi.2016. 320 b.
6. Ibn Sino. (Avitsenna). Izbrannyye filosofskie proizvedeniya. – M.: 1980.
7. Nizomulmulk. Siyosatnoma yoki Siyar ul-mulk. – T.: Adolat, 1997.

REZYUME:

Mazkur maqolada qonuniylik va adolatlilik tamoyillarining o'zaro bog'liqligi va ziddiyatli birlikda namoyon bo'lishi falsafiy-huquqiy nuqtayi nazardan tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: qonuniylik, adolatlilik, falsafiy tahlil, huquqiy tizim, tamoyillar dialektikasi, ijtimoiy barqarorlik, adolatli boshqaruv, huquqiy ong.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье с философско-правовой точки зрения проанализирована взаимосвязь и противоречивое единство принципов законности и справедливости.

Ключевые слова: законность, справедливость, философский анализ, правовая система, диалектика принципов, социальная стабильность, справедливое управление, правосознание

RESUME:

This article analyzes the interrelation and dialectical unity of the principles of legality and justice from a philosophical and legal perspective.

Key words: legality, justice, philosophical analysis, legal system, dialectics of principles, social stability, fair governance, legal consciousness.

EKOLOGIK-AXLOQIY TAMOYILLARNING MILLIY VA UMUMBASHARIY JIHATLARI

Nazarov M. –
O‘zMU tadqiqotchisi

Hozirgi globallashuv davrida insoniyat tabiat bilan munosabatlarning murakkab bosqichiga kirdi. Bu davrda ekologik muammolar nafaqat alohida hududlar va davlatlar, balki butun sayyora uchun dolzarb masalaga aylandi. Antropogen ta’sirlar oqibatida vujudga kelgan ekologik inqiroz umumbashariy muammo sifatida e’tirof etilmoqda. Mazkur vaziyatda atrof-muhitni muhofaza qilish xalqaro hamjamiyat oldidagi eng muhim vazifalardan biriga aylangan.

Hozirgi globallashuv davrida atrof-muhitga munosabatning axloqiy mezonlari milliy va xalqaro darajada qayta ko‘rib chiqilmoqda. Ekologik axloq – bu tabiatga nisbatan axloqiy munosabatni ifodalovchi prinsiplar, qoidalar va me’yorlar majmui bo‘lib, u inson faoliyatining ekologik oqibatlari uchun mas’uliyatni anglatadi.

Ekologik axloq milliy va umumbashariy qadriyatlar sintezi sifatida shakllanib, atrof-muhit, jamiyat va shaxs o‘rtasidagi o‘zaro uyg‘unlikni ta’minlashdan iborat. Zero, jamiyat va shaxsning ma’naviy kamolot darajasini ularning atrof-muhitga nisbatan munosabati va mas’uliyatini qay darajada anglashida ko‘rish mumkin. Ekologik masalalarda umumiy tamoyillarning shakllanishi insonda atrof-muhit oldidagi mas’uliyat tuyg‘usini, burch va majburiyat hissini kuchaytiradi. Bunda eng muhim jihat - insoniyatning tabiiy boyliklarga bo‘lgan ehtiyoji bilan tabiatning o‘z-o‘zini tiklash qobiliyati o‘rtasidagi muvozanatni saqlashdir.

Har bir shaxsning o‘z faoliyati va uning ekologik oqibatlari uchun shaxsiy javobgarligi bugungi kunda umuminsoniy axloqiy mezonga aylanib bormoqda. Bu mezon jamiyat va tabiat o‘rtasidagi munosabatlarning asoslarini uyg‘unlashtirib, o‘ziga xos qadriyat sifatida namoyon bo‘ladi.

Har bir xalq, davlat va jamiyatning o‘ziga xos ekologik qadriyatlari va atrof-muhitga munosabat tamoyillarini chuqur tahlil qilish, ularni amaliyotga tatbiq etishda ilmiy-tahliliy yondashuv talab etiladi. Hozirgi davrda ekologik muammolarning global tus olishi oqibatida, tabiat, inson va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga solishda milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg‘unlashmoqda. Bu esa o‘z navbatida, atrof-muhitga munosabatning yangicha mezonlarini shakllantirmoqda. Bunday sharoitda turli xalqlarning ekologik-axloqiy qarashlari birlashib, tabiat va jamiyat o‘rtasidagi aloqalarni baholashning universal tamoyillari vujudga kelmoqda.

Milliy ekologik-axloqiy tamoyillar har bir xalqning tarixiy-madaniy tajribasi, turmush tarzi va qadriyatlar tizimi bilan bog‘liq holda shakllanadi. Ular muayyan hudud va jamiyatning tabiiy sharoitlari, ijtimoiy tuzilishi va madaniy an’analariga mos ravishda rivojlanib kelgan. Masalan, O‘zbekistonda asrlar davomida shakllangan suv resurslaridan oqilona foydalanish, yerga munosabat, tabiatni e’zozlash bilan bog‘liq urf-odatlar va qadriyatlar milliy ekologik-axloqiy tamoyillarning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi.

Umumbashariy ekologik-axloqiy tamoyillar esa zamonaviy ekologik tahdidlar va muammolarning global xarakteri tufayli shakllangan bo‘lib, ular dunyoning barcha xalqlari va mamlakatlari uchun ahamiyatli hisoblanadi. Bu tamoyillar orasida tabiatga zarar yetkazmaslik, biologik xilma-xillikni saqlash, kelajak avlodlar manfaatlarini hisobga olish kabi prinsiplar alohida o‘rin tutadi.

Ekologik muammolarning dunyo miqyosida kuchayishi natijasida, tabiat-jamiyat-inson munosabatlarini baholashning milliy axloqiy mezonlari asta-sekin umuminsoniy tus olib bormoqda. Biroq, bu jarayon milliy xususiyatlarning yo‘qolishiga emas, balki ularning yangi sharoitlarga moslashuviga olib kelmoqda.

Shuni alohida ta’kidlash kerakki, jamiyat taraqqiyotining har qanday yo‘nalishini belgilovchi mezonlar, jumladan axloqiy me’yorlar (ular milliy yoki umuminsoniy bo‘lishidan qat’i nazar) ma’lum bir hududning ekologik xususiyatlariga muvofiq ravishda doimiy ravishda o‘zgarib boradi. Bu borada umumiylikning muayyan ekologik makon va vaziyatda konkretlashgan shakli sifatida e’tirof etilishi zarur. Lekin, ekologik muammolarning globallashuvi sharoitida milliy

ekologik axloqiy normalarning mazmuni ham, shakli ham o'zgarib, integrativ, universallashtirilgan qadriyat sifatida hayotga joriy etilishi sust kechmoqda. Ya'ni, hatto umume'tirof etilgan ekologik axloqiy tamoyillarning barcha xalqlar, davlatlar, millatlarning manfaatlariga mos prototipini ommalashtirish jarayonida sustkashlik kuzatilmoqda. Sababi, ma'naviy-mafkuraviy jarayonlarning globallasuvi, uning umumiy oqibatlari ekologik qarashlarga ham u yoki bu darajada ta'sir o'tkazmoqda.

Mustaqillikni qo'lga kiritgan qator davlatlarda mustabid tizim stereotiplaridan voz kechib, bozor iqtisodiyoti munosabatlarining ma'naviy-axloqiy asoslarini shakllantirish jarayonidagi murakkabliklar ekologik axloqqa ham o'z ta'sirini o'tkazmoqda. Mazkur tendensiyani O'zbekistondagi ekologik jarayonlarda ham ko'rish mumkin. Bunday vaziyatda ekologik ma'naviy-axloqiy qadriyatlarning maqomini mustaxkamlash: birinchidan, atrof-muhitga oid munosabatlarni zamonaviy iqtisodiy talablarga muvofiqlashtiradigan yangi yondashuvlarni joriy etish orqali ekologik boshqaruv samaradorligini oshirishni, ikkinchidan, tabiatni asrash jarayonida ishtirok etuvchi barcha tomonlarning ekologik ongini takomillashtirishni talab etadi.

Madaniyatning asosiy tayanch nuqtasi sifatida qadriyatlar alohida o'rin tutadi. P.Sorokin ta'kidlaganidek, har qanday madaniyatning poydevori qadriyatlardir. Aksiologiya fani nuqtai nazaridan madaniyat - bu qadriyatlar tizimi va ularning sifat ko'rinishlarining ifodasidir. Insoniy qadriyatlar jamiyat hayotining barcha jabhalarida - xo'jalik yuritish, davlat boshqaruvi, ijtimoiy munosabatlar, ilm-fan, badiiy ijod, ma'naviyat, qonunchilik, diniy e'tiqod, milliy o'ziga xoslik va kundalik turmushda o'z aksini topadi.

Ayniqsa, ekologik madaniyatning rivojlanishida qadriyatlarning ahamiyati katta. Buni quyidagicha tushuntirish mumkin: inson qaysi dinga mansubligidan qat'i nazar - u xristian, islom, buddizm yoki boshqa din vakili bo'lishidan qat'i nazar, agar unda atrof-muhitga mehr va uni asrash hissi bo'lmasa, bunday kishini haqiqiy ma'noda madaniyatli inson deyish qiyin.

Insonning o'z yaqinlariga bo'lgan muhabbati kabi, tabiatga nisbatan mehr-muhabbat ham uning ma'naviy darajasining muhim ko'rsatkichidir. Insonning tabiatga bo'lgan axloqiy munosabati uning kundalik hayotida namoyon bo'ladi. Har bir shaxsning ekologik-axloqiy faoliyati jamiyat manfaatlarini bilan bog'liq. Shuning uchun ekologik axloq normalarini ilmiy asosda ishlab chiqish va hayotga tatbiq etish muhim ahamiyatga ega.

Etika fanida odatda insonlarning bir-biriga bo'lgan munosabatlari o'rganiladi. Lekin bu tushunchani kengroq olib qaralganda, insonning tabiatga munosabati ham axloqiy madaniyat bilan chambarchas bog'liq ekanini ko'rish mumkin. Shuning uchun ekologik madaniyatni rivojlantirishda insoniy fazilatlarining shakllanishiga alohida e'tibor berish muhimdir.

Shu nuqtai nazardan, ekologik axloq me'yorlarining «atrof-muhit-ijtimoiy hayot-shaxs» tizimidagi o'rnini to'g'ri baholash uchun uni umuminsoniy qadriyatlar bilan bog'liqlikda o'rganish alohida ahamiyat kasb etadi. Ekologik axloq mezonlari va qadriyatlar tizimi o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni tushunish, ularning o'zaro ta'sirini o'rganish orqali biz tabiat va jamiyat o'rtasidagi muvozanatni saqlashning samarali mexanizmlarini yaratish imkoniyatini oshiramiz.

Axloqiy-ma'naviy qadriyatlarning umuminsoniylashuvi va globallasuvi zamonaviy ekologik taraqqiyotning asosiy qonuniyatiga aylangan. Bu jarayon turli milliy madaniyatlarning o'zaro boyishiga va umumiy ekologik ongning shakllanishiga olib kelmoqda.

Ekologik faoliyatni ma'naviy mezonlar asosida tashkil etishning natijadorligi aholining umumiy madaniy saviyasi va ekologik savodxonlik darajasiga chambarchas bog'liq. Bu borada uzluksiz ta'lim va tarbiya tizimini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Qonuniy talablar, siyosiy qarorlar, ma'naviy qadriyatlar va diniy e'tiqodlarning o'zaro mutanosibligi atrof-muhitni muhofaza qilish samaradorligini oshiradi. Bu omillarning har biri o'ziga xos ta'sir ko'rsatada, ularning uyg'unlashuvi ekologik axloqning jamiyatga singish darajasini oshiradi.

Jamoatchilik nazoratini oqilona tashkil etish va uni zamonaviy axloqiy mezonlarga muvofiqlashtirish uzoq muddatli ekologik barqarorlikni ta'minlashning muhim shartidir. Bu jarayonda fuqarolik jamiyati institutlarining faol ishtiroki alohida ahamiyat kasb etadi.

Ekologik sohadagi boshqaruv samaradorligi ob'ekt va sub'ektlar o'rtasidagi axborot almashinuvini to'g'ri tashkil etishga bevosita bog'liqdir. Bunda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan keng foydalanish va ekologik ma'lumotlar ochiqligini ta'minlash kerak.

Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, ekologik-axloqiy tamoyillarning milliy va umumbashariy jihatlari bir-birini to'ldiradi va boyitadi. Ularning uyg'unlashuvi ekologik barqarorlikni ta'minlashda muhim strategik ahamiyat kasb etadi. Bu jarayonni samarali boshqarish uchun davlat siyosati, ilmiy-tadqiqot ishlari, ta'lim tizimi va jamoatchilik tashabbuslarini muvofiqlashtirish va integratsiyalash zarur.

Ekologik-axloqiy tamoyillarning milliy va umumbashariy jihatlari tahlil qilish natijasida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

Ekologik axloq – insonning tabiatga nisbatan mas'uliyatli munosabatini ifodalovchi qadriyatlar tizimi bo'lib, u shaxs, jamiyat va atrof-muhit o'rtasidagi mutanosiblikni ta'minlashga xizmat qiladi. Ekologik axloqning milliy va umumbashariy jihatlari o'zaro chambarchas bog'liq bo'lib, ular bir-birini to'ldiradi va takomillashtiradi.

Milliy ekologik-axloqiy tamoyillar har bir xalqning tarixiy-madaniy tajribasi, turmush tarzi va an'analari asosida shakllanadi. Ular muayyan hudud va jamiyatning tabiiy sharoitlari, ijtimoiy tuzilishi va madaniy qadriyatlariga moslangan holda rivojlanadi. Umumbashariy ekologik-axloqiy tamoyillar global ekologik muammolarning kuchayishi va ularni yechish zarurati tufayli shakllangan bo'lib, ular dunyoning barcha mamlakatlari va xalqlari uchun ahamiyatlidir. Bu tamoyillar orasida tabiatga zarar yetkazmaslik, biologik xilma-xillikni saqlash, kelajak avlodlar manfaatlarini hisobga olish kabilar alohida o'rin tutadi. Hozirgi globallashtirish sharoitida milliy ekologik-axloqiy tamoyillar va umumbashariy prinsiplar o'rtasida integratsiyalashuv jarayoni kuzatilmogda. Bu jarayon milliy xususiyatlarning yo'qolishiga emas, balki ularning yangi sharoitlarga moslashuviga va umumbashariy qadriyatlar bilan boyishiga olib kelmoqda.

Ekologik ma'naviyat va madaniyat falsafiy nuqtai nazardan chuqur teoretik asoslarga ega bo'lib, u insonning tabiat bilan munosabatlaridagi ma'naviy-axloqiy prinsiplarni o'z ichiga oladi. Bu prinsiplar insoniyat va tabiat, jamiyat va atrof-muhit o'rtasidagi muvozanatni saqlashga qaratilgan. Ekologik axloq qadriyatlar tizimining muhim tarkibiy qismi bo'lib, insonning tabiatga bo'lgan munosabati uning ma'naviy darajasining muhim ko'rsatkichlaridan biridir. Ekologik madaniyatning rivojlanishida axloqiy qadriyatlarning roli katta bo'lib, ular insonning atrof-muhitga bo'lgan munosabatini belgilaydi. Ekologik axloqiy tarbiya – yuksak axloqli shaxsni shakllantirishning muhim vositasi bo'lib, u oila, ta'lim muassasalari, mahalla va boshqa ijtimoiy institutlar orqali amalga oshiriladi. Milliy o'ziga xoslik va universal prinsiplarni uyg'unlashtirgan ekologik tarbiya tizimi jamiyatda ekologik madaniyatni shakllantirishga xizmat qiladi.

Milliy va umumbashariy ekologik-axloqiy tamoyillarning birlashuvi barqaror taraqqiyotning muhim omili hisoblanadi. Bu birlashuv tabiiy resurslardan foydalanishning milliy an'analari va xalqaro tajribalarni integratsiyalash, atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida milliy qonunchilik va xalqaro standartlarning uyg'unlashuvi, ekologik ta'lim va tarbiya tizimida milliy va umumbashariy qadriyatlarining o'zaro boyitilishi kabi natijalarga olib keladi.

Yuqoridagi xulosalardan kelib chiqib, quyidagi takliflarni ilgari surish mumkin:

- ✓ Ekologik-axloqiy tamoyillarning milliy va umumbashariy jihatlari ilmiy-nazariy jihatdan chuqur o'rganish va amaliyotga tatbiq etish mexanizmlarini takomillashtirish.
- ✓ Ekologik ta'lim va tarbiya tizimida milliy ekologik qadriyatlarni saqlagan holda umumbashariy ekologik prinsiplarni o'zlashtirish jarayonini kuchaytirish.
- ✓ Tabiatni muhofaza qilish sohasidagi milliy qonunchilikni xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish va uni amalga oshirishda ekologik axloq prinsiplarini inobatga olish.
- ✓ Ekologik barqarorlikni ta'minlashda davlat, xususiy sektor va fuqarolik jamiyati o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish va bu jarayonda ekologik axloq mezonlariga tayanish.
- ✓ Ekologik madaniyatni rivojlantirishda milliy institutlar (oilalar, mahalla, ta'lim muassasalari)ning imkoniyatlaridan keng foydalanish va ularning faoliyatini zamonaviy ekologik talablar asosida takomillashtirish.

- ✓ «Yashil iqtisodiyot» va barqaror rivojlanish prinsiplarini joriy etishda milliy va umumbashariy ekologik-axloqiy qadriyatlarga tayanish.
- ✓ Ekologik axborotning ochiqligini ta'minlash va jamoatchilik nazoratini kuchaytirish orqali aholida ekologik mas'uliyat hissini shakllantirish.
- ✓ Xalqaro hamkorlikni kuchaytirish va boshqa davlatlarning ilg'or tajribalarini milliy xususiyatlarni hisobga olgan holda o'zlashtirish.

ADABIYOTLAR:

1. Moiseev N.N. Chelovek i noosfera. - M.: Molodaya gvardiya, 1990. - 351 s.
2. Danilov-Danil'yan V.I. Ustoychivoe razvitie (teoretiko-metodologicheskiy analiz) // Ekonomika i matematicheskie metody. - 2000. - T. 39. - № 2. - S. 123-135.
3. Rolston.X. Etika okrujayushchey sredy / Per. s angl. R.G. Apresyana. - M.: Progress, 1988. - 228 s.
4. Mamashokirov.S. Usmonov E. Barqaror taraqqiyotning ekologik xavfsizlik masalalari. - T.: «Fan», 2009. - 264 b.

REZYUME:

Maqolada ekologik axloqiy tamoyillarning milliy va umumbashariy jihatlari falsafiy qadriyatli yondashuv asosida tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: Ekologik axloq, milliy qadriyatlar, umumbashariy tamoyillar, ekologik madaniyat.

РЕЗИОМЕ:

В статье анализируются национальные и общечеловеческие аспекты экологических этических принципов на основе философско-ценностного подхода.

Ключевые слова: Экологическая этика, национальные ценности, общечеловеческие принципы, экологическая культура.

RESUME:

The article analyzes the national and universal aspects of ecological ethical principles based on a philosophical-value approach.

Keywords: Ecological ethics, national values, universal principles, ecological culture.